

ΚΕΝΤΡΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Μελέτες 72

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Π. ΛΙΑΝΟΥ
ΤΖΕΝΝΙΦΕΡ ΚΑΒΟΥΝΙΔΗ

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 20ό ΑΙΩΝΑ

Αθήνα 2012

**ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 20ό ΑΙΩΝΑ**

ΚΕΝΤΡΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Μελέτες **72**

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 20ό ΑΙΩΝΑ

Θεοδώρου Π. Λιανού,
Καθηγητή Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών
Τζέννιφερ Καβουνίδη,
Ερευνήτριας ΚΕΠΕ

Αθήνα 2012

Copyright 2012
του Κέντρου Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών
Αμερικής 11, 106 72 Αθήνα
www.kepe.gr

ISBN: 978-960-341-102-4
ISSN: 1108-5797

Οι γνώμες και κρίσεις που περιέχει η εργασία αυτή
είναι των συγγραφέων και δεν αντιπροσωπεύουν αναγκαία
γνώμες ή κρίσεις του Κέντρου Προγραμματισμού
και Οικονομικών Ερευνών.

ΚΕΝΤΡΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Το Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ) είναι το μεγαλύτερο ερευνητικό ίδρυμα για την οικονομική επιστήμη στη χώρα μας. Ιδρύθηκε το 1959 ως μία μικρή ερευνητική μονάδα με την επωνυμία «Κέντρον Οικονομικών Ερευνών», με βασικό σκοπό την επιστημονική μελέτη των οικονομικών προβλημάτων της Ελλάδος, την ενθάρρυνση των οικονομικών ερευνών και τη συνεργασία με άλλα επιστημονικά ιδρύματα.

Το 1964 το ΚΕΠΕ πήρε τη σημερινή του ονομασία. Τότε του ανατέθηκαν οι εξής πρόσθετες αρμοδιότητες: πρώτον, η κατάρτιση σχεδίων για βραχυχρόνια, μεσοχρόνια και μακροχρόνια προγράμματα ανάπτυξης, η εκπόνηση σχεδίων προγραμμάτων περιφερειακής και χωροταξικής ανάπτυξης, καθώς και προγραμμάτων δημοσίων επενδύσεων, σύμφωνα με τις κατευθυντήριες γραμμές της Κυβέρνησης· δεύτερον, η παρακολούθηση και ανάλυση της βραχυπρόθεσμης και μεσοπρόθεσμης εξέλιξης της ελληνικής οικονομίας, καθώς και η διαμόρφωση προτάσεων για τη λήψη των κατάλληλων μέτρων· και τρίτον, η επιμόρφωση νέων οικονομολόγων, ιδιαίτερα σε θέματα προγραμματισμού και οικονομικής ανάπτυξης.

Σήμερα το ΚΕΠΕ επικεντρώνεται στη διεξαγωγή εφαρμοσμένων οικονομικών ερευνών που ενδιαφέρουν την ελληνική οικονομία και, με την ιδιότητα του συμβουλευτικού οργάνου της Κυβέρνησης, παρέχει τεχνικές υπηρεσίες σε θέματα οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής.

Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων αυτών εντάσσεται και η δημοσίευση των σειρών: (α) Μελέτες, που είναι επιστημονικές μονογραφίες, (β) Εκθέσεις, που είναι κείμενα εφαρμοσμένης ανάλυσης με προτάσεις πολιτικής σε επίπεδο κλάδων, περιφερειών και άλλων οικονομικών θεμάτων, (γ) Εργασίες για Συζήτηση, που είναι σχέδια εργασιών σε προχωρημένο στάδιο προσκεκλημένων επιστημόνων ή μελών του ερευνητικού προσωπικού του Ιδρύματος. Οι εκδόσεις του ΚΕΠΕ από την ίδρυσή του έως σήμερα υπερ-

βαίνουν τις 650. Το ΚΕΠΕ επίσης εκδίδει την τετραμηνιαία περιοδική έκδοση Οικονομικές Εξελίξεις, με σκοπό να συμβάλλει στη συστηματική παρακολούθηση και ανάλυση της ελληνικής οικονομικής συγκυρίας, καθώς και στο πεδίο διαμόρφωσης της οικονομικής πολιτικής, αναλύοντας τις συνέπειες εναλλακτικών προσεγγίσεων σε επίκαιρα θέματα.

Το ΚΕΠΕ βρίσκεται σε επικοινωνία με αντίστοιχα επιστημονικά ιδρύματα του εξωτερικού και ανταλλάσσει εκδόσεις, όπως και απόψεις και πληροφορίες, πάνω σε θέματα τρεχουσών οικονομικών εξελίξεων και μεθόδων οικονομικής έρευνας, συμβάλλοντας και με αυτόν τον τρόπο στην προαγωγή της οικονομικής επιστήμης στη χώρα.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οι αλλαγές οι οποίες έλαβαν χώρα στην ελληνική οικονομία κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα ήταν πολλές και σημαντικές. Η παραγωγή και τα αντίστοιχα εισοδήματα αυξήθηκαν σε τέτοιο βαθμό που η Ελλάδα να είναι το 2000 μέλος της Ευρωζώνης, η διάρθρωση των παραγωγικών δραστηριοτήτων άλλαξε δραματικά ώστε η ποσοστιαία σημασία της πρωτογενούς παραγωγής να είναι η μικρότερη μεταξύ των παραγωγικών τομέων, ενώ τα καταναλωτικά πρότυπα ακολούθησαν τις διεθνείς τάσεις σε τέτοιο βαθμό που το ελληνικό νοικοκυριό να απολαμβάνει επίπεδο κατανάλωσης που δεν διαφέρει σημαντικά από αυτό των πλέον ανεπτυγμένων χωρών. Ένα σημαντικό στοιχείο των αλλαγών αυτών της ελληνικής οικονομίας ήταν οι πληθυσμιακές μεταβολές που οφείλονταν στα μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα που επηρέασαν πολλές πλευρές της ελληνικής οικονομίας και της κοινωνίας γενικότερα.

Η παρούσα μελέτη εξετάζει τις διαστάσεις των μεταναστευτικών ρευμάτων από την Ελλάδα προς τις ΗΠΑ στην αρχή του εικοστού αιώνα, προς τις υπερπόντιες χώρες και προς τη Δυτική Ευρώπη μετά το 1950, καθώς και της μετανάστευσης προς την Ελλάδα από τις γειτονικές και άλλες χώρες μετά το 1990, καθώς επίσης και τους κύριους παράγοντες που προσδιόρισαν το μέγεθος των ρευμάτων. Ο αναγνώστης της παρούσας μελέτης αποκτά μια ενοποιημένη εικόνα της σημασίας των μεταναστευτικών ροών που σημάδευσαν τη χώρα μας κατά τα τελευταία εκατό χρόνια.

Καθηγητής ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Γ. ΚΟΡΛΙΡΑΣ

Πρόεδρος του Δ.Σ. και
Επιστημονικός Διευθυντής

ΚΕΝΤΡΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
Ιανουάριος 2012

Κατά τον πολυτάραχο εικοστό αιώνα, η Ελλάδα γνώρισε τρία μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα. Ένα ρεύμα στην αρχή του αιώνα κυρίως προς τις ΗΠΑ, ένα στη μέση περίπου του αιώνα προς τη Δυτική Ευρώπη (κυρίως στη Γερμανία), τις ΗΠΑ, τον Καναδά και την Αυστραλία, και ένα αντίθετο ρεύμα από γειτονικές και άλλες χώρες προς την Ελλάδα κατά την τελευταία δεκαετία. Η οικονομική βιβλιογραφία αναφέρεται περισσότερο στα δύο τελευταία ρεύματα και πολύ λιγότερο στο πρώτο.

Αυτό οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι κατά τις τελευταίες περιόδους υπήρχαν ευκαιρίες χρηματοδότησης των ερευνών αλλά και αρκετό επιστημονικό δυναμικό με ερευνητικά ενδιαφέροντα στην περιοχή των μετακινήσεων του εργατικού δυναμικού.

Η παρούσα μελέτη, που πραγματοποιήθηκε χάρις στη γενναιοδωρία και το ενδιαφέρον του ΚΕΠΕ γι' αυτή την επιστημονική περιοχή, ερευνά και τα τρία μεταναστευτικά ρεύματα, εξετάζοντας ορισμένες πλευρές που δεν είχαν ερευνηθεί πλήρως στο παρελθόν. Έτσι, ο αναγνώστης αυτού του βιβλίου μπορεί να αποκτήσει μια καλή αντίληψη των οικονομικών παραγόντων που επηρέασαν τις αποφάσεις των εκατομμυρίων ατόμων που αποτέλεσαν τα μεταναστευτικά ρεύματα του εικοστού αιώνα από και προς την Ελλάδα.

Θέλουμε να εκφράσουμε τις ευχαριστίες μας προς τους ανώνυμους αναγνώστες-κριτές του αρχικού χειρογράφου για τις πολλές και εποικοδομητικές παρατηρήσεις τους. Επίσης θέλουμε να ευχαριστήσουμε τον κ. Κ. Κανελλόπουλο, τον κ. Ι. Παναγόπουλο και τον κ. Ι. Χολέζα για τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους, καθώς και την κα. Ο. Μπατή του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών για την τεχνική επεξεργασία του κειμένου και την κα. Ε. Σουλτανάκη για τη γλωσσική και τυπογραφική επιμέλεια του τελικού κειμένου της μελέτης.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΛΙΑΝΟΣ
ΤΖΕΝΝΙΦΕΡ ΚΑΒΟΥΝΙΔΗ

Ιανουάριος 2012

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελίδα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1. Το αντικείμενο της μελέτης	17
1.2. Το ιστορικό πλαίσιο	18
1.3. Περίγραμμα της μελέτης	20

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1900-1950

2.1. Πληθυσμιακές μεταβολές	22
2.2. Οικονομική κατάσταση	25
2.3. Μετανάστευση και παλιννόστηση	27
2.3.1. Μετανάστευση προς τις υπερπόντιες χώρες	27
2.3.2. Μετανάστευση προς τις ΗΠΑ κατά φύλο, ηλικία και επαγγελματική κατηγορία	32
2.3.3. Μετανάστευση Ελλήνων εκτός Ελλάδος προς τις ΗΠΑ	35
2.3.4. Μετανάστευση προς τις ευρωπαϊκές και μεσογειακές χώρες	35
2.3.5. Παλιννόστηση	36
2.3.6. Βίαιες μετακινήσεις πληθυσμών	39
2.3.7. Καθαρή μετανάστευση	40
2.4. Τα αίτια της μετανάστευσης	42
2.4.1. Γενικά	42
2.4.2. Το υπόδειγμα ρωών και αποθέματος μεταναστών	45
2.4.3. Οικονομικές εκτιμήσεις	48
2.4.3.1. Περίοδος 1900-1940	49
2.4.3.2. Περίοδος 1900-1923	51
2.4.3.3. Περίοδος 1924-1940	53
2.5. Η παλιννόστηση	55
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ	57

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3
Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1950-1977

3.1. Εισαγωγή	60
3.2. Η οικονομική κατάσταση	61
3.3. Το θεσμικό πλαίσιο	64
3.4. Τα στατιστικά δεδομένα της μετανάστευσης	67
3.4.1. Η γενική εικόνα	67
3.4.2. Δημογραφικά χαρακτηριστικά των μεταναστών	74
3.4.3. Μετανάστευση κατά γεωγραφικό διαμέρισμα και περιοχή .	74
3.4.4. Μετανάστευση κατά επαγγελματικές ομάδες	78
3.4.5. Μετανάστευση κατά επίπεδο εκπαίδευσης	80
3.5. Παλιννόστηση	81
3.5.1. Η γενική εικόνα	81
3.5.2. Παλιννόστηση κατά φύλο και ηλικία	84
3.5.3. Παλιννόστηση κατά ομάδες επαγγελματών	85
3.5.4. Παλιννόστηση κατά γεωγραφικό διαμέρισμα και περιοχή ..	87
3.5.5. Καθαρή μετανάστευση	89
3.6. Τα αίτια της μετανάστευσης	91
3.7. Οικονομικές εκτιμήσεις	94
3.7.1. Μετανάστευση κατά νομό προέλευσης	94
3.7.2. Μετανάστευση προς τη Γερμανία	97
3.7.3. Μετανάστευση προς τις ΗΠΑ	100
3.7.4. Μετανάστευση προς τον Καναδά	102
3.7.5. Μετανάστευση προς την Αυστραλία	103
3.7.6. Μετανάστευση προς τις τέσσερις χώρες	105
3.8. Προσδιοριστικοί παράγοντες της παλιννόστησης	107
3.9. Άλλες μελέτες	110

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4
Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

4.1. Εισαγωγή	113
4.2. Μεταναστευτικές εισροές	113
4.3. Πληθυσμός μεταναστών και δημογραφικός αντίκτυπος	116

4.4. Χώρες προέλευσης των μεταναστών	118
4.5. Φύλο και οικογενειακή σύνθεση της μετανάστευσης	122
4.6. Η γεωγραφική κατανομή των μεταναστών	125
4.7. Αιτίες μετανάστευσης	130
4.8. Αγορά εργασίας	132
4.9. Πολιτικές	139
4.10. Επιπτώσεις της μετανάστευσης επί των αμοιβών και της ανεργίας	141
4.10.1. Η επίδραση της μετανάστευσης επί του επιπέδου των αμοιβών	143
4.10.2. Η επίδραση της μετανάστευσης επί της εισοδηματικής μερίδας της εργασίας	146
4.10.3. Η επίδραση της μετανάστευσης επί του ποσοστού ανεργίας	147
4.10.4. Σχόλια	149

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑ	151
-------------------------------	-----

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΘΕΩΡΙΕΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ

1. Εισαγωγή	157
2. Η νεοκλασική θεωρία	158
3. Η «νέα οικονομική της μετανάστευσης»	162
4. Ο δεισμός της αγοράς εργασίας	164
5. Η προσέγγιση του παγκόσμιου συστήματος	166
6. Η θεωρία για τα κοινωνικά δίκτυα	167
7. Σχόλια	168
 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	 171

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1. Το αντικείμενο της μελέτης

Κατά τον εικοστό αιώνα, η Ελλάδα σημαδεύτηκε έντονα από την εμπειρία της μετανάστευσης, πρώτα ως χώρα αποστολής μεταναστών και στη συνέχεια ως χώρα υποδοχής μεταναστών. Τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα όπως και τις μεταπολεμικές δεκαετίες, μετανάστευσαν από την Ελλάδα εντυπωσιακά ποσοστά του πληθυσμού της. Προς το τέλος του αιώνα, η Ελλάδα μεταμορφώθηκε ξαφνικά σε χώρα προορισμού για χιλιάδες μετανάστες που έφευγαν από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων μετά την κατάρρευση σοσιαλιστικών καθεστώτων, με αποτέλεσμα η αναλογία των αλλοδαπών στον πληθυσμό της χώρας να εκτοξεύεται απότομα. Τόσο οι μεταναστευτικές εκροές όσο και αυτές οι μεταναστευτικές εισροές είχαν πολύ σημαντικό αντίκτυπο στην ελληνική οικονομία και κοινωνία.

Η παρούσα μελέτη εξετάζει τη μετανάστευση από και προς την Ελλάδα κατά τον εικοστό αιώνα. Επικεντρώνεται στα τρία κύρια μεταναστευτικά ρεύματα που διακρίνονται: ένα από την Ελλάδα προς υπερωκεάνιες χώρες και ιδίως τις ΗΠΑ κατά την περίοδο 1900-1920, ένα από την Ελλάδα προς ευρωπαϊκές χώρες και ιδίως τη Γερμανία κατά την περίοδο 1960-1973 και, τέλος, ένα ρεύμα προς την Ελλάδα από βαλκανικές κυρίως χώρες κατά τη δεκαετία 1990-2000. Κατά τα ενδιάμεσα χρονικά διαστήματα υπήρχαν μεταναστευτικές ροές, αλλά μικρότερης σημασίας ως προς το μέγεθος και με διαφοροποιήσεις ως προς τις χώρες προορισμού.

Πιστεύουμε ότι η παρούσα μελέτη συμβάλλει στην υπάρχουσα βιβλιογραφία για τη μετανάστευση πρώτα απ' όλα επειδή αξιοποιεί δεδομένα για παλαιότερες περιόδους τα οποία έγιναν διαθέσιμα σχετικά πρόσφατα. Με τα στοιχεία αυτά όχι μόνο τεκμηριώνεται ο όγκος της μετανά-

στευσης από διάφορες περιοχές της Ελλάδας όπως και τα χαρακτηριστικά εκείνων που μετανάστευσαν, αλλά επίσης καθίσταται δυνατή η διεξαγωγή οικονομετρικών αναλύσεων για τους προσδιοριστικούς παράγοντες της μετανάστευσης από διάφορες περιοχές της Ελλάδας προς συγκεκριμένες χώρες προορισμού. Ανάμεσα στις μεταβλητές που χρησιμοποιούνται είναι τα κατά κεφαλήν ΑΕΠ τόσο της Ελλάδας όσο και της χώρας προορισμού για συγκεκριμένα έτη, όπως επίσης τα αντίστοιχα ποσοστά ανεργίας. Επιπλέον, εξετάζεται η παλιννόστηση των Ελλήνων από διάφορες χώρες προορισμού. Ως προς το μεταναστευτικό κύμα προς την Ελλάδα που παρατηρείται στο τέλος του αιώνα, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στα χαρακτηριστικά της συμμετοχής των μεταναστών στην αγορά εργασίας όπως και στην ανάλυση των επιπτώσεων της συμμετοχής αυτής στις αμοιβές και την ανεργία.

1.2. Το ιστορικό πλαίσιο

Το ιστορικό φόντο των μεταναστευτικών ρευμάτων που εξετάζονται εδώ ήταν ένας αιώνας στον οποίο έλαβαν χώρα συγκλονιστικά γεγονότα, τεράστιες πολιτικές αλλαγές, εκπληκτικές τεχνολογικές πρόοδοι, πρωτοφανείς καταστροφές και άνευ προηγουμένου οικονομική ανάπτυξη. Είναι αρκετό να αναφέρει κανείς τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, τη Ρωσική Επανάσταση, τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, την ανάπτυξη των επικοινωνιών και μεταφορών, την οικονομική ανάπτυξη όλων των χωρών με εξαίρεση μερικές αφρικανικές και ασιατικές χώρες, την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, την εμφάνιση της Κίνας ως σημαντικής, και μελλοντικά μεγάλης, οικονομικής και πολιτικής δύναμης και την εφιαλτική αύξηση του παγκόσμιου πληθυσμού, για να φανεί ότι ο εικοστός αιώνας ήταν πιθανότατα ο πιο επεισοδιακός και πιο περιπετειώδης στην ιστορία της ανθρωπότητας.

Για την Ελλάδα, η περίοδος αυτή είναι ακόμη πιο εντυπωσιακή, με θετική αλλά και με αρνητική έννοια, αν λάβουμε υπόψη ότι στην αρχή του αιώνα η χώρα ζει στον απόηχο και με τις συνέπειες της ήττας του Ελληνοτουρκικού Πολέμου του 1897, διεξάγει δύο Βαλκανικούς Πολέμους, υφίσταται τις συνέπειες της Μικρασιατικής Καταστροφής, τρεις δικτατο-

ρίες του Μεσοπολέμου, τον Εμφύλιο Πόλεμο, τη δικτατορία του 1967 και την πτώση των καθεστώτων στις γειτονικές χώρες που βρίσκονται στα βόρεια σύνορα αμέσως μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης.

Τα γεγονότα του εικοστού αιώνα έχουν μεγάλες συνέπειες για την Ελλάδα οι οποίες δεν είναι μόνο οικονομικού και πολιτικού χαρακτήρα, αλλά έχουν επιφέρει σημαντικές εδαφικές και πληθυσμιακές αλλαγές. Είναι σκόπιμο να αναφερθούν τα ιστορικά αυτά γεγονότα έστω και εν μεγάλη συντομία, κατά χρονολογική σειρά.

- 1897, Ελληνοτουρκικός Πόλεμος που έληξε με την ήττα των ελληνικών δυνάμεων.
- 1909, Στρατιωτική εξέγερση στο Γουδί.
- 1912-1913, Βαλκανικοί Πόλεμοι. Νίκες των συμμάχων κατά των Τούρκων και εν συνεχεία νίκες των Ελλήνων και Σέρβων κατά της Βουλγαρίας. Προσάρτηση της Ηπείρου, Μακεδονίας, Θράκης, Νήσων Αιγαίου και Κρήτης.
- 1914-1918, Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος. Η Ελλάδα εισήλθε στον πόλεμο του 1917. Προσάρτηση της Ανατολικής και Δυτικής Θράκης, Ίμβρου, Τενέδου και απλή Διοίκηση της περιοχής της Σμύρνης.
- 1920-1922, Ελληνοτουρκικός Πόλεμος με αποτέλεσμα τη Μικρασιατική Καταστροφή. Απώλεια Ανατολικής Θράκης, Ίμβρου, Τενέδου και της περιοχής της Σμύρνης. Ανταλλαγή πληθυσμών.
- 1925, Δικτατορία Θ. Πάγκαλου.
- 1926, Δικτατορία Γ. Κονδύλη.
- 1929, Μεγάλη Οικονομική Κρίση με αρνητικές συνέπειες για όλη σχεδόν τη δεκαετία του 1930.
- 1936, Δικτατορία Ιωάν. Μεταξά.
- 1940-1945, Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος.
- 1947, Ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου
- 1947-1949, Εμφύλιος Πόλεμος.
- 1967-1974, Στρατιωτική Δικτατορία.
- 1981, Η Ελλάδα γίνεται ισότιμο μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης.
- 1991, Κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης.
- 2001, Ένταξη της Ελλάδας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση.

Είναι φανερό από τα παραπάνω αναφερθέντα ότι η μετανάστευση από και προς την Ελλάδα κατά την περίοδο αυτή, κυρίως κατά το πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα, έλαβε χώρα μέσα σε ένα περιβάλλον δραματικών και βίαιων αλλαγών. Επίσης, σημαντικές μετακινήσεις πληθυσμών ήταν αποτέλεσμα πολεμικών δράσεων και βίας. Βέβαια, τα οικονομικά κίνητρα είναι πάντοτε ισχυρή δύναμη που ωθεί σε μετακίνηση ατόμων προς αναζήτηση προορισμών όπου προσδοκούν βελτίωση των συνθηκών ζωής, αλλά σε ένα πλαίσιο εθνικών και διεθνών ταραχών, αβεβαιότητας και πολλών εμποδίων, η σημασία των οικονομικών κινήτρων τροποποιείται. Σε ορισμένες περιπτώσεις τα οικονομικά αποκτούν μεγαλύτερη σημασία, ενώ σε άλλες περιπτώσεις μπορεί να εξασθενούν.

Σε κάθε περίπτωση, η οικονομική ανάλυση της μετανάστευσης γίνεται πιο περίπλοκη, όταν λαμβάνει χώρα σε ένα περιβάλλον ανασφάλειας, αβεβαιότητας και βίαιων αλλαγών.

1.3. Περίγραμμα της μελέτης

Στο Κεφάλαιο 2 εξετάζονται οι ροές μετανάστευσης και παλιννόστησης της περιόδου 1900-1940. Παρουσιάζονται δημογραφικά και άλλα στοιχεία των μεταναστών που έφυγαν από την Ελλάδα, καθώς και τα αποτελέσματα οικονομετρικών αναλύσεων που πραγματοποιήθηκαν χωριστά για την υποπερίοδο 1900-1924 και την υποπερίοδο 1924-1940, επειδή η δεύτερη υποπερίοδος χαρακτηρίστηκε από πολύ μικρότερες εκροές από την Ελλάδα λόγω της επιβολής ποσοστώσεων από τις ΗΠΑ. Εξετάζονται ταυτόχρονα οι ροές παλιννόστησης. Πρέπει να σημειωθεί ότι η περίοδος 1900-1940 δεν είχε εξετασθεί προηγουμένως σε μεγάλη έκταση, πιθανότατα επειδή η οικονομική έρευνα εκείνη την εποχή ήταν περιορισμένη και ταυτόχρονα τα στατιστικά στοιχεία δεν ήταν εύκολα διαθέσιμα.

Στο Κεφάλαιο 3 εξετάζονται οι ροές μετανάστευσης και παλιννόστησης κατά την περίοδο 1947-1977. Στο διάστημα αυτό συνεχίζεται η μετανάστευση προς τις υπερπόντιες χώρες (ΗΠΑ, Αυστραλία, Καναδά) αλλά προστίθενται σημαντικά ρεύματα προς τη Δυτική Ευρώπη και κυρίως προς τη Γερμανία. Παρουσιάζονται στατιστικά δεδομένα για τον όγκο των ροών από διάφορες περιοχές της χώρας και τα χαρακτηριστικά εκεί-

νων που πήραν τον δρόμο της ξενιτιάς, ενώ παράλληλα εξετάζεται ο όγκος της παλιννόστησης προς διάφορα γεωγραφικά διαμερίσματα της χώρας και τα χαρακτηριστικά των παλιννοστώντων. Ακόμα, παρατίθενται και σχολιάζονται τα αποτελέσματα των οικονομετρικών εκτιμήσεων για τους προσδιοριστικούς παράγοντες τόσο της μετανάστευσης όσο και της παλιννόστησης.

Στο Κεφάλαιο 4 εξετάζεται η μετανάστευση προς την Ελλάδα από διάφορες χώρες προέλευσης, η σημαντικότερη των οποίων είναι η γειτονική Αλβανία. Παρουσιάζονται μεταξύ άλλων στοιχεία για τις επιπτώσεις των εισροών στην εξέλιξη του πληθυσμού της χώρας, όπως και στοιχεία για τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης των μεταναστών. Αναλύονται και συζητούνται μερικές από τις συνέπειες της παρουσίας των μεταναστών στην αγορά εργασίας όπως στις αμοιβές και την ανεργία. Η έρευνα για τη μετανάστευση αυτής της περιόδου διογκώνεται συνέχεια, σε αντίθεση με εκείνη για τη μετανάστευση των Ελλήνων στις προηγούμενες περιόδους.

Το Κεφάλαιο 5 είναι σύντομο και περιλαμβάνει τα βασικά συμπεράσματα αυτής της έρευνας και ορισμένα ακόμα σχόλια.

Στο τέλος της μελέτης έχουμε προσθέσει ένα παράρτημα στο οποίο παρουσιάζουμε με συντομία τις βασικές θεωρίες μετανάστευσης. Παρότι οι θεωρίες αυτές μπορεί να είναι γνωστές σε αρκετούς από εκείνους οι οποίοι ασχολούνται με το θέμα που ερευνούμε, δεν υπάρχουν διατυπωμένες μαζί σε κάποιο κείμενο και συνεπώς η παρουσίασή τους εδώ μπορεί να είναι χρήσιμη για πολλούς αναγνώστες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1900-1950

2.1. Πληθυσμιακές μεταβολές

Κατά τη διάρκεια του πρώτου ημίσεος του εικοστού αιώνα, ο πληθυσμός της Ελλάδας παρουσίασε σημαντικές μεταβολές. Οι αιτίες των μεταβολών αυτών ήταν τρεις: (i) οι προσαρτήσεις των ελληνικών εδαφών, Θράκης, Μακεδονίας και Ηπείρου, Κρήτης και Νήσων Αιγαίου μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-13 και της Δωδεκανήσου το 1947, (ii) οι μετακινήσεις πληθυσμών πριν και κυρίως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922, (iii) τα μεταναστευτικά ρεύματα προς τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και άλλες υπερπόντιες χώρες στις πρώτες δεκαετίες, και προς τις ευρωπαϊκές και μεσογειακές χώρες κυρίως μετά το 1930, και (iv) τέλος, η φυσική αύξηση του πληθυσμού η οποία υπήρξε γενικά μικρή.¹

Ο Πίνακας 2.1, σε απόλυτα μεγέθη, και ο Πίνακας 2.1α σε ποσοστά, παρουσιάζουν τις βασικές πληθυσμιακές μεταβολές. Ο συνολικός πληθυσμός της Ελλάδας κατά την περίοδο 1896-1950 παρουσιάζει συνε-

1. Σύμφωνα με εκτιμήσεις του Γ. Σιάμπου κατά τις πρώτες πέντε δεκαετίες του 20ού αιώνα η φυσική αύξηση του πληθυσμού επί 1000 ατόμων ήταν ως εξής:

1901-1910	13,5
1911-1920	7,8
1921-1930	10,9
1931-1940	12,5
1941-1950	7,1.

Βλ. Γ. Σιάμπου, *Η Δημογραφική Εξέλιξη της Νεωτέρας Ελλάδος (1821-1985)*, Αθήνα 1973, Πίνακας 2, σελ. 20.

χείς αλλά απότομες αυξήσεις. Κατά το διάστημα αυτό ο πληθυσμός τριπλασιάστηκε (και πλέον), αλλά οι μεγάλες αλλαγές συνέβησαν στην περίοδο 1913-1928, οπότε ο πληθυσμός διπλασιάστηκε. Κατά την ίδια περίοδο (1896-1950) η εδαφική έκταση της Ελλάδας διπλασιάζεται και πλέον, αλλά η μεγάλη αύξηση έγινε το 1913 με την προσάρτηση της Θράκης, της Μακεδονίας, της Ηπείρου, των Νήσων του Αιγαίου και της Κρήτης. Ο δι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.1

Πληθυσμός της Ελλάδος κατά φύλο, ομάδα ηλικιών και τόπο διαμονής, 1896 -1940 (χιλ.)

	1896	1907	1913	1920	1928	1940	1951
Πληθυσμός	2.434	2.632	4.775	5.017	6.205	7.345	7.633
Μεταβολή % ανά απογραφή	8,13	90,7	5,1	23,7	18,4	3,9	
Άνδρες	1.267	1.325	2.384	2.495	3.076	3.658	3.722
Γυναίκες	1.167	1.307	2.391	2.522	3.129	3.687	3.911
Αστικός	526	628		1.336	2.065	2.412	2.940
Ημιαστικός	235	242		486	572	1.086	1.058
Αγροτικός	1.672	1.762		3.194	3.568	3.847	3.635
Ηλικίες έως 14	911	1.016	1.844	1.735	2.018	2.390	2.134
Ηλικίες έως 15-44	1.077	1.162	2.026	2.184	2.836	3.392	3.653
Ηλικίες έως 45-64	369	350	676	813	984	1.157	1.310
Ηλικίες 65 και άνω	77	103	229	284	366	407	536

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.1α

Αναλογίες (%) επί τη βάσει του Πίνακα 2.1

	1896	1907	1913	1920	1928	1940	1951
Άνδρες	52,1	50,3	49,2	49,7	49,6	49,8	48,8
Αστικός	21,6	23,9	-	26,6	33,3	32,8	38,5
Ημιαστικός	9,7	9,2	-	9,7	9,2	14,8	13,8
Ηλικίες 15-44	44,2	44,1	42,4	43,5	45,7	46,2	47,9
Ηλικίες 45-64	15,2	13,3	14,2	16,2	15,8	15,8	17,2
Ηλικίες 15- 64	59,4	57,4	56,6	59,7	61,5	62,0	65,1
Κάτοικοι ανά τετρ. χλμ.	38,3	41,6	37,6	37,1	48,0	56,8	57,8
Επιφάνεια τετρ. χλμ.	63.606	63.211	127.000	127.000	129.281	129.281	131.990

Πηγή: Γ. Σιάμπος, *Δημογραφική εξέλιξη της Νεωτέρας Ελλάδος* Αθήνα 1973, Πίνακες 8, 15, 17, 20 και 14.

πλασιασμός της εδαφικής έκτασης και ο τριπλασιασμός του πληθυσμού αύξησαν σημαντικά την πυκνότητα του πληθυσμού. Ενώ το 1896 ο αριθμός των κατοίκων ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο ήταν 38,3 άτομα και το 1907 41,6, το 1951 ο αριθμός αυξάνεται σε 57,8 άτομα ανά τετρ. χλμ.

Η σύνθεση του πληθυσμού ως προς το φύλο παρουσιάζει τις σοβαρότερες μεταβολές κατά την πρώτη δεκαετία (1896-1907) και κατά την τελευταία (1940-1951). Κατά την πρώτη περίοδο, η αναλογία των ανδρών μειώθηκε από 52,1% σε 50,3%, μάλλον λόγω της μετανάστευσης της περιόδου αυτής στην οποία κυριαρχούν οι άνδρες και αποτελούν το 76% των μεταναστών με προορισμό τις ΗΠΑ προς τις οποίες μετακινείται το σύνολο σχεδόν των μεταναστών εκείνης της περιόδου. Η μείωση της αναλογίας των ανδρών στον συνολικό πληθυσμό συνεχίζεται μέχρι το 1920 και γίνεται 49,7, πιθανότατα λόγω των πολέμων του 1912-1913 και επίσης λόγω της συνεχιζόμενης υπεροχής των ανδρών στο μεταναστευτικό ρεύμα. Επίσης σημαντική είναι η μείωση της αναλογίας των ανδρών σε 48,8% κατά τη δεκαετία 1940-1950, μάλλον λόγω του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, της Κατοχής και εν συνεχεία του Εμφυλίου Πολέμου 1947-1949.

Η διάρθρωση των ηλικιών του πληθυσμού της Ελλάδας παρουσιάζει σταδιακή αλλαγή μακροχρονίως. Το ποσοστό των ατόμων που βρίσκονται σε παραγωγική ηλικία, δηλ. μεταξύ 14 και 65 ετών, ήταν 57,4% το 1907, ανήλθε σε 61,5% το 1928 και σε 65,1% το 1951. Η αύξηση αυτή είναι σημαντική, διότι ο πληθυσμός αυτών των ηλικιών είναι η δεξαμενή από την οποία προέρχεται η προσφορά εργασίας και οι εν δυνάμει μεταναστευτικές ροές. Παράλληλη είναι και η αύξηση του πληθυσμού των ηλικιών 15-44 από τις οποίες προέρχονται τα μεγαλύτερα μεταναστευτικά ρεύματα.

Μια σημαντική πληθυσμιακή μεταβολή κατά το πρώτο ήμισυ του εικοστού αιώνα είναι οι αλλαγές στη γεωγραφική κατανομή του πληθυσμού. Συγκεκριμένα, η αναλογία του αστικού πληθυσμού, δηλ. ατόμων που κατοικούν σε πόλεις άνω των 10 χιλ. κατοίκων, έχει αυξηθεί από 23,9% το 1907 σε 38,5% το 1951. Ταυτόχρονα, αυξάνει και η αναλογία του πληθυσμού που κατοικεί σε ημιαστικές περιοχές, δηλ. σε πόλεις με πληθυσμό μεταξύ δύο και δέκα χιλ. ατόμων. Αντίστοιχα, βέβαια, μειώνε-

ται η αναλογία του αγροτικού πληθυσμού. Κατά το 1907 το 66,9% του πληθυσμού κατοικούσε σε αγροτικές περιοχές, το ποσοστό αυτό μειώθηκε στο 57,5% κατά το 1928, στο 52,4% το 1940 και ακόμη περισσότερο στο 47,7% κατά το 1951. Η αύξηση της αναλογίας του πληθυσμού των αστικών περιοχών και η αντίστοιχη μείωση της αναλογίας του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών οφείλεται σε τρεις λόγους. Πρώτον, στη μακροχρόνια τάση αύξησης του αστικού πληθυσμού που εκδηλώνεται από το 1870, όταν το ποσοστό του αστικού πληθυσμού ήταν μόλις 9,6%. Δεύτερον, στην άφιξη των προσφύγων μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν κατά το μεγαλύτερο μέρος σε αστικές περιοχές. Τρίτον, στις μετακινήσεις πληθυσμού, μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, προς στις αστικές περιοχές, και κυρίως τις περιοχές της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, με σκοπό την αποφυγή των αρνητικών συνεπειών των πολιτικών συγκρούσεων που ακολούθησαν τη λήξη του πολέμου.

2.2. Οικονομική κατάσταση²

Η κατάσταση της ελληνικής οικονομίας κατά την αρχή του εικοστού αιώνα ήταν ιδιαίτερα δυσχερής. Έχουν προηγηθεί τρία σημαντικά γεγονότα: η κήρυξη παύσης πληρωμών, έναντι των υποχρεώσεων σε συνάλλαγμα, του Ελληνικού Δημοσίου τον Δεκέμβριο του 1893, δηλ. η πτώχευση του κράτους, η στρατιωτική ήττα του 1897 που είχε ως αποτέλεσμα την πληρωμή αποζημίωσης προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία, και η μεγάλη μείωση των εξαγωγών σταφίδας λόγω επιβολής πολύ υψηλών δασμών της Γαλλίας κατά το 1892. Αποτέλεσμα της πτώχευσης του 1893 ήταν η επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, η επιτροπή του οποίου εγκατεστάθη στην Αθήνα το 1898. Η επιβολή δασμών της γαλλικής κυβέρνησης στην εισαγωγή σταφίδας δημιούργησε μεγάλη κρίση υπερπαραγωγής, δεδομένου ότι η Γαλλία απορροφούσε το ένα τρίτο περίπου της ελληνικής παραγωγής.

2. Βλ., μεταξύ άλλων, Φραγκιάδης (2007), Κωστελένος κ.ά. (2007), Κωστής (1987), Κωστής (2003), Δερτιλής (2005).

Παρά το γεγονός ότι τα αρχικά δεδομένα ήταν δυσχερή, η ανάπτυξη της οικονομίας κατά την περίοδο 1900-1911 ήταν σημαντική. Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 2.2, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ αυξήθηκε εντυπωσιακά. Η οικονομική πρόοδος αυτής της περιόδου οφείλεται στην επιτυχή αναδιάρθρωση του εμπορίου της σταφίδας με την κρατική παρέμβαση, την αύξηση των εξαγωγών καπνού, τη σημαντική ανάπτυξη της ναυτιλίας, τη μεγάλη ανάπτυξη της βιομηχανίας (ηλεκτρισμός, χημικά, χαρτί) και την αποστολή εμβασμάτων των πρώτων μεταναστών.

Η περίοδος 1912-1923 χαρακτηρίζεται από αυξομειώσεις του κατά κεφαλήν ΑΕΠ, αλλά σε επίπεδα σαφώς κατώτερα του 1911. Η χειροτέρευση οφείλεται στους συνεχείς πολέμους και στη δυσκολία ενσωμάτωσης των περιοχών που προσαρτήθηκαν μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ που το 1912 ήταν 335 δρχ., κατακρημνίζεται στις 201 το επόμενο έτος και αυξάνεται μόλις 15 δρχ. στις 215,46 το

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.2

Κατά κεφαλήν Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν, 1899-1938
(σταθερές τιμές 1914)

Έτος	Κατά κεφαλήν ΑΕΠ	Έτος	Κατά κεφαλήν ΑΕΠ	Έτος	Κατά κεφαλήν ΑΕΠ
1899	236,67	1913	201,00	1927	257,17
1900	211,30	1914	256,48	1928	278,82
1901	202,54	1915	242,53	1929	286,88
1902	259,55	1916	243,86	1930	306,30
1903	253,66	1917	234,68	1931	299,13
1904	267,52	1918	285,21	1932	286,70
1905	274,27	1919	234,65	1933	304,71
1906	270,95	1920	281,13	1934	326,72
1907	274,73	1921	282,75	1935	345,59
1908	273,27	1922	247,62	1936	333,23
1909	278,65	1923	215,46	1937	373,02
1910	277,57	1924	250,56	1938	363,47
1911	346,18	1925	265,52		
1912	335,88	1926	268,41		

Πηγή: Κωστελένος κ.ά., *Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν 1830-1939*, ΚΕΠΕ, Αθήνα 2007, σελ. 218.

1923, δηλ. μετά από μία δεκαετία. Οι εντός της περιόδου αυτής διακυμάνσεις του κατά κεφαλήν ΑΕΠ είναι σημαντικές.

Η περίοδος 1924-1938 χαρακτηρίζεται από σημαντική άνοδο του κατά κεφαλήν ΑΕΠ με σαφή υποχώρηση κατά την περίοδο 1929-1932 της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης, η οποία επέδρασε αρνητικά κυρίως επί της ελληνικής βιομηχανίας. Στο προηγούμενο διάστημα, μέχρι το 1929, η βιομηχανική παραγωγή είχε σημειώσει αύξηση με ρυθμό 6,7% ετησίως, λόγω δασμολογικής προστασίας από το 1926 και υποτίμησης της δραχμής. Μετά το 1932 η ανάπτυξη της βιομηχανίας συνεχίστηκε, κυρίως της ηλεκτροπαραγωγής και της βιομηχανίας τσιμέντων. Παράλληλα, μετά το 1922 αναπτύσσεται περαιτέρω η ναυτιλία. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι κατά την περίοδο αυτή έλαβαν χώρα σημαντικές διορθωτικές αλλαγές, όπως η ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος (το 1928), η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας (1929) που αύξησε τη χορήγηση πιστώσεων προς τη γεωργία, η αγροτική μεταρρύθμιση από το 1923 και μετά, και στο τέλος η εγκατάλειψη του χρυσού κανόνα το 1932 που οδήγησε σε μεγάλη υποτίμηση της δραχμής. Αξίζει να σημειωθεί ότι η μεγάλη υποτίμηση της δραχμής μπορεί να ευνόησε την αύξηση των εξαγωγών, αλλά κατέστησε αδύνατη την εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους και έτσι η Ελλάδα κηρύσσει πτώχευση (1932). Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της περιόδου αυτής αυξήθηκε σημαντικά, από 250,56 δρχ. σε 363,47 δρχ., δηλ. αυξήθηκε, κατά μέσον όρο, με ετήσιο ρυθμό 7,4%.

2.3. Μετανάστευση και παλιννόστηση

2.3.1. Μετανάστευση προς τις υπερπόντιες χώρες

Τα στατιστικά στοιχεία για τη μετανάστευση από την Ελλάδα προς χώρες του εξωτερικού κατά το πρώτο ήμισυ του εικοστού αιώνα είναι ικανοποιητικά για ορισμένες περιόδους, ενώ λείπουν παντελώς για άλλες. Για την περίοδο 1900-1940 υπάρχουν στοιχεία μετανάστευσης προς τις ΗΠΑ και άλλες υπερπόντιες χώρες (Καναδάς, Κούβα, Βραζιλία, Αυστραλία και Νοτιοαφρικανική Ένωση). Για τις χώρες αυτές υπάρχουν

στοιχεία για την ηλικία, το φύλο και την επαγγελματική κατηγορία των μεταναστών προς αυτές, αλλά μόνο για την περίοδο 1900-1924.

Υπάρχουν επίσης στοιχεία μετανάστευσης προς τις ευρωπαϊκές και μεσογειακές χώρες αλλά μόνον για περίοδο έξι ετών, 1932-1937. Για ορισμένα χρόνια υπάρχουν στοιχεία μετανάστευσης αλλά αναφέρονται αθροιστικά με τα στοιχεία τουριστικής κίνησης, ως ταξιδιωτική κίνηση. Ο αριθμός των τουριστών μπορεί να είναι σχετικά μεγάλος και να διαφέρει από χώρα σε χώρα, και κατά συνέπεια δεν είναι δυνατόν τα στοιχεία αυτά να χρησιμοποιηθούν για τη μέτρηση της μετανάστευσης.

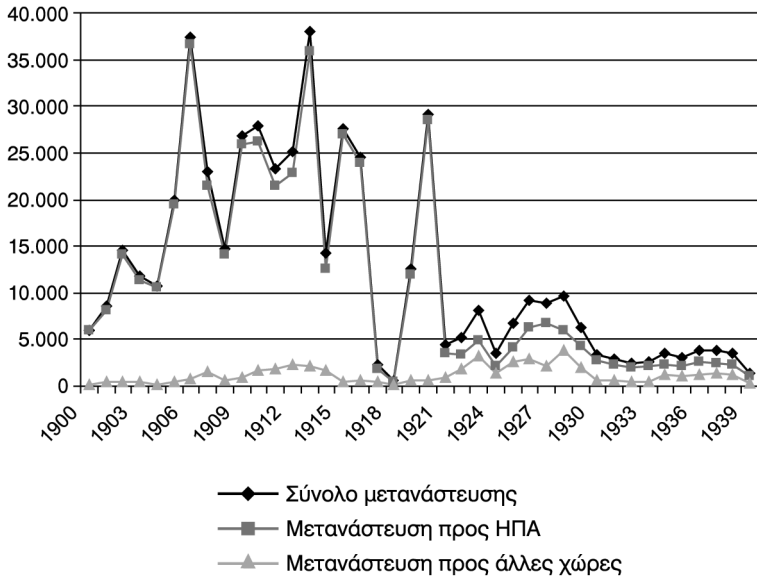
Ο Πίνακας 2.3 παρουσιάζει τα ετήσια ρεύματα μετανάστευσης προς τις ΗΠΑ και άλλες υπερπόντιες χώρες κατά την περίοδο 1900-1940. Το μεγάλο ρεύμα βέβαια είναι προς τις ΗΠΑ και παρουσιάζει σημαντικές μεταβολές κατ' έτος και κατά περιόδους. Η σημαντικότερη περίοδος ως προς τον αριθμό των μεταναστών αρχίζει το 1902 με 8,5 χιλ. μετανάστες, φθάνει σε δύο σημεία αιχμής, το 1907 με 37,4 χιλ. και το 1914 με 37,9 χιλ. και τελειώνει το 1917 με 24,5 χιλ. άτομα. Από τότε και μέχρι το 1930 η ροή μεταναστών παραμένει σημαντική αλλά μικρότερη, κυρίως λόγω της αλλαγής της μεταναστευτικής πολιτικής των ΗΠΑ το 1924, σύμφωνα με την οποία εισήχθη ένα σύστημα ποσοστώσεων με βάση τον πληθυσμό των ΗΠΑ κατά το 1890, έτος κατά το οποίο ο αριθμός των Ελλήνων στις ΗΠΑ ήταν μικρός. Ταυτόχρονα, αυξήθηκε το ρεύμα των μεταναστών προς τις άλλες υπερπόντιες χώρες. Μετά το 1930, η μετανάστευση προς τις υπερπόντιες χώρες (ΗΠΑ και άλλες) μειώνεται περαιτέρω με παράλληλη αύξηση του ρεύματος προς τις ευρωπαϊκές και μεσογειακές χώρες.

Η μετανάστευση προς τις υπερπόντιες χώρες και οι ετήσιες μεταβολές φαίνονται σαφώς στο Διάγραμμα 2.1.

Η γραμμή που περιγράφει το ρεύμα των μεταναστών προς τις ΗΠΑ παρουσιάζει μία «καμπούρα», η οποία έχει παρατηρηθεί και στις μεταναστεύσεις από την Πορτογαλία, Ισπανία, Ιταλία και Ελλάδα προς τη Δυτική Ευρώπη μετά το 1950 [Mansoor και Quillin (2006), σελ. 86]. Η μετανάστευση αρχίζει με σχετικά μικρό αριθμό, αυξάνει κατά τα επόμενα χρόνια, οπότε φθάνει στη μέγιστη τιμή της, και εν συνεχεία μειώνεται σταδιακά. Η συμπεριφορά αυτή έχει ερμηνευθεί ως εξής: Η μετανάστευση

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2.1

Μετανάστευση από την Ελλάδα προς ΗΠΑ και άλλες χώρες

από μια χώρα αρχικά επιταχύνεται καθώς η ανάπτυξη της χώρας αυτής βελτιώνει τα εισοδήματα και έτσι περισσότεροι άνθρωποι μπορούν να υποστούν το κόστος της μετανάστευσης. Όμως, καθώς η οικονομία αυξάνεται πέραν ενός σημείου και η οικονομική ζωή των ανθρώπων βελτιώνεται, το κίνητρο για μετανάστευση εξασθενεί και τελικά εξαφανίζεται, και έτσι η μετανάστευση μειώνεται και τελικά τερματίζεται.

Για την ερμηνεία της «καμπούρας» του Διαγράμματος 2.1 υπάρχει και άλλη εκδοχή, η οποία εν συντομία μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: Κατά την αρχή της περιόδου, όταν γίνουν γνωστά τα προσδοκώμενα οφέλη από τη μετανάστευση, δημιουργείται ένας μεγάλος αριθμός εν δυνάμει μεταναστών οι οποίοι καθυστερούν για διάφορους λόγους την αναχώρησή τους. Εν συνεχεία η μετανάστευση διογκώνεται, καθώς περισσότεροι άνθρωποι πληροφορούνται τη δυνατότητα συμφέρουσας μετακίνησης προς τη χώρα προορισμού και αποφασίζουν να μεταναστεύσουν. Μετά από ορισμένες περιόδους, τα αρχικά αποθέματα των εν δυνάμει μεταναστών εξαντλούνται χωρίς να δημιουργούνται νέα και το ρεύμα μετανα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.3

Υπερωκεάνια μετανάστευση από την Ελλάδα 1900-1940

Έτος	Σύνολο	ΗΠΑ	Άλλες χώρες	Πληθυσμός της Ελλάδος (000)	*
1900	3.771	3.771	-	2.506	
1901	5.991	5.910	81	2.523	
1902	8.533	8.104	429	2.540	
1903	14.493	14.090	403	2.558	
1904	11.728	11.343	385	2.576	
1905	10.734	10.515	219	2.595	
1906	19.987	19.489	498	2.613	
1907	37.391	36.580	811	2.632	
1908	23.016	21.489	1.527	2.649	
1909	14.780	14.111	669	2.667	
1910	26.860	25.888	972	2.684	
1911	27.857	26.226	1.631	2.702	
1912	23.362	21.449	1.913	2.720	
1913	25.089	22.817	2.272	4.775** ή 4.820***	
1914	37.957	35.832	2.125	4.819	
1915	14.256	12.592	1.664	4.818	
1916	27.535	27.034	501	4.816	
1917	24.574	23.974	600	4.816	
1918	2.294	1.910	384	4.819	
1919	579	386	193	4.825	
1920	12.616	11.981	635	5.536 ή 5.533	ή 5.017
1921	29.135	28.502	633	5.605	5.050
1922	4.426	3.457	969	5.944	5.097
1923	5.242	3.333	1.909	6.081	6.010
1924	8.152	4.871	3.281	5.920	6.000
1925	3.576	2.160	1.416	6.000	5.958
1926	6.745	4.119	2.626	6.093	6.042
1927	9.255	6.346	2.909	6.170	6.127
1928	8.850	6.725	2.125	6.205	6.210
1929	9.710	5.905	3.805	6.318	6.286
1930	6.278	4.257	2.021		6.367
1931	3.425	2.762	663		6.463

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.3 (συνέχεια)

Έτος	Σύνολο	ΗΠΑ	Άλλες χώρες	Πληθυσμός της Ελλάδος (000)	*
1932	2.838	2.298	540		6.544
1933	2.444	1.923	521		6.624
1934	2.624	2.155	469		6.727
1935	3.466	2.225	1.241		6.837
1936	3.071	2.072	999		6.936
1937	3.908	2.633	1.275		7.029
1938	3.859	2.417	1.442		7.122
1939	3.470	2.287	1.183		7.222
1940	1.395	1.131	264	7.345	7.319

* στο μέσο του έτους υπολογισμός στα όρια του 1940 χωρίς τα Δωδεκάνησα (131.990 τετρ. χλμ.).

** Σιάμπος, Γ., *Δημογραφική Εξέλιξη της Νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα 1973, σελ. 73.

*** ΕΣΥΕ, *Επετηρίδα 1930*, σελ. 136.

Πηγή: ΕΣΥΕ, *Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος*, διάφορα έτη.

Σημείωση: Στις «Άλλες χώρες» περιλαμβάνονται Καναδάς, Κούβα, Βραζιλία, Αυστραλία και Νοτιοαφρικανική Ένωση. Από το έτος 1925 περιλαμβάνονται, πλην των ανωτέρω, όλες οι χώρες που σύμφωνα με τον ελληνικό νόμο ήταν «χώρες μετανάστευσης». Σε αυτές δεν περιλαμβάνονται οι χώρες της Ευρώπης και της Μεσογείου.

στών μειώνεται και εν συνεχεία τερματίζεται. Με άλλα λόγια, η «καμπούρα» του Διαγράμματος 2.1 δημιουργείται επειδή υπάρχουν χρονικές υστερήσεις στη διάχυση των πληροφοριών και στη λήψη αποφάσεων, ενώ το συνολικό απόθεμα εν δυνάμει μεταναστών είναι πεπερασμένο.

Εν συνόψει, ο αριθμός των μεταναστών προς τις υπερπόντιες χώρες ανά δεκαετία έχει ως εξής:

Περίοδος 1900-1910	177.284 άτομα,	171.290 στις ΗΠΑ (96,6%)
Περίοδος 1911-1920	196.119 άτομα,	184.201 στις ΗΠΑ (90,2%)
Περίοδος 1921-1930	913.698 άτομα,	6.9708 στις ΗΠΑ (76,3%)
Περίοδος 1931-1940	305.00 άτομα,	21.905 στις ΗΠΑ (71,8%).

Ο συνολικός αριθμός των μεταναστών προς τις υπερπόντιες χώρες κατά την περίοδο 1900-1940 ήταν 482.656 άτομα, εκ των οποίων τα 428.155, δηλ. ποσοστό 88,7%, προς τις ΗΠΑ.

Το μέγεθος της μετανάστευσης προς τις υπερπόντιες χώρες ήταν σημαντικό σε σχέση με το μέγεθος του πληθυσμού της Ελλάδας. Κατά την πρώτη δεκαετία, 1900-1910, το μέγεθος της μετανάστευσης είναι το

6,7% του πληθυσμού του 1907, κατά τη δεύτερη δεκαετία, 1911-1920, μειώθηκε στο 3,7% του πληθυσμού του 1920, και κατά την τρίτη δεκαετία, 1921-1930, μειώθηκε ακόμη περισσότερο στο 1,5% του πληθυσμού του 1928. Κατά την τέταρτη δεκαετία, 1931-1940, η μετανάστευση προς τις υπερπόντιες χώρες έχει μειωθεί σημαντικά και είναι μόλις το 0,5% του μέσου όρου των πληθυσμών του 1928 και του 1940. Αν στους μετανάστες προς τις υπερπόντιες χώρες προστεθούν οι μετανάστες προς τις ευρωπαϊκές και μεσογειακές χώρες των ετών 1932-1937, που είναι 83 χιλ. άτομα, το ποσοστό των μεταναστών επί του πληθυσμού (μέσου όρου των ετών 1928 και 1940) αυξάνεται σε 1,7% (βλ. παρακάτω).

Είναι πιθανόν το μέγεθος της καταγεγραμμένης μετανάστευσης προς τις υπερπόντιες χώρες, κυρίως προς τις ΗΠΑ, να είναι μεγαλύτερο του πραγματικού, δεδομένου ότι το ίδιο άτομο μπορεί να περιλαμβάνεται δύο φορές αν μετά την πρώτη μετακίνηση επέστρεψε στην Ελλάδα και εν συνεχεία μετανάστευσε για δεύτερη φορά. Η έκταση της διπλής ή τριπλής εγγραφής δεν πρέπει να είναι μεγάλη λόγω της μεγάλης απόστασης, του υψηλού κόστους και της δυσχέρειας των μεταφορών της εποχής εκείνης. Εν πάση περιπτώσει, από τα υπάρχοντα στοιχεία φαίνεται ότι η μετανάστευση προς τις υπερπόντιες χώρες, κυρίως προς τις ΗΠΑ, κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα ήταν εξαιρετικά σημαντική.

2.3.2. Μετανάστευση προς τις ΗΠΑ κατά φύλο, ηλικία και επαγγελματική κατηγορία

Η κατά φύλο, ηλικία και επαγγελματική κατηγορία διάκριση των μεταναστών είναι δυνατή για την περίοδο 1900-1924 από τα στοιχεία των Ελλήνων μεταναστών προς τις ΗΠΑ. Στα στοιχεία αυτά περιλαμβάνονται όχι μόνο οι Έλληνες μετανάστες εξ Ελλάδος, αλλά και οι Έλληνες που μετανάστευσαν προς τις ΗΠΑ από άλλες χώρες. Σε ορισμένα έτη, η διαφορά είναι σημαντική. Π.χ. κατά το έτος 1907 οι εξ Ελλάδος μετανάστες ήταν 36.580 και το σύνολο των Ελλήνων μεταναστών ήταν 46.283. Επίσης, για το 1914 οι εξ Ελλάδος ήταν 35.832 και οι Έλληνες μετανάστες ήταν 45.881. Οι διαφορές αυτές, λόγω του μικρού σχετικά μεγέθους για

όλη την περίοδο, δεν πρέπει να επηρεάζουν σημαντικά τις αναλογίες ανδρών και γυναικών στο σύνολο των μεταναστών.

Από τον Πίνακα 2.4 φαίνεται ότι η μετανάστευση προς τις ΗΠΑ για την περίοδο 1900-1924 ήταν κυρίως μετανάστευση ανδρών. Η αναλογία ανδρών στο σύνολο των μεταναστών ήταν 87,7%. Κατά την πρώτη δεκαετία το ποσοστό ήταν 94,5%, και μειώθηκε στο 86,6% κατά τη δεύτερη δεκαετία και ακόμη περισσότερο, στο 60,0%, κατά τις αρχές της τρίτης δεκαετίας. Η αύξηση της αναλογίας των γυναικών κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, πιθανότατα, οφείλεται στη συνένωση των οικογενειών στις ΗΠΑ μετά την εκεί εγκατάσταση των ανδρών. Αυτό συμφωνεί και με την αύξηση της αναλογίας των μεταναστών μικρής ηλικίας (κάτω των 14) και μεγάλης ηλικίας (άνω των 44), όπως φαίνεται από τον Πίνακα 2.5.

Επίσης, από τον Πίνακα 2.5, φαίνεται ότι η αναλογία των ατόμων νέων ηλικιών, δηλ. μεταξύ 15 και 44 ετών, είναι πολύ μεγάλη, 91,3%, για το

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.4

Μετανάστευση Ελλήνων προς ΗΠΑ, 1900-1924, κατά φύλο

	Άνδρες	Γυναίκες	Αναλογία ανδρών	Σύνολο
Περίοδος 1900-1910	204.043	10.524	94,8%	214.567
Περίοδος 1911-1920	205.945	32.478	86,6%	238.423
Περίοδος 1921-1924	26.960	18.118	60,0%	45.078
Σύνολο	436.948	61.120	87,7%	498.068

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, διάφορα έτη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.5

Μετανάστευση Ελλήνων προς ΗΠΑ, 1900-1924, κατά ομάδες ηλικιών

	Ηλικία <14	15-44	>44	% ηλικιών 15-44	Σύνολο
1900-1910	8.041	203.822	2.704	95,0%	214.567
1911-1920	11.510	216.528	10.385	90,8%	238.423
1921-1924	6.003	34.393	4.682	76,3%	45.078
Σύνολο	25.554	454.743	17.771	91,3%	498.068

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, διάφορα έτη.

σύνολο της περιόδου 1900-1924. Η αναλογία βαίνει μειούμενη λόγω, πιθανότατα, της μετακίνησης νεαρών και ηλικιωμένων ατόμων, δηλ. τέκνων και γονέων, των μεταναστών που βρίσκονται ήδη στις ΗΠΑ, όπως αναφέραμε πιο πάνω.

Οι επαγγελματικές κατηγορίες των μεταναστών της περιόδου αυτής παρουσιάζονται στον Πίνακα 2.6. Οι κατηγορίες αυτές δεν είναι πολύ διαφωτιστικές, διότι είναι περισσότερο κλάδοι απασχόλησης παρά επαγγέλματα. Παραδείγματος χάριν, στην κατηγορία «βιομηχανία» μπορεί να κατατάσσονται πολύ διαφορετικά επαγγέλματα. Σε κάθε περίπτωση οι πληροφορίες είναι χρήσιμες. Όπως φαίνεται από τον πίνακα αυτόν, οι περισσότεροι μετανάστες ανήκουν στις κατηγορίες «Εργάτες-Υπηρεσίες» και «Γεωργία». Οι αναλογίες αυτών των κατηγοριών μειώνεται σταδιακά, αλλά για τους «Εργάτες-Υπηρεσίες» παραμένουν πολύ μεγάλες, από 63,6% κατά την πρώτη δεκαετία σε 54,3% κατά την τετραετία 1921-1924. Αν υποθέσουμε ότι στις κατηγορίες αυτές εντάσσονται άτομα χωρίς ιδιαίτερη ειδικευση, τότε είναι φανερό ότι το 78% των μεταναστών προς τις ΗΠΑ ήταν κυρίως ανειδίκευτοι εργάτες. Πιθανότατα, η αναλογία αυτή είναι μεγαλύτερη, διότι και στις άλλες κατηγορίες ασφαλώς υπήρχαν ανειδίκευτοι εργάτες ή εργάτες με πολύ μικρή ειδικευση, πλην βέβαια της κατηγορίας των επιστημόνων των οποίων ο αριθμός είναι πολύ μικρός (τέσσερις στους χίλιους μετανάστες).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.6
Μετανάστευση Ελλήνων προς ΗΠΑ, 1900-1924,
κατά επαγγελματική κατηγορία

Περίοδος	Γεωργία	Βιομηχανία	Εμπόριο	Εργάτες-Υπηρεσίες	Επιστήμονες	Διάφορα	Σύνολο	% Γεωργία	% Εργάτες-Υπηρεσίες
1900-1910	39.975	9.125	9.070	136.374	659	19.369	214.572	18,6	63,6
1911-1920	42.114	12.250	10.255	143.912	991	28.896	238.418	17,7	60,4
1921-1924	1.205	2.162	2.812	24.520	555	13.824	45.078	2,7	54,3
Σύνολο	83.294	23.537	22.137	304.806	2.205	62.089	498.068	16,7	61,2

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, διάφορα έτη.

2.3.3. Μετανάστευση Ελλήνων εκτός Ελλάδος προς τις ΗΠΑ

Κατά την περίοδο 1900-1924, για την οποία υπάρχουν στατιστικά δεδομένα, υπήρξαν δύο ρεύματα Ελλήνων μεταναστών προς τις ΗΠΑ. Ένα ρεύμα Ελλήνων από την Ελλάδα, που ήταν και το πολυπληθέστερο, και ένα ρεύμα Ελλήνων που βρίσκονταν σε άλλες χώρες. Τα στατιστικά δεδομένα επιτρέπουν τον προσδιορισμό και του δεύτερου ρεύματος (βλ. Πίνακα 2.16 του παραρτήματος). Εν συνόψει τα στοιχεία αυτά παρουσιάζονται στον Πίνακα 2.7. Όπως φαίνεται από τον πίνακα αυτόν, ο αριθμός των εκτός Ελλάδος μεταναστών προς τις ΗΠΑ κατά την περίοδο 1900-1924 ήταν 102.105 άτομα, μέγεθος που αποτελεί περίπου το 20% της συνολικής μετανάστευσης προς τις ΗΠΑ της ίδιας περιόδου. Τα αντίστοιχα ποσοστά κατά τις τρεις περιόδους είναι 20%, 22,7% και 9,7%.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.7

Μετανάστευση Ελλήνων εκτός Ελλάδος προς τις ΗΠΑ, 1900-1924

	Περίοδος			Σύνολο
	1900-1910	1911-1920*	1921-1924	
Αριθμός μεταναστών	43.277	54.464	4.364	102.105

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, διάφορα έτη.

Σημείωση: * Δεν έχει αφαιρεθεί ο αρνητικός αριθμός 242 του έτους 1916.

Οι χώρες προέλευσης των εκτός Ελλάδος Ελλήνων που μετανάστευσαν στις ΗΠΑ δεν προσδιορίζονται στις πηγές της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας. Ασφαλώς πρόκειται περί χωρών στις οποίες υπήρχαν σημαντικού μεγέθους ελληνικοί πληθυσμοί όπως π.χ. στην Αίγυπτο, Τουρκία και Ρουμανία. Κατά τον Vlachos (1968), οι ίδιοι οι Έλληνες μετανάστες που προέρχονταν από τις χώρες αυτές δήλωναν ως χώρα προέλευσης την «ελεύθερη Ελλάδα» ή τη «σκλαβωμένη Ελλάδα», ή «Ελληνική Αποικία» ή «Έλληνας της Διασποράς».

2.3.4. Μετανάστευση προς τις ευρωπαϊκές και μεσογειακές χώρες

Στατιστικά στοιχεία για τη μετανάστευση από την Ελλάδα προς τις χώρες της Ευρώπης και της Μεσογείου υπάρχουν για την περίοδο 1932-

1937. Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 2.8, κατά την περίοδο αυτή, ο αριθμός των μεταναστών προς τις ευρωπαϊκές χώρες δεν παρουσιάζει σημαντικές ετήσιες μεταβολές και το σύνολο των μεταναστών ήταν 33.435 άτομα. Ο αριθμός των μεταναστών προς τις μεσογειακές χώρες ανέρχεται συνολικά σε 49.225 και παρουσιάζει πτωτική τάση. Ο Πίνακας 2.8 περιλαμβάνει και τους μετανάστες προς ΗΠΑ, ο αριθμός των οποίων είναι σημαντικά μικρότερος. Είναι πιθανόν, ο περιορισμός της μετανάστευσης προς τις ΗΠΑ κατά τα προηγούμενα χρόνια να έστρεψε τους επιθυμούντες να μεταναστεύσουν προς τις χώρες αυτές. Είναι όμως δυνατόν να πρόκειται περί ανεξάρτητης εξάρσης της μετανάστευσης που βρήκε διέξοδο προς τις χώρες της Ευρώπης και της Μεσογείου αντί των άλλων υπερπόντιων χωρών, είτε διότι οι οικονομικές προοπτικές ήταν καλύτερες είτε διότι το κόστος της μετανάστευσης ήταν πολύ μικρότερο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.8
Μετανάστες από την Ελλάδα, 1932-1937

Έτος	Υπερωκεάνιες χώρες	Ευρωπαϊκές χώρες	Μεσογειακές χώρες (πλην ευρωπαϊκών)	Σύνολο
1932	2.838	6.130	10.765	19.733
1933	2.444	5.706	8.390	16.540
1934	2.624	5.488	9.760	17.872
1935	3.466	4.727	8.186	16.379
1936	3.071	4.428	6.025	13.524
1937	3.908	6.956	6.099	16.963
Σύνολο	18.351	33.435	49.225	101.011

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, διάφορα έτη.

2.3.5. Παλιννόστηση

Τα στατιστικά δεδομένα για την παλιννόστηση των Ελλήνων μεταναστών είναι περιορισμένα. Οι διαθέσιμες σειρές περιλαμβάνουν τους παλιννοστούντες από τις ΗΠΑ για την περίοδο 1908-1924, από τις ΗΠΑ και άλλες υπερπόντιες χώρες κατά την περίοδο 1932-1937 και από τις ευρωπαϊκές και μεσογειακές χώρες για την ίδια περίοδο. Ο αριθμός των

παλιννοστούντων για τις περιόδους αυτές παρουσιάζεται στον Πίνακα 2.9. Για την περίοδο 1908-1924 οι παλιννοστούντες από τις ΗΠΑ ανέρχονται σε 169.037. Για την ίδια περίοδο, η μετανάστευση προς ΗΠΑ ήταν 280.981 άτομα. Με άλλα λόγια το 60% των μεταναστών αυτής της περιόδου επέστρεψε στην Ελλάδα.³

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο αριθμός των παλιννοστούντων παρουσιάζει έξαρση κατά τα έτη 1913, 1920 και 1922 κατά τα οποία ο αριθμός των παλιννοστούντων υπερβαίνει τον αριθμό των μεταναστών. Η παλιννόστηση του 1913 είναι τριπλάσια περίπου αυτής του 1912 και του 1914 και η σημαντική αυτή αύξηση αποδίδεται στην επιθυμία των μεταναστών να επιστρέψουν για να πολεμήσουν στους Βαλκανικούς Πολέμους (Vlachos, 1967). Πιθανώς το ίδιο να συνέβη και για τα επόμενα έτη τα οποία ήταν έτη προετοιμασίας και διεξαγωγής του Ελληνοτουρκικού Πολέμου στη Μικρά Ασία.

Κατά την περίοδο 1932-1937, το σύνολο των παλιννοστούντων ανέρχεται σε 99.339 άτομα, ενώ το σύνολο των μεταναστών από την Ελλάδα ανέρχεται σε 101.011 άτομα, δηλ. ποσοστό 98,3%. Οι διαφορές για τις τρεις ομάδες χωρών είναι σημαντικές. Όπως φαίνεται από τους Πίνακες 2.8 και 2.9, για τις υπερπόντιες χώρες το ποσοστό των παλιννοστούντων είναι 72,8% (18.351 μετανάστες, 13.358 παλιννοστούντες), για τις μεσογειακές χώρες το ποσοστό είναι 75,2% (49.225 μετανάστες, 37.005 παλιννοστούντες), και για τις ευρωπαϊκές χώρες, ο αριθμός των παλιννοστούντων (49.976) είναι μεγαλύτερος του αριθμού των μεταναστών (33.435) κατά 49,5%, δηλ. το ποσοστό παλιννόστησης είναι 149%.

Αν αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να υπάρχει λάθος καταμέτρηση, το γεγονός ότι η παλιννόστηση είναι μεγαλύτερη της μετανάστευσης κατά την περίοδο αυτή για τις ευρωπαϊκές χώρες μπορεί να οφείλεται σε δύο προφανείς λόγους. Πρώτον, μετανάστες προηγούμενων ετών προς τις χώρες αυτές επέστρεψαν κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Φυσικά, αυ-

3. Τα ποσοστά παλιννόστησης που δίνουν άλλοι ερευνητές για την ίδια περίπου περίοδο δεν διαφέρουν σημαντικά πλην μιας εκτίμησης σύμφωνα με την οποία το ποσοστό παλιννόστησης ήταν 40%. Βλ. Έμκε-Πουλοπούλου, 1986, σελ. 41 και Vlachos, 1968, σελ. 69.

τό μπορεί να ισχύει σε όλες τις περιπτώσεις, αλλά φαίνεται να είναι έντονο όταν η παλιννόστηση υπερβαίνει τη μετανάστευση. Δεύτερον, μετανάστες προηγούμενων ετών ή της ίδιας περιόδου προς άλλες χώρες επέστρεψαν μέσω ευρωπαϊκών χωρών.

Για την περίοδο 1932-1937, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η καθαρή μετανάστευση είναι πρακτικά μηδενική. Κατά πάσα πιθανότητα,

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.9
Παλιννόστηση από διάφορες χώρες, 1900-1940

Έτος	ΗΠΑ	ΗΠΑ+ Υπερπόντιες	Ευρωπαϊκές	Μεσογειακές	Σύνολο
1908	6.131				
1909	5.606				
1910	8.144				
1911	9.376				
1912	11.461				
1913	30.608				
1914	11.124				
1915	9.775				
1916	4.829				
1917	2.034				
1918	2.986				
1919	15.482				
1920	20.314				
1921	13.423				
1922	7.506				
1923	2.988				
1924	7.250				
1932		3.527	8.694	5.035	17.256
1933		2.118	8.524	6.875	17.571
1934		1.992	10.132	9.416	21.540
1935		1.718	8.531	6.857	17.106
1936		1.643	7.085	4.565	13.293
1937		2.360	7.010	4.257	12.627
Σύνολο	169.037	13.358	49.976	37.005	99.339

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, διάφορα έτη.

αυτό οφείλεται στη μεγάλη οικονομική κρίση του 1929-1930 στις Ηνωμένες Πολιτείες, η οποία επεκτάθηκε και στην Ευρώπη και της οποίας οι συνέπειες ήταν σοβαρές για αρκετά χρόνια μετά. Η μεταβολή των οικονομικών συνθηκών στη χώρα υποδοχής προς το χειρότερο, ιδιαίτερα η εντυπωσιακή χειροτέρευση της περιόδου εκείνης, ευνοεί την επιστροφή των μεταναστών στη χώρα προέλευσης στην οποία υπάρχει η οικονομική και ηθική υποστήριξη οικογένειας.

2.3.6. Βίαιες μετακινήσεις πληθυσμών

Κατά τις τρεις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα έλαβαν χώρα σημαντικές αναγκαστικές μετακινήσεις πληθυσμών κυρίως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή το 1922. Οι βίαιες ή αναγκαστικές μετακινήσεις δεν εξετάζονται μέσα στο ίδιο πλαίσιο με την εθελοντική μετανάστευση, αλλά οι συνέπειές τους είναι σημαντικές για την οικονομία της χώρας που χάνει ή δέχεται τους πληθυσμούς αυτούς.

Ο Γ. Σιάμπος (1973, σελ. 133) αναφέρει ότι κατά το 1906-1907 εισήλθαν στην Ελλάδα 26.000 πρόσφυγες από την Ανατολική Ρωμυλία εξ αφορμής εκκλησιαστικών διαφορών αλλά κατ' ουσία λόγω πολιτικών ελληνοβουλγαρικών διαφορών.⁴ Μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμών έλαβαν χώρα αμέσως μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και την ήττα της Τουρκίας. Η Έμκε-Πουλοπούλου (1986) αναφέρει ότι κατά το 1914 άρχισε η δίωξη Ελλήνων από την Ανατολική Θράκη (100 χιλ. ατόμων) και από τα παράλια της Μικράς Ασίας (100 χιλ. ατόμων). Οι περισσότεροι εξ αυτών των προσφύγων επέστρεψαν στους τόπους τους τα επόμενα χρόνια. Γενικά, ρεύματα προσφύγων υπήρξαν μεταξύ των εμπόλεμων χωρών των Βαλκανίων.

Τα μεγάλα ρεύματα προσφύγων προς την Ελλάδα έλαβαν χώρα στις αρχές της δεκαετίας του 1920 μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, ο συνολικός αριθμός των προσφύγων ήταν 1.221.849 άτομα, εκ των οποίων 627 χιλ. ήλθαν από τη Μικρά

4. Η εφημερίδα της εποχής *Εκκλησιαστική Αλήθεια* αναφέρει όχι 26 αλλά 30 χιλ. πρόσφυγες (βλ. www.ems.gr/Makedonikos.agon-praktika/valsamidis).

Ασία, 257 χιλ. από τη Θράκη, 182 χιλ. από τον Πόντο, 49 χιλ. από τη Βουλγαρία, 38 χιλ. από την Κωνσταντινούπολη και οι υπόλοιποι από τον Καύκασο, Αλβανία, Ρωσία κλπ. Ο πραγματικός αριθμός πρέπει να ήταν μεγαλύτερος, δεδομένου ότι κατά το διαρρέυσαν διάστημα μέχρι την απογραφή είναι βέβαιον ότι ορισμένοι πρόσφυγες απεβίωσαν και επίσης είναι πιθανό ότι ορισμένοι μετανάστευσαν προς άλλες χώρες.

Από το σύνολο των 1.221.849 προσφύγων, ένας σχετικά μικρός αριθμός (152 χιλ.) ήλθαν στην Ελλάδα προ της Μικρασιατικής Καταστροφής και οι υπόλοιποι 1.070 χιλ. μετά. Αξίζει να αναφερθεί ότι οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν κυρίως στη Μακεδονία (638 χιλ.), Στερεά Ελλάδα και Εύβοια (306 χιλ.) και Δυτ. Θράκη (108 χιλ.). Παράλληλα κατά την περίοδο αυτή λαμβάνουν χώρα μετακινήσεις Τούρκων και Βουλγάρων κυρίως από τη Μακεδονία. Ο αριθμός των Τούρκων και Βουλγάρων που εγκατέλειψαν την Ελλάδα μετά το 1923 υπολογίζεται σε εκατοντάδες χιλιάδες (Βλ. Φραγκιάδης, Α., 2007, σελ. 128).

Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να σημειωθεί η άποψη του καθ. Δ. Καλιτσουνάκη ότι η αύξηση του πληθυσμού της Ελλάδος λόγω των προσφύγων, κυρίως, από τη Μικρά Ασία συνετέλεσε στη βιομηχανική ανάπτυξη όχι μόνον επειδή αύξησε τη ζήτηση προϊόντων και την προσφορά εργασίας, αλλά επίσης επειδή αύξησε την προσφορά βιοτεχνών.

2.3.7. Καθαρή μετανάστευση

Η καθαρή μετανάστευση, δηλ η διαφορά μεταξύ μετανάστευσης και παλιννόστησης, μπορεί να εκτιμηθεί μόνο για δύο περιόδους για τις οποίες υπάρχουν στατιστικά δεδομένα, για την περίοδο 1908-1924 και για την περίοδο 1932-1937. Για την πρώτη περίοδο τα δεδομένα αναφέρονται στις ροές μετανάστευσης και παλιννόστησης από τις ΗΠΑ, ενώ για τη δεύτερη περίοδο στις συνολικές ροές.

Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 2.10, η καθαρή μετανάστευση για τις ανωτέρω περιόδους και χώρες ήταν 132.216 άτομα. Αυτός, βέβαια, ο υπολογισμός αποτελεί υποεκτίμηση της συνολικής καθαρής μετανάστευσης για την περίοδο 1900-1940, διότι δεν υπάρχουν στοιχεία για μεγάλες περιόδους (1900-1907 και 1925-1931) και για τις υπερωκεάνιες χώ-

ρες πλην των ΗΠΑ. Συνεπώς η συνολική καθαρή μετανάστευση είναι μεγαλύτερη.

Ο Vlachos (1968) παρουσιάζει στοιχεία απογραφών των ΗΠΑ σύμφωνα με τα οποία ο αριθμός των Ελλήνων που είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα και ζούσαν στις ΗΠΑ το 1920 ήταν 175.726 άτομα, το 1930 ήταν σχεδόν αμετάβλητος στο 174.526 και το 1940 ελαφρά μειωμένος έως 163.252 άτομα. Αν υποθέσουμε ότι στο διάστημα 1900-1907, για το οποίο δεν υπάρχουν στοιχεία παλιννόστησης, το ποσοστό παραμονής των μεταναστών στις ΗΠΑ ήταν 40%, όπως δηλ. για την περίοδο 1908-1924, τότε οι παλιννοστήσαντες κατά το διάστημα αυτό εκτιμώνται σε 69.291 άτομα και επομένως για την περίοδο 1900-1924 η καθαρή μετανάστευση ήταν συνολικά 186.104 άτομα, εκτίμηση που δεν διαφέρει από αυτήν που παρουσιάζει ο Vlachos για το 1930, αν λάβουμε υπόψη ότι κατά τα έτη 1925-1930 θα έλαβε χώρα παλιννόστηση.

Ο Γ. Σιάμπος (1973, σελ. 275) εκτιμά ότι η καθαρή μετανάστευση ήταν κατά την περίοδο 1901-1910 285 χιλ. άτομα και κατά την περίοδο 1911-1920 291 χιλ. άτομα. Οι εκτιμήσεις του Σιάμπου έγιναν εμμέσως επί τη βάσει των πληθυσμιακών αλλαγών, και πρόκειται μάλλον περί σοβαρών υπερεκτιμήσεων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.10

Καθαρή μετανάστευση από την Ελλάδα 1900-1924 και 1932-1937

Έτος	Καθαρή μετανάστευση	Έτος	Καθαρή μετανάστευση	Έτος	Καθαρή μετανάστευση
1908	15.358	1917	21.940	1932	16.206
1909	8.505	1918	-1.076	1933	-977
1910	17.744	1919	-15.096	1934	-3.668
1911	16.850	1920	-8.333	1935	-727
1912	9.988	1921	15.079	1936	231
1913	-7.791	1922	-4.049	1937	4.336
1914	24.708	1923	345		
1915	2.817	1924	-2.379		
1916	22.205				
Σύνολο	110.384		6.431		15.401

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, διάφορα έτη.

2.4. Τα αίτια της μετανάστευσης

2.4.1. Γενικά

Σύμφωνα με την οικονομική θεωρία (βλ. Παράρτημα) τα αίτια της μετανάστευσης είναι οικονομικά. Οι άνθρωποι μεταναστεύουν για να βελτιώσουν το βιοτικό τους επίπεδο και γι' αυτό μετακινούνται από χώρες με χαμηλό εισόδημα ή/και υψηλή ανεργία σε χώρες με υψηλό εισόδημα ή/και χαμηλή ανεργία. Υπάρχουν, βέβαια, περιπτώσεις όπου η μετανάστευση είναι αποτέλεσμα βίαιων πολιτικών και άλλων αλλαγών, όπως και περιπτώσεις ατόμων που μεταναστεύουν χάριν περιπέτειας ή για να γνωρίσουν τον κόσμο. Όμως, οι συστηματικές αιτίες της μετανάστευσης είναι οι οικονομικές διαφορές μεταξύ τόπου προέλευσης και τόπου προορισμού.

Οι διαφορές μισθών ή/και ανεργίας είναι αναγκαία αλλά όχι ικανή συνθήκη για τη μετακίνηση ατόμων. Το βιοτικό επίπεδο ζωής περιλαμβάνει και άλλους παράγοντες όπως π.χ. η πολιτική σταθερότητα, η ειρηνική ζωή, το κλίμα και το γεωγραφικό περιβάλλον, η οικογένεια και η κοινότητα. Αν οι παράγοντες αυτοί δεν ήταν ισχυροί, θα έπρεπε να παρατηρούμε πολύ μεγαλύτερα μεταναστευτικά ρεύματα. Επίσης, οι οικονομικές διαφορές πρέπει να είναι αρκετά μεγάλες για να προκαλέσουν σημαντικά μεταναστευτικά ρεύματα και τούτο για δύο λόγους. Πρώτον, διότι η μετακίνηση απαιτεί δαπάνες, συχνά σημαντικές, αλλά και διότι μπορεί να συνεπάγεται πρόσθετες οικονομικές απώλειες, όπως π.χ. πρόωρη εγκατάλειψη μιας δραστηριότητας, πώληση περιουσιακών στοιχείων σε ακατάλληλη στιγμή, κλπ. Δεύτερον, διότι υπάρχει στους ανθρώπους μια προτίμηση να ζουν σε οικείο και αγαπητό περιβάλλον με κοινές συνήθειες και αξίες, και συνεπώς η απομάκρυνση από την κοινότητα δημιουργεί σοβαρό ψυχικό κόστος.

Στην περίπτωση της ελληνικής μετανάστευσης από το 1900 και μετά προς τις ΗΠΑ, είναι φανερό ότι υπήρχαν όλες οι προϋποθέσεις για τη δημιουργία μεγάλου μεταναστευτικού ρεύματος. Οι διαφορές των αμοιβών και του κατά κεφαλήν εισοδήματος ήταν μεγάλες, η πολιτική αβεβαιότητα διάχυτη στον ελληνικό πληθυσμό και η πιθανότητα πολεμικών

συγκρούσεων μεγάλη, δεδομένου ότι μόλις είχε τελειώσει ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897. Επιπλέον, η κακή κατάσταση των δημοσίων οικονομικών και ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος ήταν σοβαροί λόγοι απαισιοδοξίας για το άμεσο οικονομικό μέλλον της Ελλάδας. Στα παραπάνω γενικά αίτια πρέπει να προστεθεί και η κρίση στις εξαγωγές σταφίδας που προκλήθηκε από την επιβολή υψηλών δασμών από τη γαλλική κυβέρνηση προς ενίσχυση της γαλλικής παραγωγής. Η κρίση αυτή έπληξε κυρίως την περιοχή της Πελοποννήσου για την οποία η παραγωγή σταφίδας ήταν πολύ σημαντική δραστηριότητα, και οδήγησε σε οικονομικό αδιέξοδο όχι μόνο τους σταφιδοπαραγωγούς αλλά και μεγάλο εργατικό δυναμικό που έβρισκε εποχική απασχόληση στην παραγωγή σταφίδας (βλ. Vlachos 1968, σελ. 57 και Φραγκιάδης 2007, σελ. 89). Αυτό εξηγεί γιατί τα μεγαλύτερα ποσοστά μεταναστών κατά την πρώτη περίοδο ήταν Πελοποννήσιοι. Είναι πιθανόν οι πληροφορίες για τις εμπειρίες των πρώτων μεταναστών που ελήφθησαν από συγγενείς και φίλους στην Ελλάδα, να διευκόλυναν τη δημιουργία νέων μεταναστευτικών ρευμάτων προς τις ΗΠΑ.

Έχει υποστηριχθεί ότι μια αιτία μετανάστευσης στις αρχές του εικοστού αιώνα ήταν η αύξηση του πληθυσμού, η οποία, δεδομένων των συνθηκών που επικρατούσαν την εποχή εκείνη, δημιούργησε πληθυσμιακές πιέσεις των οποίων διέξοδο απετέλεσε η μετανάστευση. Η άποψη αυτή απερρίφθη από τον Πολύζο (Polyzos, 1947), ο οποίος υποστήριξε ότι κατά το διάστημα αυτό η πυκνότητα του πληθυσμού μειώθηκε. Πράγματι, όπως είδαμε στον Πίνακα 2.1, οι κάτοικοι ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο ήταν 38,3 το 1896, 41,6 το 1907, 37,6 το 1913 και 37,1 το 1920. Πιο πρόσφατα, ο Vlachos (1968) υποστήριξε ότι το κατάλληλο κριτήριο για την ύπαρξη πληθυσμιακής πίεσης δεν είναι οι κάτοικοι ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο, αλλά οι κάτοικοι ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο καλλιεργήσιμης γης και ότι η πυκνότητα πληθυσμού μετρούμενη με αυτό το κριτήριο μάλλον αυξήθηκε. Το επιχείρημα αυτό δεν φαίνεται να ευσταθεί διότι, αν η αναλογία καλλιεργήσιμης - μη καλλιεργήσιμης παραμένει σταθερή, οι μεταβολές της πυκνότητας του πληθυσμού θα είναι παρόμοιες, είτε λάβουμε υπόψη το σύνολο της γης είτε μόνο την καλλιεργήσιμη γη. Ακόμη, αν λάβουμε υπόψη την περίοδο μετά το 1913, η αναλογία της καλλιεργή-

σιμης γης στα νέα εδάφη δεν είναι μικρότερη. Επίσης, η Κωνσταντοπούλου (1986) αναφέρει ότι «Από τα υπάρχοντα στοιχεία προκύπτει ότι κατά τις αρχές του αιώνα η κυρία αιτία μεταναστεύσεως ήταν η αύξηση του πληθυσμού στις αγροτικές περιοχές – συνέπεια της βελτιώσεως του επιπέδου ζωής και των συνθηκών υγείας των Ελλήνων – ...» Κατά το διάστημα 1896-1907 ο πληθυσμός αυξήθηκε κατά 198 χιλ., ήτοι κατά 8,13% σε έντεκα έτη ή κατά 0,74% κατ' έτος, ο δε αγροτικός πληθυσμός κατά το ίδιο διάστημα αυξήθηκε κατά 90 χιλ., δηλ. κατά 5,38% σε έντεκα έτη ή κατά 0,49% κατ' έτος. Αν λάβουμε υπόψη τον πληθυσμό ηλικιών μεταξύ 15 και 64 ετών κατά το διάστημα αυτό, τότε η αύξηση είναι μόνο 66 χιλ. άτομα. Με τα στοιχεία αυτά είναι δύσκολο να υποστηρίξει κανείς ότι η μεγάλη μεταναστευτική κίνηση προς τις ΗΠΑ στις αρχές του εικοστού αιώνα ήταν αποτέλεσμα πληθυσμιακών πιέσεων. Φυσικά, οι πληθυσμιακές πιέσεις παίζουν σημαντικό ρόλο, αλλά αφού έχουν προηγουμένως οδηγήσει σε οικονομικές δυσκολίες τις οποίες υφίσταται και αντιλαμβάνεται μεγάλο τμήμα του πληθυσμού.

Οι διαφορές βιοτικού επιπέδου μεταξύ ΗΠΑ και Ελλάδας κατά το χρονικό διάστημα μετά το 1900 ήταν μεγάλες. Οι διαφορές αυτές μπορούν να εκφραστούν με τις διαφορές του κατά κεφαλήν εγχωρίου προϊόντος. Ο Πίνακας 2.11 παρουσιάζει για μερικά χρόνια το κατά κεφαλήν ΑΕΠ Ελλάδος και ΗΠΑ σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Angus Maddison σε δολάρια Geary-Khamis 1900. Όπως φαίνεται από τον πίνακα αυτό, οι διαφορές είναι μεγάλες. Καθ' όλη την περίοδο, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ των ΗΠΑ ήταν περίπου τριπλάσιο του ελληνικού. Αυτό σημαίνει ότι οι ΗΠΑ ήταν ένας ιδιαίτερα ελκυστικός προορισμός για τους Έλληνες οι οποίοι, κάτω από τις επικρατούσες στην Ελλάδα δυσχερείς συνθήκες απεφάσιζαν να μεταναστεύσουν προς αναζήτηση της ευτυχίας ή τουλάχιστον καλύτερου επιπέδου ζωής. Η κατάσταση αυτή αλλάζει σημαντικά μετά το 1929 και τη μεγάλη οικονομική κρίση, οπότε το κατά κεφαλήν ΑΕΠ των ΗΠΑ παρουσιάζει σημαντική πτώση και η ανεργία αυξάνει σε πρωτοφανή επίπεδα (16,3% το 1931, 21,1% το 1932, 25,2% το 1933, κλπ.).

Ο Πίνακας 2.11 παρουσιάζει επίσης και το κατά κεφαλήν ΑΕΠ των χωρών της Δυτικής Ευρώπης. Όπως φαίνεται από τον πίνακα, το κατά κεφαλήν προϊόν των χωρών της Δυτικής Ευρώπης ήταν σημαντικά ανώτε-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.11
Κατά κεφαλήν ΑΕΠ, Ελλάδα και ΗΠΑ

	1900	1913	1921	1925	1930	1932	1934	1936
ΑΕΠ Ελλάδας	1.351	1.592	1.918	2.140	2.258	2.289	2.418	2.455
ΑΕΠ ΗΠΑ	4.091	5.301	5.323	6.282	6.213	4.908	5.114	6.204
Δυτική Ευρώπη (12)	3.076	3.688	3.312	4.288	4.288	3.894	4.165	4.511
Αναλογία Ελλάδα/ΔΕ	44%	43%	58%	54%	53%	59%	58%	54%
Αναλογία Ελλάδα/ΗΠΑ	33%	30%	36%	34%	36%	47%	47%	40%

Πηγή: Angus Maddison, *Historical Statistics for the World 1-2006 AD*.

ρο από αυτό της Ελλάδας, αλλά και σημαντικά χαμηλότερο από αυτό των ΗΠΑ. Οι χώρες της Δυτ. Ευρώπης έγιναν ελκυστικός προορισμός για τους εν δυνάμει Έλληνες μετανάστες όταν οι ΗΠΑ επέβαλαν περιορισμούς εισόδου και στη συνέχεια όταν η οικονομική ύφεση μείωσε το εισόδημα και αύξησε σε πρωτοφανή επίπεδα την ανεργία. Βέβαια, η οικονομική ύφεση μετά το 1929 επηρέασε και την Ευρώπη αλλά σε μικρότερο βαθμό. Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 2.11, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ των ΗΠΑ μειώθηκε κατά 21%, μεταξύ 1930 και 1932, ενώ για την ίδια περίοδο, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Δυτ. Ευρώπης μειώθηκε κατά 9%. Επίσης, κατά την περίοδο 1932-1934, ενώ το εισόδημα των ΗΠΑ αυξήθηκε κατά 4,2%, της Δυτ. Ευρώπης αυξήθηκε κατά 7%.

2.4.2. Το υπόδειγμα ροών και αποθέματος μεταναστών

Το παρόν υπόδειγμα βασίζεται στη διάκριση δύο ομάδων μεταναστών, ενός ρεύματος και ενός αποθέματος μεταναστών. Σε κάθε χρονική περίοδο υπάρχει ένα ρεύμα μεταναστών που αναχωρεί προς διάφορους προορισμούς. Επίσης σε κάθε χρονική περίοδο υπάρχει ένας αριθμός ατόμων που προτίθενται να μεταναστεύσουν αλλά δεν έχουν ακόμη πραγματοποιήσει την πρόθεσή τους για διάφορους λόγους, όπως π.χ. έλλειψη κεφαλαίου για την κάλυψη των εξόδων, τακτοποίηση διαφόρων υποθέσεων προ της αναχώρησης, αδυναμία λήψεως τελικής απόφασης

κ.ά. Τα άτομα αυτά αποτελούν το απόθεμα των μεταναστών που θα μετακινηθούν μελλοντικά.

Το απόθεμα μεταναστών αποτελείται από τα άτομα εκείνα τα οποία θεωρούν συμφέρον τους να μεταναστεύσουν δεδομένων των οικονομικών ευκαιριών που έχουν στη χώρα προορισμού σε σύγκριση με τη χώρα προέλευσης. Το απόθεμα αυτό δεν είναι σταθερό, αλλά αντίθετα μεταβάλλεται ανάλογα με τις πληροφορίες που είναι διαθέσιμες για την οικονομική κατάσταση των χωρών και τις προσδοκίες που δημιουργούνται.

Το απόθεμα μεταναστών που υπάρχει σε μια χρονική περίοδο δεν μεταναστεύει ολόκληρο εντός της ίδιας περιόδου. Ένα μέρος μεταναστεύει εντός της ίδιας περιόδου, ένα άλλο μέρος την επόμενη περίοδο, ένα άλλο τη μεθεπόμενη κ.ο.κ.

Η διάκριση μεταξύ ροής και αποθέματος μεταναστών και η συνέπειά της για τη διαδικασία της μετανάστευσης μπορεί να διατυπωθεί με το εξής υπόδειγμα:

$$M_t = \kappa S_t + \varepsilon_t \quad \kappa < 1 \quad (1)$$

και

$$\Sigma_t = \gamma_1 X_t + \gamma_0 \quad (2)$$
$$\gamma_1 > 0 \text{ και } \gamma_0 > 0$$

όπου M_t = μετανάστες στην περίοδο t ,

Σ_t = απόθεμα μεταναστών που δημιουργείται στην περίοδο t ,

X_t = οικονομικά πλεονεκτήματα, π.χ. διαφορές μισθών ή διαφορές στην πιθανότητα απασχόλησης κ.ά.,

γ_0 = απόθεμα μεταναστών που δημιουργείται ανεξαρτήτως οικονομικών πλεονεκτημάτων,

S_t = το υφιστάμενο απόθεμα μεταναστών στην περίοδο t .

Το υφιστάμενο απόθεμα μεταναστών κάθε περιόδου είναι διαφορετικό από το δημιουργούμενο την ίδια περίοδο. Παραδείγματος χάριν, το απόθεμα της περιόδου t αποτελείται από το απόθεμα που δημιουργήθηκε την ίδια περίοδο και το απόθεμα της προηγούμενης περιόδου, αφού αφαιρεθούν όσοι μετανάστευσαν την προηγούμενη περίοδο. Παραδείγματος χάριν, κατά την περίοδο 1, το δημιουργούμενο απόθεμα θα είναι ίσο

με το υφιστάμενο, δηλ. $S_1 = \Sigma_1$, την περίοδο 2 το υφιστάμενο απόθεμα θα είναι ίσο με το δημιουργούμενο στην περίοδο 2 συν το απόθεμα της περιόδου 1 μείον τη μετανάστευση της περιόδου 1, δηλ.

$$S_2 = (\Sigma_1 - M_1) + \Sigma_2$$

Κατά την ίδια λογική, το υφιστάμενο στην περίοδο 3 θα είναι:

$$S_3 = S_2 - M_2 + \Sigma_3 = (\Sigma_1 - M_1 + \Sigma_3) - M_2 + \Sigma_3 = \Sigma_1 + \Sigma_2 + \Sigma_3 - M_1 - M_2$$

Γενικά, κατά την περίοδο t

$$S_t = \Sigma_1 + \Sigma_2 + \dots + \Sigma_{t-1} + \Sigma_t - M_1 - M_2 - M_3 - \dots - M_{t-2} - M_{t-1} \quad (3)$$

Το ίδιο βέβαια ισχύει για κάθε περίοδο, και το απόθεμα που υφίσταται κατά την περίοδο t-1 είναι:

$$S_{t-1} = \Sigma_1 + \Sigma_2 + \dots + \Sigma_{t-1} - M_1 - M_2 - \dots - M_{t-3} - M_{t-2} \quad (4)$$

Σύμφωνα με την εξίσωση (1)

$$M_t = \kappa S_t + \varepsilon_t = \kappa(\Sigma_1 + \Sigma_2 + \dots + \Sigma_{t-1} + \Sigma_t - M_1 - M_2 - \dots - M_{t-3} - M_{t-2}) + \varepsilon_{t-1}$$

και

$$M_{t-1} = \kappa S_{t-1} + \varepsilon_{t-1} = \kappa(\Sigma_1 + \Sigma_2 + \dots + \Sigma_{t-1} - M_1 - M_2 - \dots - M_{t-3} - M_{t-2}) + \varepsilon_{t-1}$$

Αφαιρώντας κατά μέλη έχουμε:

$$M_t - M_{t-1} = \kappa \Sigma_t - \kappa M_{t-1} + u_t \quad u_t = \varepsilon_t - \varepsilon_{t-1}$$

και
$$M_t = (1-\kappa)M_{t-1} + \kappa \Sigma_t + u_t \quad (5)$$

Αντικαθιστώντας την εξίσωση (2) στην (5) έχουμε:

$$M_t = \kappa \gamma_0 + (1 - \kappa)M_{t-1} + \kappa \gamma_1 X_t + u_t \quad (6)$$

Σύμφωνα με την εξίσωση (6), ο αριθμός των μεταναστών σε κάθε περίοδο εξαρτάται από τον αριθμό των μεταναστών της προηγούμενης περιόδου και από τα αναμενόμενα οικονομικά πλεονεκτήματα της ίδιας περιόδου.

Η συνήθης εξίσωση που εκτιμάται στις οικονομετρικές μελέτες έχει τη μορφή

$$M_t = \alpha_0 + \alpha_1 X_t + \varepsilon_t \quad (7)$$

η οποία μπορεί να προκύψει από την εξίσωση (6) στην ειδική περίπτωση κατά την οποία $\kappa = 1$, αν δηλαδή υποθέσουμε ότι σε κάθε περίοδο μεταναστεύει όλο το απόθεμα που υφίσταται στην περίοδο αυτή. Τότε, κατ' ανάγκη, πρέπει να υποθέσουμε ότι σε κάθε χρονική περίοδο δημιουργείται ένα νέο απόθεμα μεταναστών και εξαντλείται κατά την ίδια περίοδο. Αυτή η υπόθεση δεν είναι εύλογη και φαίνεται ότι είναι προτιμότερο να υποθέσουμε ότι το υφιστάμενο σε κάθε περίοδο απόθεμα εξαντλείται στις επόμενες περιόδους κατά τον τρόπο που περιγράψαμε πιο πάνω. Η εξίσωση (6) είναι γενικότερη, διότι περιλαμβάνει την εξίσωση (7) ως ειδική περίπτωση όταν $\kappa = 1$.

Η εξίσωση (6) μπορεί να εκτιμηθεί ως

$$M = \hat{a}_0 + \hat{a}_1 M_{t-1} + \hat{a}_2 X_t \quad (8)$$

και από τις εκτιμηθείσες παραμέτρους μπορούμε να εκτιμήσουμε τις παραμέτρους της εξίσωσης (6) ως εξής

$$\kappa = 1 - \hat{a}_1$$

$$\gamma = \frac{\hat{a}_0}{1 - \hat{a}_1}$$

$$\gamma_1 = \frac{\hat{a}_2}{1 - \hat{a}_1}$$

Φυσικά, στην εξίσωση (8) μπορούν να προστεθούν διάφορες μεταβλητές που επηρεάζουν τα μεταναστευτικά ρεύματα, ως ανεξάρτητες μεταβλητές.

2.4.3. Οικονομετρικές εκτιμήσεις

Για την οικονομετρική ανάλυση του μεταναστευτικού ρεύματος προς τις ΗΠΑ, η χρονική περίοδος 1900-1940 χωρίστηκε σε δύο υποπεριόδους, την περίοδο 1900-1923 και την περίοδο 1924-1940 κατά την οποία ετέθησαν ποσοτικοί περιορισμοί στην είσοδο μεταναστών. Οι μεταβλητές οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν είναι οι εξής: το κατά κεφαλήν ΑΕΠ των ΗΠΑ, το ποσοστό ανεργίας στις ΗΠΑ, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδας και ορισμένες ψευδομεταβλητές.

2.4.3.1. Περίοδος 1900-1940

Η πρώτη εκτίμηση έγινε για ολόκληρη την περίοδο 1900-1940. Οι μεταβλητές που χρησιμοποιήθηκαν είναι οι εξής:

M_t = αριθμός μεταναστών στις ΗΠΑ κατά την περίοδο t ,

M_{t-1} = αριθμός μεταναστών στις ΗΠΑ κατά την προηγούμενη περίοδο,

Y_t = κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδας,

Y_A = κατά κεφαλήν ΑΕΠ των ΗΠΑ,

U = ποσοστό ανεργίας στις ΗΠΑ,

D_1 = 1 για τα έτη 1900-1923,

= 0 για τα υπόλοιπα έτη,

D_2 = 0 για τα έτη 1912, 1913, 1917, 1918, 1921 και 1920,

= 1 για τα υπόλοιπα έτη,

D_3 = 0 για τα έτη 1917-19 και 1929-1933,

= 1 για τα υπόλοιπα έτη,

Y_{ep} = $(1-U) Y_A$.

Η ψευδομεταβλητή D_1 χρησιμοποιείται για να διακρίνει τις δύο υποπεριόδους κατά τις οποίες ισχύει διαφορετικό καθεστώς εισδοχής μεταναστών στις ΗΠΑ, δηλ. προ του 1924 κατά το οποίο δεν υπάρχουν ποσοστώσεις και το μετά το 1924 κατά το οποίο υπάρχουν ποσοστώσεις. Η ψευδομεταβλητή D_2 χρησιμοποιείται για να διακρίνει τις περιόδους κατά τις οποίες η Ελλάδα βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση, δηλ. τα έτη των Βαλκανικών Πολέμων, του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και του Ελληνοτουρκικού Πολέμου. Η ψευδομεταβλητή D_3 χρησιμοποιείται για να διακρίνει τα έτη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου για τις ΗΠΑ καθώς και έτη της οικονομικής ύφεσης 1929-1933.

Η μεταβλητή Y_{ep} είναι συνδυασμός δύο μεταβλητών, του ποσοστού ανεργίας U και του κατά κεφαλήν ΑΕΠ Y_A . Το γινόμενο $(1 - U)Y_A$ εκφράζει το αναμενόμενο εισόδημα, δεδομένου ότι η μεταβλητή $(1 - U)$ είναι η πιθανότητα απασχόλησης.

Πριν την παρουσίαση των αποτελεσμάτων, πρέπει να επισημανθούν δύο σχετικές αδυναμίες. Πρώτον, σε ορισμένες περιπτώσεις είναι, δυστυχώς, περιορισμένες οι παρατηρήσεις, με συνέπεια να χρειάζεται να διατηρηθούν επιφυλάξεις ως προς τις εκτιμήσεις που προκύπτουν. Ειδικότε-

ρα, οι παρατηρήσεις για την περίοδο 1900-1923 είναι 23, ενώ για την περίοδο 1924-1940 είναι 17. Δεύτερον, πρέπει να διατηρηθούν επιφυλάξεις και ως προς την αξιοπιστία του κριτηρίου Durbin-Watson (D-W) όταν χρησιμοποιείται εξαρτημένη μεταβλητή με χρονική υστέρηση.

Ο Πίνακας 2.12 παρουσιάζει μερικά από τα αποτελέσματα των εκτιμήσεων. Οι μεταβλητές D_2 και Y_e ήταν στατιστικά ασήμαντες σε όλες τις περιπτώσεις και γι' αυτό δεν παρουσιάζονται στον πίνακα. Η μεταβλητή Y_{ep} δίνει τα ίδια περίπου αποτελέσματα όπως η $Y_{A, t-1}$, αλλά δεν είναι σημαντική σε ικανοποιητικό επίπεδο σημαντικότητας. Η ψευδομεταβλητή D_1 είναι στατιστικά σημαντική και υποστηρίζει την υπόθεση ότι η αλλαγή του καθεστώτος εισδοχής μεταναστών στις ΗΠΑ επηρέασε αρνητικά το ρεύμα των Ελλήνων μεταναστών προς τις ΗΠΑ. Η ψευδομεταβλητή D_2 έχει το αναμενόμενο θετικό πρόσημο σε όλες τις εκτιμήσεις, αλλά είναι σημαντική μόνο στην πρώτη εκτίμηση. Τέλος, η μεταβλητή M_{t-1} είναι σημαντική και με το σωστό πρόσημο σε όλες τις περιπτώσεις. Επίσης, χρησιμοποιήθηκαν οι μεταβλητές Y_A , Y_{ep} και U με χρονικές υστερήσεις, αλλά τα αποτελέσματα δεν άλλαξαν σημαντικά.

Από τον συντελεστή της M_{t-1} $\hat{\alpha}_1 = 0,34$ βρίσκουμε ότι η παράμετρος κ της εξίσωσης (1) είναι $1 - 0,34 = 0,66$, και δείχνει ότι από το υφιστάμενο σε κάθε περίοδο απόθεμα μεταναστών το 66% μεταναστεύει μέσα στην ίδια περίοδο.

Από τα αποτελέσματα των εκτιμήσεων που παρουσιάζονται στον Πίνακα 2.12 προκύπτουν δύο συμπεράσματα. Πρώτον, ότι το υπόδειγμα των ρών και αποθέματος που παρουσιάστηκε πιο πάνω έχει εμπειρική υποστήριξη. Δεύτερον, η περίοδος 1900-1940 περιλαμβάνει δύο διαφορετικά καθεστώτα μεταναστευτικής πολιτικής, τα οποία προκύπτουν και από την οικονομετρική ανάλυση. Η έλλειψη σημαντικότητας των μεταβλητών που μετρούν τα εισοδήματα των δύο χωρών οφείλεται στο γεγονός ότι η διαφορά εισοδημάτων είναι τόσο μεγάλη ώστε οι ετήσιες διακυμάνσεις να μην έχουν σημαντικό αποτέλεσμα επί των αποφάσεων των ατόμων που σκέφτονται ή ετοιμάζονται να μεταναστεύσουν. Συνεπώς, ενώ το κίνητρο του μεταναστευτικού ρεύματος μπορεί να είναι οι διαφορές εισοδήματος, οι οποίες είναι πράγματι πολύ μεγάλες, οι σχετικά μικρές ετήσιες διακυμάνσεις τους δεν επηρεάζουν τον όγκο των μεταναστών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.12
Αποτελέσματα εκτιμήσεων ΗΠΑ, 1900-1940,
εξαρτημένη μεταβλητή M_t

Ανεξάρτητες μεταβλητές	Εξιιώσεις				
	1	2	3	4	5
C	-25.087 (1,22)	-11.593 (0,77)	-9.250 (1,13)	-1.948 (0,46)	457 (0,14)
M_{t-1}	0,32* (2,03)	0,34* (2,15)	0,34* (2,26)	0,34* (2,18)	0,35* (2,25)
D_1	13.329* (2,47)	10.098* (2,38)	8.952* (2,68)	8.742 (2,38)	7.217* (2,07)
D_3	5.844** (1,71)	4.647 (1,46)	4.828 (1,53)	4.309 (1,37)	4.639 (1,47)
$Y_{A, t-1}$	3,43 (1,16)	1,73 (0,72)	-	-	-
U	104,9 (0,97)		-	54,4 (0,36)	-
U_{t-1}					-73,2 (0,87)
Y_{ep}	-	-	1,6 (1,09)	-	-
N	40	40	40	40	40
R_2	0,52	0,51	0,52	0,51	0,51
D-W	1,096◆	1,99◆	1,98◆	2,03◆	2,03◆

Σημείωση: Ο αστερίσκος (*) δείχνει επίπεδο σημαντικότητας 95% και οι δύο αστερίσκοι (**) 90%. Ο ρόμβος (◆) δείχνει ότι πρέπει να διατηρηθούν επιφυλάξεις ως προς την αξιοπιστία του κριτηρίου εφόσον χρησιμοποιείται μεταβλητή με χρονική υστέρηση.

2.4.3.2. Περίοδος 1900-1923

Από τα αποτελέσματα του Πίνακα 2.12 σχετικά με την ψευδομεταβλητή D_1 , η οποία χωρίζει την περίοδο σε δύο υποπεριόδους, είναι φανερό ότι είναι σκόπιμο οι δύο αυτές περιόδους να εξετασθούν χωριστά. Για την υποπερίοδο 1900-1923 χρησιμοποιήθηκαν οι ίδιες μεταβλητές με εξαίρεση, φυσικά, της D_1 και με εισαγωγή της U_{t-1} , δηλ. του ποσοστού ανεργίας των ΗΠΑ με καθυστέρηση μίας χρονικής περιόδου.

Ο Πίνακας 2.13 παρουσιάζει ορισμένα από τα αποτελέσματα των εκτιμήσεων. Όπως και στα προηγούμενα αποτελέσματα που αφορούσαν ολόκληρη την περίοδο, το κατά κεφαλήν εισόδημα της Ελλάδας και η ψευδομεταβλητή D_3 που χρησιμοποιήθηκε για να ληφθούν υπόψη οι απότομες αλλαγές των εμπολέμων καταστάσεων, δεν ήταν σημαντικά σε καμία από τις εκτιμήσεις και γι' αυτό οι σχετικές εξισώσεις δεν παρουσιάζονται στον Πίνακα 2.13.

Η μεταβλητή D_3 , που λαμβάνει υπόψη τα έτη της συμμετοχής των ΗΠΑ στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, είναι σημαντική σε όλες τις εκτιμήσεις με θετικό πρόσημο, πράγμα το οποίο δείχνει ότι η μετανάστευση προς τις ΗΠΑ ήταν μειωμένη τα χρόνια του πολέμου. Επίσης, σημαντική είναι

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.13
Αποτελέσματα εκτιμήσεων ΗΠΑ, 1900-1923,
εξαρτημένη μεταβλητή M_t

Ανεξάρτητες μεταβλητές	Εξισώσεις		
	1	2	3
C	-1.784 (0,05)	-34.439 (1,49)	7.661 (1,17)
M_{t-1}	0,47* (2,30)	0,37** (1,92)	0,49* (2,49)
D_3	14.970* (2,31)	14.647* (2,22)	14.353* (2,38)
Y_A	1,69 (0,33)	-	-
U_{t-1}	-1.073** (1,87)	-	-1.142* (2,19)
$Y_{ep, t-1}$	-	7,19 (1,68)	-
N	23	23	23
R^2	0,37	0,30	0,36
D-W	2,14♦	1,93♦	2,16♦

Σημείωση: Ο αστερίσκος (*) δείχνει επίπεδο σημαντικότητας 95% και οι δύο αστερίσκοι (**) 90%. Ο ρόμβος (♦) δείχνει ότι πρέπει να διατηρηθούν επιφυλάξεις ως προς την αξιοπιστία του κριτηρίου εφόσον χρησιμοποιείται μεταβλητή με χρονική υστέρηση.

η μεταβλητή U_{t-1} με αρνητικό πρόσημο, πράγμα που δείχνει ότι η μετανάστευση προς τις ΗΠΑ ήταν μειωμένη τις περιόδους που η ανεργία στις ΗΠΑ ήταν αυξημένη με καθυστέρηση ενός έτους. Η αύξηση της ανεργίας στην περίοδο t μείωνε τη ροή των μεταναστών κατά την περίοδο $t+1$. Οι μεταβλητές Y_A και Y_{ep} , που δείχνουν το κατά κεφαλήν εισόδημα των ΗΠΑ ως απόλυτο μέγεθος και ως προσδοκώμενο, αντίστοιχα, έχουν το αναμενόμενο θετικό πρόσημο, αλλά είναι στατιστικά ασήμαντες. Τέλος, η μεταβλητή M_{t-1} είναι στατιστικά σημαντική σε όλες τις εξισώσεις. Από τον συντελεστή της M_{t-1} εκτιμάται ότι η παράμετρος κ της εξίσωσης (1) είναι για την περίοδο αυτή $1 - 0,49 = 0,51$, δηλ. από το υφιστάμενο σε κάθε έτος απόθεμα μεταναστών οι μισοί περίπου μεταναστεύουν μέσα στην ίδια περίοδο.

Τα αποτελέσματα για την υποπερίοδο 1900-1923 διαφέρουν από τα αποτελέσματα που προκύπτουν για ολόκληρη την περίοδο 1900-1940, κατά το ότι το ποσοστό ανεργίας στις ΗΠΑ επηρεάζει αρνητικά τη ροή μεταναστών. Το ίδιο ισχύει και για την ψευδομεταβλητή D_3 που διαφοροποιεί τα έτη της εμπόλεμης περιόδου των ΗΠΑ.

2.4.3.3. Περίοδος 1924-1940

Η δεύτερη υποπερίοδος 1924-1940 διαφέρει από την πρώτη για δύο λόγους. Πρώτον, ισχύει η ποσόστωση μεταναστών προς τις ΗΠΑ και αυτό έχει συνέπεια τη σοβαρή μείωση του μεταναστευτικού ρεύματος. Δεύτερον, κατά την περίοδο αυτή η οικονομική κατάσταση των ΗΠΑ χειροτέρευσε σημαντικά κατά την περίοδο 1929-1933 λόγω της μεγάλης κρίσης και της παρατεταμένης ύφεσης που ακολούθησε. Επιπλέον, ο αριθμός των παρατηρήσεων για την περίοδο αυτή είναι σημαντικά μικρότερος.

Η επιβολή ποσοστώσεων από την πλευρά των ΗΠΑ σημαίνει ότι δεν μπορούν να μεταναστεύσουν κατ' έτος στη χώρα αυτή όλοι όσοι το επιθυμούν εφόσον ο αριθμός τους υπερβαίνει τον αριθμό που προκύπτει από την ποσόστωση. Συνεπώς, η ροή των μεταναστών δεν έχει τη διακύμανση που διαφορετικά θα είχε, δηλ. εκείνη που θα αντιστοιχούσε στα οικονομικά κίνητρα. Όμως, η δυσμενής αλλαγή των συνθηκών μπορεί να

μειώσει τη ροή των μεταναστών χωρίς περιορισμό. Με άλλα λόγια, κατά την περίοδο αυτή υπάρχουν όρια στο ρεύμα των μεταναστών προς τα πάνω, αλλά όχι προς τα κάτω.

Ο Πίνακας 2.14 παρουσιάζει ορισμένα από τα αποτελέσματα των εκτιμήσεων για την περίοδο αυτή. Από τα αποτελέσματα αυτά προκύπτει ότι η επίδραση της μεταβλητής που εκφράζει την οικονομική κατάσταση των ΗΠΑ, δηλ. του ποσοστού ανεργίας, είναι σημαντική κατά τα έτη της οικονομικής ύφεσης. Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ αυξομειώθηκε σημαντικά κατά την περίοδο αυτή, αλλά φαίνεται ότι μεγαλύτερη ήταν η σημασία των μεταβολών του ποσοστού ανεργίας. Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδας δεν παρουσιάζεται στον πίνακα διότι ήταν στατιστικά ασήμαντο σε όλες τις περιπτώσεις. Η μεταβολή M_{t-1} είναι σημαντική αλλά γίνεται στατιστικά ασήμαντη όταν αντί της U_t χρησιμοποιείται η U_{t-1} .

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.14
Αποτελέσματα εκτιμήσεων, ΗΠΑ, 1924-1940,
εξαρτημένη μεταβλητή M_t

Ανεξάρτητες μεταβλητές	Εξισώσεις			
	1	2	3	4
C	9.055** (1,86)	5.020 (1,08)	2.729* (2,28)	3.692* (2,77)
M_{t-1}	0,33 (1,40)	0,54* (2,27)	0,50* (2,29)	0,31 (1,30)
U	-	-69,9** (1,88)	-58,9* (2,01)	-
U_{t-1}	-109,3* (2,67)	-	-	-78,5* (2,51)
Y_A	-0,80 (1,14)	-0,37 (0,51)	-	-
N	17	17	17	17
R^2	0,69	0,62	0,61	0,66
D-W	1,55◆	1,85◆	1,74◆	1,48◆

Σημείωση: Ο αστερίσκος (*) δείχνει επίπεδο σημαντικότητας 95% και οι δύο αστερίσκοι (**) 90%. Ο ρόμβος (◆) δείχνει ότι πρέπει να διατηρηθούν επιφυλάξεις ως προς την αξιοπιστία του κριτηρίου εφόσον χρησιμοποιείται μεταβλητή με χρονική υστέρηση.

Γενικά, από τα αποτελέσματα του Πίνακα 2.14 μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι κατά τη δεύτερη περίοδο 1924-1940 το ρεύμα των μεταναστών προς τις ΗΠΑ επηρεάστηκε σημαντικά, πέραν της ποσόστωσης που επιβλήθηκε το 1924, από τις μεταβολές του ποσοστού ανεργίας στις ΗΠΑ.

2.5. Η παλιννόστηση

Σύμφωνα με την οικονομική βιβλιογραφία, η ανάλυση της παλιννόστησης μπορεί να θεωρηθεί πιο περίπλοκη απ' ό,τι η ανάλυση της μετανάστευσης, διότι οι λόγοι της παλιννόστησης παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία και είναι δύσκολο να ενταχθούν σε ένα υπόδειγμα (Constant και Massey, 2002). Ενώ η μετανάστευση θεωρείται ότι πραγματοποιείται επειδή υπάρχουν συγκεκριμένα οικονομικά κίνητρα, η παλιννόστηση μπορεί να προκαλείται από οικονομικά αλλά και από πολλά άλλα κίνητρα. Επιπλέον, η παλιννόστηση μπορεί να σχεδιάζεται εκ των προτέρων, ταυτόχρονα με την απόφαση για μετανάστευση και συνεπώς να είναι ανεξάρτητη από την οικονομική κατάσταση που επικρατεί στη χώρα προορισμού ή τη χώρα προέλευσης κατά τον χρόνο της επιστροφής.

Ορισμένοι μετανάστες επιστρέφουν στη χώρα προέλευσης επειδή διαψεύστηκαν οι προσδοκίες επί των οποίων βασίστηκε η απόφαση για μετανάστευση ή επειδή δεν μπόρεσαν να αντέξουν το ψυχικό κόστος του αποχωρισμού από την πατρίδα και το οικογενειακό και οικείο περιβάλλον. Άλλοι μετανάστες επιστρέφουν στη χώρα προέλευσης επειδή οι γνώσεις τους και η νοοτροπία τους δεν τους επέτρεψαν να ενταχθούν στο οικονομικό σύστημα της χώρας προορισμού και να επιτύχουν επαγγελματικά. Επίσης, άλλοι μπορεί να επιστρέφουν για τον αντίθετο λόγο ακριβώς, δηλαδή επειδή επέτυχαν τον στόχο τον οποίο είχαν θέσει προ της μετανάστευσης, όπως π.χ. η συγκέντρωση ορισμένου χρηματικού ποσού. Τέλος, υπάρχουν μετανάστες οι οποίοι επιστρέφουν στη χώρα προέλευσης για προσωπικούς λόγους, όπως π.χ. για λόγους υγείας ή για προβλήματα που παρουσιάστηκαν στην οικογένεια μετά την αποχώρησή τους. Ακόμη, υπάρχουν άτομα τα οποία μεταναστεύουν για ορισμένο χρονικό διάστημα, επιστρέφουν στη χώρα προέλευσης και μεταναστεύουν πάλι

για δεύτερη φορά για να επιστρέψουν πάλι στην πατρίδα τους. Συνεπώς, η παλιννόστηση μπορεί να είναι αποτέλεσμα επιτυχίας των αρχικών στόχων, αποτυχίας ή τυχαίο γεγονός.

Από την παράθεση των παραπάνω λόγων, γίνεται φανερό ότι είναι δύσκολο να προσδιορισθούν συστηματικοί λόγοι ή αιτίες παλιννόστησης, παρά το γεγονός ότι οι οικονομικοί παράγοντες είναι σημαντικοί. Για την περίπτωση της παλιννόστησης των Ελλήνων μεταναστών από τις ΗΠΑ, έχουμε στοιχεία για την περίοδο 1908-1924. Τα αποτελέσματα των εκτιμήσεων διαφόρων εξισώσεων με διάφορες ανεξάρτητες μεταβλητές ουδέν απέδωσαν. Πλην των μεταβλητών που χρησιμοποιήθηκαν στις προηγούμενες εξισώσεις, χρησιμοποιήθηκαν τέσσερις επιπλέον μεταβλητές, η παλιννόστηση της προηγούμενης περιόδου, το σύνολο των μεταναστών της προηγούμενης περιόδου, το άθροισμα των μεταναστών κατά τις δύο προηγούμενες χρονιές και το άθροισμα των μεταναστών κατά τις προηγούμενες τρεις χρονιές. Καμία μεταβλητή δεν σχετίζεται στατιστικά με την παλιννόστηση κάθε έτους.

Η ανυπαρξία στατιστικά σημαντικών συσχετίσεων είναι βέβαια σε συμφωνία με την άποψη που διατυπώθηκε πιο πάνω, ότι δηλ. υπάρχει μεγάλη ποικιλία λόγων για τους οποίους οι μετανάστες παλιννοστούν. Εντούτοις, είναι δύσκολο να δεχθεί κανείς ότι η παλιννόστηση είναι γενικά ανεξάρτητη από οικονομικούς παράγοντες και επίσης ότι είναι ανεξάρτητη από το μέγεθος της μετανάστευσης. Ίσως, η έλλειψη στατιστικής σημαντικότητας των διαφόρων παραγόντων για την περίοδο αυτή, να οφείλεται στο ότι ήταν πολυτάραχη και συνεπώς οι παράγοντες που επηρέασαν τις αποφάσεις των ατόμων για παλιννόστηση ήταν πολλοί και απρόβλεπτοι.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.15

Έλληνες μετανάστες προς ΗΠΑ, κατά φύλο και ηλικία, 1900-1919

Έτος	Άνδρες	Γυναίκες	Ηλικία <14	15-44	>45	%15-44
1900	3.655	118	388	3.296	89	87,4
1901	5.754	165	506	5.238	175	88,5
1902	7.854	261	687	7.227	201	89,1
1903	13.885	491	1.185	12.951	240	90,1
1904	12.106	519	605	11.883	137	94,1
1905	11.586	558	446	11.523	175	94,9
1906	22.266	861	718	22.174	235	95,9
1907	44.647	1.636	819	45.169	295	97,6
1908	26.972	1.836	868	27.617	323	95,9
1909	18.738	1.524	778	19.155	329	94,5
1910	36.580	2.555	1.041	37.589	505	96,1
1911	34.105	2.916	1.106	35.485	430	95,9
1912	28.521	3.045	1.144	29.976	446	95,0
1913	35.142	3.501	1.269	36.591	784	94,7
1914	40.207	5.674	1.848	42.264	1.769	92,1
1915	11.740	3.447	1.230	13.088	869	81,2
1916	21.093	5.699	1.960	22.252	2.580	83,1
1917	21.124	4.795	1.624	22.460	1.835	86,7
1918	2.149	453	233	2.184	185	83,9
1919	696	117	76	665	72	81,2
1920	11.167	2.831	1.020	11.563	1.415	82,6
1921	21.551	10.279	3.881	24.791	3.156	77,9
1922	1.679	2.142	620	2.741	460	71,7
1923	1.474	2.703	609	3.128	440	74,9
1924	2.256	2.996	893	3.733	626	71,1

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, διάφορα έτη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.16

Έλληνες μετανάστες, και εξ Ελλάδος προς ΗΠΑ, 1900-1924

Έτος	Έλληνες μετανάστες	Εξ Ελλάδος μετανάστες	Διαφορά
1900	3.773	3.771	2
1901	5.919	5.910	9
1902	8.115	8.104	11
1903	14.376	14.090	286
1904	12.625	11.343	1.282
1905	12.144	10.515	1.629
1906	23.127	19.489	3.638
1907	46.283	36.580	9.703
1908	28.808	21.489	7.319
1909	20.262	14.111	6.151
1910	39.135	25.888	13.247
1911	37.021	26.226	10.795
1912	31.566	21.449	10.117
1913	38.644	22.817	15.827
1914	45.881	35.832	10.049
1915	15.187	12.592	2.595
1916	26.792	27.034	-242*
1917	25.919	23.974	1.945
1918	2.602	1.910	692
1919	813	386	427
1920	13.998	11.981	2.017
1921	31.277	28.502	2.775
1922	3.821	3.457	364
1923	4.177	3.333	844
1924	5.252	4.871	381

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, διάφορα έτη.

* Η διαφορά πρέπει να είναι θετική εξ ορισμού. Η αρνητική διαφορά για το 1916 οφείλεται μάλλον σε λάθος μέτρηση ή σε λάθος τυπογραφικό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.17

Μετανάστες προς ΗΠΑ, κατά κατηγορία επαγγελμαμάτων, 1900-1940

Έτος	Γεωργία	Βιομηχανία	Εμπόριο	Εργάτες - Υπηρεσίες	Επιστήμονες	Διαφορά
1900	1.105	355	369	1.187	14	748
1901	2.593	496	461	1.537	17	815
1902	3.934	634	511	1.724	16	1.296
1903	3.916	1.078	942	6.237	44	2.159
1904	3.319	1.170	992	5.988	89	1.067
1905	3.073	920	987	6.205	72	887
1906	5.434	1.071	1.417	13.521	98	1.586
1907	7.353	1.325	1.213	34.259	87	2.046
1908	2.992	637	755	21.752	92	2.580
1909	1.129	360	462	15.507	46	2.758
1910	5.127	1.079	961	28.457	84	3.427
1911	9.207	1.717	1.205	21.522	121	3.249
1912	8.546	2.241	1.283	16.506	122	2.868
1913	9.514	1.670	1.033	23.197	98	3.132
1914	4.658	2.052	2.033	31.848	149	5.141
1915	716	1.036	1.071	9.173	101	3.090
1916	4.076	970	750	16.433	110	4.448
1917	4.860	1.316	1.204	14.840	99	3.600
1918	72	314	410	1.294	42	470
1919	7	156	262	132	43	213
1920	458	778	1.004	8.967	106	2.685
1921	871	1.370	1.699	19.260	153	8.475
1922	159	250	348	1.563	85	1.416
1923	65	233	335	1.902	135	1.507
1924	110	309	430	1.795	182	2.426

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, διάφορα έτη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1950-1977

3.1. Εισαγωγή

Το διάστημα μετά το 1950 μπορεί να χωρισθεί σε τρεις περιόδους. Η περίοδος 1950-1977 είναι μια περίοδος σημαντικής μετανάστευσης προς τη Δυτική Ευρώπη, ΗΠΑ και άλλες υπερπόντιες χώρες (κυρίως Αυστραλία και Καναδά). Η περίοδος 1978-1990 χαρακτηρίζεται από έλλειψη σημαντικών μεταναστευτικών ρευμάτων. Δυστυχώς, το 1978 διεκόπη η συλλογή στοιχείων από την ΕΣΥΕ. Υπάρχει όμως μια εκτίμηση της Διακυβερνητικής Επιτροπής Μετανάστευσης (ΔΕΜΕ) βασισμένη σε στοιχεία των πρεσβειών των ΗΠΑ, του Καναδά, της Αυστραλίας και της Ν. Αφρικής σύμφωνα με την οποία ο αριθμός των μεταναστών κατά την περίοδο 1977-1985 ήταν περίπου 140 χιλ. (Πετρόπουλος, 1992, σελ. 22) Αν λάβει κανείς υπόψη και την παλιννόστηση που ήταν σημαντική κατά την περίοδο αυτή, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι η καθαρή μετανάστευση ήταν μάλλον μικρής σημασίας. Η περίοδος της δεκαετίας 1990-2000 είναι περίοδος μεγάλης εισροής παράνομων μεταναστών από πολλές χώρες και κυρίως από την Αλβανία.

Η οικονομική και πολιτική κατάσταση κατά το δεύτερο ήμισυ του εικοστού αιώνα είναι εντυπωσιακά καλύτερη απ' αυτήν του πρώτου ημίσεος. Παρά τις δυσκολίες της πολιτικής κατάστασης που δημιουργήθηκε μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο και που προκάλεσε σε σημαντικό βαθμό τη μεγάλη εσωτερική μετανάστευση, και την πολιτική ανωμαλία της στρατιωτικής δικτατορίας της περιόδου 1967-1974, η Ελληνική Οικονομία αναπτύχθηκε με σημαντικούς ρυθμούς. Εντούτοις, η ανάπτυξη της χώρας μετά την πετρελαϊκή κρίση του 1973 είναι αργή, ενώ παράλληλα ο ρυθμός πληθωρισμού είναι εξαιρετικά υψηλός.

Τα πλέον εντυπωσιακά γεγονότα της περιόδου που εξετάζουμε είναι αναμφίβολα τα δύο ρεύματα της μετακίνησης του εργατικού δυναμικού. Ένα ρεύμα εσωτερικής μετανάστευσης από τις αγροτικές περιοχές προς τις αστικές, και ένα δεύτερο ρεύμα, χρονικά σχεδόν παράλληλο, προς το εξωτερικό και κυρίως προς τη Γερμανία κατά την περίοδο 1960-1973. Φαίνεται πως, κατά την περίοδο 1950-1977, σχεδόν οριστικοποιείται η γεωγραφική κατανομή του πληθυσμού, υπό την έννοια ότι οι μεγάλες πληθυσμιακές μετακινήσεις έλαβαν χώρα κατά το διάστημα αυτό. Η εικόνα θα μεταβληθεί σημαντικά μετά το 1990 και την παράνομη εισροή χιλιάδων μεταναστών κυρίως από τη γειτονική Αλβανία.

3.2. Η οικονομική κατάσταση

Η εξέλιξη της Ελληνικής Οικονομίας, κατά την περίοδο 1955-1977, χαρακτηρίζεται, σε γενικό μακροοικονομικό επίπεδο, από τα εξής στοιχεία: Πρώτον, από μια εντυπωσιακή αύξηση του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος. Δεύτερον, από ένα χαμηλό ποσοστό ανεργίας. Τρίτον, από μια μικρή μείωση του εργατικού δυναμικού (λόγω βέβαια της μεγάλης μετανάστευσης) και της απασχόλησης. Τέταρτον, από χαμηλό πληθωρισμό μέχρι το 1972 και υψηλό πληθωρισμό μετά την πετρελαϊκή κρίση. Οι εξελίξεις αυτές παρουσιάζονται στον Πίνακα 3.1.

Όπως φαίνεται από τον πίνακα αυτόν, η ανάπτυξη του ΑΕΠ υπήρξε εντυπωσιακή. Κατά την πρώτη τετραετία, 1955-1959, ο μέσος ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης ήταν 4,9%, κατά την επόμενη δεκαετία, 1959-1969, αυξήθηκε σε 9% και κατά την οκταετία 1969-1977 ήταν 5,6%. Βέβαια, ο ρυθμός ανάπτυξης δεν ήταν σταθερός καθ' όλη την περίοδο. Αντίθετα, υπήρχαν σημαντικές αποκλίσεις όπως π.χ. το 1962 όταν ήταν μόλις 0,5%, και το 1974 όταν το ΑΕΠ μειώθηκε σε απόλυτο αριθμό και σε ποσοστό -1,8%. Η εντυπωσιακή αυτή ανάπτυξη του ΑΕΠ συνοδεύτηκε από μεταβολή στη σχέση των τομέων της οικονομικής δραστηριότητας. Ενώ ο τριτογενής τομέας έμεινε σχεδόν σταθερός με ποσοστό περίπου το 52% του ΑΕΠ, ο πρωτογενής τομέας μειώθηκε από 29% το 1955 σε 14% το 1977 και αντίστοιχα αυξήθηκε η συμβολή του δευτερογενούς τομέα στο

ΑΕΠ από 21% σε 33%. Το εργατικό δυναμικό της χώρας παρουσιάζει συνεχή μείωση καθ' όλη την περίοδο της μεγάλης μεταναστευτικής ροής (1961-1972) και μικρή αύξηση προς το τέλος της περιόδου (1973-1977). Παρόμοια είναι η εξέλιξη της συνολικής απασχόλησης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.1

Εξελίξεις της Ελληνικής Οικονομίας, 1955-1977

(ΑΕΠ σε εκατ. δρχ. του 1970, εργατικό δυναμικό και απασχόληση σε χιλ.)

Έτος	ΑΕΠ	Εργατικό δυναμικό	Απασχόληση	Ποσοστό ανεργίας	Ρυθμός πληθωρισμού
1955	100.533	-	-	-	7,3
1956	109.277	-	-	-	6,8
1957	115.858	-	-	-	1,0
1958	120.481	-	-	-	-2,0
1959	125.308	3.591	3.371	6,1	1,8
1960	129.201	3.606	3.386	6,1	3,9
1961	143.772	3.639	3.424	5,9	1,2
1962	144.512	3.537	3.367	5,0	4,9
1963	159.171	3.494	3.320	5,0	1,0
1964	171.177	3.438	3.278	4,6	4,4
1965	187.009	3.420	3.255	4,8	4,2
1966	197.011	3.395	3.225	5,0	5,0
1967	206.176	3.368	3.186	5,4	2,9
1968	217.895	3.335	3.149	5,6	1,8
1969	238.201	3.312	3.138	5,2	3,3
1970	257.644	3.270	3.134	4,2	4,1
1971	278.154	3.245	3.143	3,0	3,2
1972	303.973	3.227	3.159	2,1	5,3
1973	329.269	3.255	3.191	2,0	19,7
1974	323.307	3.262	3.195	2,1	22,7
1975	339.833	3.273	3.198	2,3	10,5
1976	360.399	3.298	3.235	1,9	15,8
1977	371.022	3.318	3.262	1,6	12,4

Πηγή: Για το ΑΕΠ, ΕΣΥΕ, *Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος* και ΤτΕ, *Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο*. Για εργατικό δυναμικό, απασχόληση και ανεργία, OECD, *Labor Force Statistics*, Για πληθωρισμό, ΤτΕ, *Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο*.

Ίσως φαίνεται αντιφατικό το γεγονός ότι τα μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα έλαβαν χώρα την ίδια περίοδο κατά την οποία πραγματοποιείται μεγάλη οικονομική πρόοδος. Η φαινομενική αυτή αντίφαση μπορεί να γίνει κατανοητή αν λάβουμε υπόψη τα εξής. Πρώτον, η ανάπτυξη της Ελλάδας ήταν παράλληλη με την ανάπτυξη των χωρών προορισμού, με αποτέλεσμα οι διαφορές στο κατά κεφαλήν εισόδημα να είναι μεγάλες και να παραμένουν μεγάλες. Δεύτερον, η υποαπασχόληση του εργατικού δυναμικού κυρίως στον πρωτογενή τομέα ήταν εκτεταμένη, με αποτέλεσμα να υπάρχει διαθέσιμο εργατικό δυναμικό. Τρίτον, είναι πιθανόν η αύξηση των εισοδημάτων στην Ελλάδα να ενίσχυσε την τάση προς μετανάστευση, διότι παρέχει τα αναγκαία οικονομικά μέσα για την κάλυψη των πρώτων εξόδων (μεταφοράς και εγκατάστασης) κυρίως προς τους μακρινούς προορισμούς.

Το ποσοστό της ανεργίας παρουσιάζει σταθερότητα κατά μεγάλο χρονικό διάστημα (1959-1970) σε σχετικά χαμηλά επίπεδα γύρω στο 5%. Εντούτοις, το ποσοστό αυτό είναι εν μέρει πλασματικό λόγω της σημαντικής υποαπασχόλησης κυρίως στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας. Προς το τέλος της περιόδου, μετά το 1970, το ποσοστό ανεργίας μειώνεται σε πολύ χαμηλά επίπεδα γύρω στο 2%. Παρά το γεγονός ότι η μέτρηση των ανέργων δεν ήταν, πιθανότατα, πλήρης, η πτωτική τάση πρέπει να είναι σωστή. Αυτό προκύπτει όχι μόνο από το ότι η μετανάστευση εκατοντάδων χιλιάδων ήταν λογικό να μειώσει τον αριθμό των ανέργων, αλλά και από πληροφορίες της εποχής ότι κατά την περίοδο μετά το 1970 υπήρχαν στη χώρα τουλάχιστον 20 χιλ. μετανάστες κυρίως από χώρες της Ασίας χωρίς να καταγράφονται επισήμως ως εργάτες, αλλά με άδειες εισόδου οι οποίες ανακλήθηκαν το 1975.

Ο ρυθμός πληθωρισμού, μετρούμενος με τον αποπληθωριστή του ΑΕΠ, είναι μάλλον χαμηλός για το μεγαλύτερο διάστημα. Ενώ τα δύο πρώτα χρόνια είναι υψηλός (7%), μειώνεται σημαντικά και απότομα το 1957 και παραμένει μάλλον χαμηλός μέχρι το 1972. Κατά το διάστημα 1957-1972 ο μέσος ρυθμός πληθωρισμού είναι 3,5% αλλά παρουσιάζει σημαντικές ετήσιες μεταβολές, όπως π.χ. 5% το 1966 και 1,7% επόμενο έτος. Το 1973 εκτινάχθηκε σε 15,5 ως αποτέλεσμα της πετρελαϊκής κρί-

σης και παρέμεινε υψηλός μέχρι το τέλος της περιόδου (και πέραν αυτού μέχρι το 1996).

Από τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει ένα εύλογο ερώτημα. Πώς κατέστη δυνατόν να αναπτυχθεί με τόσο εντυπωσιακούς ρυθμούς το ΑΕΠ όταν ταυτόχρονα το εργατικό δυναμικό και η απασχόληση σε άτομα μειωνόταν; Κατά ένα μέρος η απάντηση βρίσκεται στο γεγονός ότι η απασχόληση σε άτομα μετριέται σε άτομα τα οποία, όμως, διαφέρουν σημαντικά ως προς την πληρότητα της απασχόλησής τους εβδομαδιαίως. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Απογραφής του 1971, το επίσημο ποσοστό ανεργίας ήταν 3,1%. Εντούτοις, από το απασχολούμενο εργατικό δυναμικό του έτους εκείνου, το 21% εργαζόταν λιγότερο από 30 ώρες. Είναι φανερό ότι, αν υπήρχε τέτοιας έκτασης υποαπασχόληση κατά το 1971, μετά από δέκα χρόνια μεγάλης μετανάστευσης, το μέγεθος της υποαπασχόλησης ήταν μεγαλύτερο κατά τα προηγούμενα χρόνια. Κατά συνέπεια, μπορεί κανείς να υποθέσει ότι ο συντελεστής εργασίας που ήταν αναγκαίος για την αύξηση της παραγωγής προερχόταν από τη μείωση της υποαπασχόλησης. Κατά ένα άλλο μέρος, η αύξηση του ΑΕΠ, παρά τη μείωση της απασχόλησης, προήλθε από τη μεταβολή στην τεχνολογία της παραγωγής, η οποία, κατά την περίοδο αυτή, ήταν εντάσεως κεφαλαίου και εξοικονόμησης εργασίας (Lianos, 1975, 1976).

Αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων, δηλαδή της εντυπωσιακής αύξησης του ΑΕΠ και των μικρών μεταβολών της απασχόλησης, ήταν η εξίσου εντυπωσιακή αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και του πραγματικού μισθού. Σύμφωνα με στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, κατά την περίοδο 1961-1973 η παραγωγικότητα της εργασίας στην Ελλάδα αυξήθηκε κατά μέσον όρο 8,2% ετησίως και ο πραγματικός μισθός κατά 5,5%, ενώ κατά την περίοδο 1975-1977 οι αντίστοιχες μεταβολές ήταν 4,6% και 7,3%. Κατά το 1974, έτος μείωσης του ΑΕΠ, η παραγωγικότητα μειώθηκε κατά 3,8% και ο μισθός κατά 1,3%. (Γεωργακόπουλος, 1995).

3.3. Το θεσμικό πλαίσιο

Η σχετική με τη μετανάστευση νομοθεσία των χωρών υποδοχής των Ελλήνων μεταναστών διέφερε σημαντικά κατά την περίοδο 1950-1977,

και συνεπώς επηρέαζε με διαφορετικό τρόπο το μεταναστευτικό ρεύμα προς κάθε χώρα.

Στις Ηνωμένες Πολιτείες μέχρι το 1952 ίσχυε το καθεστώς των ποσοτώσεων που είχε εισαχθεί το 1924. Ο νόμος περί μετανάστευσης και εθνικότητας του 1952 (McCarran-Walter Act) συνεχίζει το καθεστώς των ποσοτώσεων κατά εθνικότητα, αλλά ταυτόχρονα εισήγαγε ένα καθεστώς προτιμήσεων για κάθε χώρα το οποίο ίσχυε μόνο αν ο αριθμός των αιτήσεων ήταν μικρότερος της ποσόστωσης. Το καθεστώς προτίμησης έδινε προτεραιότητα σε άτομα με επαγγελματική εξειδίκευση, η οποία ήταν αναγκαία για τις ΗΠΑ, καθώς και σε συζύγους και παιδιά αυτών των ατόμων, σε γονείς και παιδιά Αμερικανών πολιτών, σε συζύγους και παιδιά μόνιμων κατοίκων, και σε αδελφούς και αδελφές Αμερικανών πολιτών. Ο νόμος αυτός έδινε τη δυνατότητα σε μετανάστες οι οποίοι είχαν αποκτήσει αμερικανική υπηκοότητα ή μόνιμη κατοικία να καλέσουν μέλη των οικογενειών τους στις ΗΠΑ. Η νομοθεσία των ΗΠΑ άλλαξε το 1965 και κατήργησε το καθεστώς των ποσοτώσεων αλλά έθεσε άνω όριο 170 χιλ. μεταναστών για τις χώρες του Ανατολικού Ημισφαιρίου και 20 χιλ. για κάθε χώρα. Επίσης τροποποίησε το καθεστώς προτίμησης με τρόπο που ευνοούσε την οικογενειακή επανένωση. Ο νόμος του 1965 ετέθη εν ισχύι τρία χρόνια μετά το 1968. Συνεπώς, για το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου αυτής, η μετανάστευση Ελλήνων προς τις ΗΠΑ ελάμβανε χώρα εντός του καθεστώτος των ποσοτώσεων με προτίμηση για άτομα που είχαν επαγγελματική εξειδίκευση αναγκαία στις ΗΠΑ και μέλη της οικογένειάς τους ήταν ήδη στις ΗΠΑ.

Το νομικό καθεστώς για τους μετανάστες ήταν διαφορετικό στον Καναδά. Με νόμο του 1947, ο Καναδάς ευνοούσε την αύξηση του πληθυσμού με τη μετανάστευση, με προτίμηση για τους μετανάστες από τη Βρετανία, τη Γαλλία και τις ΗΠΑ, καθώς και για επιχειρηματίες και επαγγελματίες με εξειδίκευση, για νοσοκόμες και για όσους εκαλούντο από τους μελλοντικούς εργοδότες τους. Η νομοθεσία αυτή τροποποιήθηκε το 1962 και έδωσε έμφαση στην εκπαίδευση και την εξειδίκευση των μεταναστών. Μια νέα τροποποίηση του 1967 έθετε κριτήρια εκπαίδευσης, επαγγελματικής ειδίκευσης και μιας εκτίμησης για την καταλληλότητα του αιτούντος να ζήσει στον Καναδά σύμφωνα με την εκτίμηση του

υπεύθυνου υπαλλήλου. Τα διάφορα κριτήρια έδιναν πόντους και για την αποδοχή της αίτησης για μετανάστευση ήταν απαραίτητο ο αιτών να συμπληρώσει τουλάχιστον 50 από τους 100 πόντους. Οι μετανάστες μπορούσαν να πάρουν μαζί τους σύζυγο και ανύπανδρα παιδιά κάτω των 21 ετών. Η νομοθεσία του 1967 έθετε επίσης κριτήρια υγείας και απαγόρευε την παροχή άδειας εισόδου σε άτομα με ποινικό μητρώο και υπόπτους για ανατρεπτική δράση. Αξίζει να σημειωθεί ότι η μεταναστευτική πολιτική του Καναδά ευνοούσε την απασχόληση στους κλάδους εκτός της γεωργίας. Κατά συνέπεια, η μετανάστευση Ελλήνων στον Καναδά ήταν δυνατή είτε με πρόσκληση από άλλα μέλη της οικογένειας, είτε με πρόσκληση από μελλοντικό εργοδότη είτε με ατομική αίτηση, εφόσον επληρούντο προϋποθέσεις υγείας, εκπαίδευσης και επαγγελματικής εξειδίκευσης.

Το νομικό καθεστώς της μεταναστευτικής πολιτικής της Αυστραλίας μετά το 1945 βασίστηκε στην πληθυσμιακή πολιτική της χώρας σύμφωνα με την οποία ετέθη στόχος αύξησης του πληθυσμού κατά 2% ετησίως. Η φυσική αύξηση του πληθυσμού θα έδιδε αύξηση μόνο κατά 1% και συνεπώς το άλλο 1% έπρεπε να προέλθει από τη μετανάστευση. Αρχικά, οι μετανάστες από τη Βρετανία ήταν η προτιμώμενη εθνική ομάδα, αλλά σύντομα έγινε φανερό ότι αυτοί δεν ήταν αρκετοί για να καλύψουν το κενό. Έτσι κατά το 1949-1972 έγιναν διμερείς συμφωνίες με ευρωπαϊκές χώρες του Βορρά και του Νότου, χωρίς όμως να τους δοθούν οι ίδιες διευκολύνσεις. Ενώ οι μετανάστες από τη Βρετανία και τις βόρειες ευρωπαϊκές χώρες μπορούσαν εύκολα να προσκαλέσουν συγγενείς στην Αυστραλία, οι μετανάστες από τη Νότια Ευρώπη μπορούσαν να προσκαλέσουν μόνο συζύγους, παιδιά και ηλικιωμένους γονείς. Η Αυστραλία πάντως διευκόλυνε τη μετανάστευση προσφύγων μεταξύ των οποίων και ελληνικών οικογενειών κατά τον Εμφύλιο Πόλεμο και αμέσως μετά. Γενικά, η μετανάστευση των Ελλήνων στην Αυστραλία έγινε με τις ίδιες περιόδους συνθήκες όπως στον Καναδά.

Οι όροι μετανάστευσης των Ελλήνων στη Δυτική Γερμανία διαφέρουν εκείνων που ίσχυαν για τις ΗΠΑ, τον Καναδά και την Αυστραλία, υπό την έννοια ότι, ενώ οι τρεις αυτές χώρες εδέχοντο μετανάστες υπό ορισμένους όρους, η Δυτική Γερμανία αναζητούσε ενεργώς μετανάστες από την Ελλάδα, όπως και από άλλες χώρες. Το 1960 υπεγράφη διμερής

συμφωνία μεταξύ Ελλάδος και Γερμανίας η οποία ρύθμιζε τη διαδικασία μετανάστευσης Ελλήνων προς τη Γερμανία. Η γερμανική πλευρά αντιπροσωπούμενη από τη Γερμανική Επιτροπή είχε ως έργο την παροχή πληροφοριών για θέσεις εργασίας με περιγραφή του αντικειμένου εργασίας, τον τόπο εργασίας, τον μισθό και άλλες παροχές, τη διάρκεια του συμβολαίου κλπ. Η ελληνική πλευρά παρείχε πληροφορίες για τους ενδιαφερόμενους, και για τις επαγγελματικές τους ειδικεύσεις. Η τελική απόφαση για πρόσληψη και μετανάστευση στη Γερμανία ήταν του Γερμανού εργοδότη. Επίσης ο εργοδότης εκάλυπτε το κόστος μετακίνησης στη Γερμανία αλλά όχι το κόστος επιστροφής μετά τη λήξη του συμβολαίου. Αιτήματα των μεταναστών για μετακίνηση της υπόλοιπης οικογένειας στη Γερμανία εξετάζονταν με ευνοϊκό πνεύμα.

Παρόμοιες διμερείς συμφωνίες είχαν συναφθεί μεταξύ Ελλάδος και Γαλλίας, Βελγίου και Ολλανδίας αλλά με μικρή πρακτική σημασία, δεδομένου ότι η μετανάστευση προς τις χώρες αυτές ήταν περιορισμένη.

Από την ανωτέρω σύντομη παρουσίαση του θεσμικού πλαισίου των χωρών προς τις οποίες παρατηρήθηκε σημαντική εισροή Ελλήνων μεταναστών προκύπτει ότι η μετανάστευση προς τη Γερμανία συνδυάστηκε με πλήρη και ασφαλή πληροφόρηση και με βεβαιότητα ως προς την απασχόληση και τις αμοιβές. Οι συνθήκες αυτές και το γεγονός ότι ήταν ενεργός η συμμετοχή της Γερμανικής Επιτροπής στην αναζήτηση μεταναστών εξηγούν τη θεαματική αύξηση του αριθμού των μεταναστών προς τη Γερμανία. Βέβαια πρέπει να ληφθούν υπόψη δύο επιπλέον στοιχεία, δηλ. η μικρή απόσταση συγκριτικά με τις τρεις υπερωκεάνιες χώρες προορισμού και η κάλυψη των εξόδων μεταφοράς.

3.4. Τα στατιστικά δεδομένα της μετανάστευσης

3.4.1. Η γενική εικόνα

Τα μεταναστευτικά ρεύματα από την Ελλάδα μετά το 1946 εμφανίζονται στον Πίνακα 3.2. Κατά τα πρώτα χρόνια 1947-1954 οι Έλληνες μετανάστες είχαν ως κύριο προορισμό τις Ηνωμένες Πολιτείες και άλλες υπερωκεάνιες χώρες, κυρίως την Αυστραλία και τον Καναδά. Πιθανότα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.2

Μετανάστες από την Ελλάδα κατά προορισμό και φύλο, 1947-1977

Έτος	Σύνολο μεταναστών	Προς			Φύλο		Αναλογία ανδρών %	Αναλογία ηλικιών 15-44 %
		ΗΠΑ	Υπερωκεάνιες χώρες πλην ΗΠΑ	Άλλες χώρες	Άνδρες	Γυναίκες		
1947	4.901	2.571	2.330					
1948	4.819	2.047	2.772					
1949	4.263	1.483	2.780					
1950	4.635	1.890	2.745					
1951	14.155	8.930	5.225					
1952	6.640	2.155	4.485					
1953	8.820	1.320	7.500					
1954	18.682	3.487	15.195					
1955	29.787	6.896	12.870	10.021	19.554	10.233	66	79
1956	35.349	8.982	14.165	12.202	23.158	12.191	66	76
1957	30.428	1.807	12.976	15.645	19.196	11.232	63	81
1958	24.521	3.870	10.972	9.679	12.889	11.632	52	77
1959	23.684	2.528	11.343	9.813	14.044	9.640	58	80
1960	47.768	3.561	14.203	30.004	33.278	14.490	69	86
1961	58.837	3.471	13.865	41.501	36.209	22.628	62	88
1962	84.054	4.460	17.499	62.095	51.868	32.186	62	
1963	100.072	4.564	19.895	75.613	61.966	38.106	62	
1964	105.569	2.890	22.437	80.242	66.265	39.265	62	
1965	117.167	2.782	26.253	88.132	65.341	51.826	56	85
1966	86.896	12.193	20.900	53.803	46.369	40.526	52	80
1967	42.730	11.778	14.545	16.407	22.885	19.845	53	
1968	50.866	9.839	16.052	24.975	27.232	23.634	53	
1969	91.552	12.716	15.709	63.127	51.633	39.919	57	83
1970	92.681	11.484	12.669	68.528	53.030	39.651	57	82
1971	61.745	8.275	10.415	43.055	33.935	27.810	55	72
1972	43.397	6.613	6.626	30.158	24.470	18.927	56	
1973	27.525	6.028	5.678	15.819	14.753	12.772	54	
1974	24.448	6.347	6.033	12.068	3.223	11.225	54	
1975	20.330	4.567	4.239	11.524	11.718	8.612	60	
1976	20.374	4.180	3.975	12.219	12.349	8.025	60	
1977	22.013	4.036	3.753	14.224	13.620	8.393	62	
	1.236.290							

Πηγή: ΕΣΥΕ.

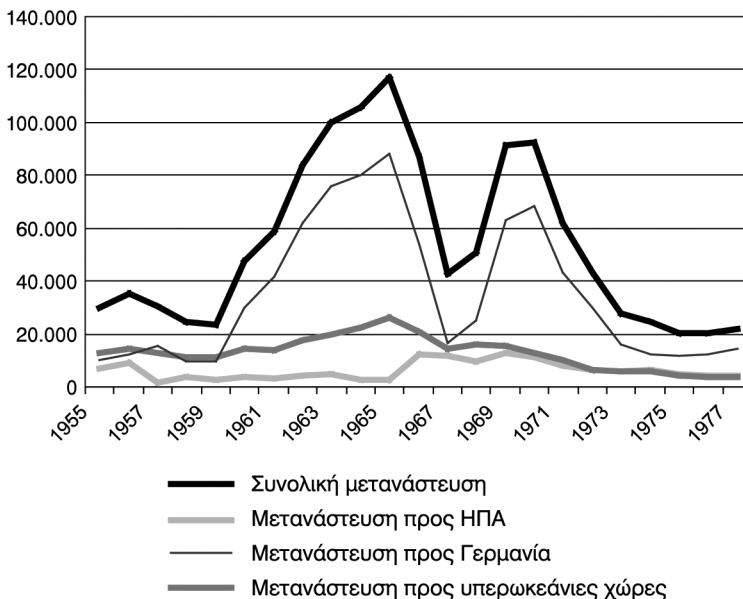
Σημείωση: Για το 1977, ο αριθμός των μεταναστών είναι για την περίοδο Ιανουαρίου-Σεπτεμβρίου. Στον πίνακα έχει γίνει προσαρμογή για τους δώδεκα μήνες, υποθέτοντας ότι τα αναφερόμενα στοιχεία αντιστοιχούν στο 75% του συνόλου.

τα, υπήρχαν μετανάστες με προορισμό ευρωπαϊκές ή άλλες χώρες, αλλά οι μετακινήσεις αυτές δεν έχουν καταγραφεί, ίσως διότι ήταν μικρής έκτασης και δεν είχαν κινήσει το ενδιαφέρον των αρμόδιων υπηρεσιών.

Η μετανάστευση προς τις ευρωπαϊκές χώρες και κυρίως προς τη Δυτική Γερμανία καταγράφεται από το 1955 και είναι περίπου ίση σε μέγεθος με αυτήν προς την Αυστραλία και τον Καναδά. Η μεγάλη αλλαγή στα μεταναστευτικά ρεύματα παρουσιάζεται το 1960, όταν αρχίζει η μετακίνηση εργατικού δυναμικού προς τη Δυτική Γερμανία, η οποία υποδέχεται περίπου το 60% του συνόλου των μεταναστών. Η αύξηση του μεταναστευτικού ρεύματος είναι αλματώδης και παραμένει σημαντική μέχρι το 1973, όταν άλλαξε η μεταναστευτική πολιτική της Γερμανίας.

Το Διάγραμμα 3.1 δείχνει τις μεταβολές του μεταναστευτικού ρεύματος συνολικά και κατά τους τρεις προορισμούς. Ο αριθμός των μεταναστών προς τις ΗΠΑ παρουσιάζει μικρές μεταβολές με ετήσιο μέσο όρο 6.187 μετανάστες. Ο αριθμός των μεταναστών προς τις υπερωκεάνιες χώρες παρουσιάζει επίσης μικρές μεταβολές με ετήσιο μέσο όρο

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3.1
Η μετανάστευση από την Ελλάδα, 1955-1977

12.826 μετανάστες. Από τους μετανάστες προς τις υπερωκεάνιες χώρες, το 90% κατευθυνόταν προς τον Καναδά και την Αυστραλία. Ο αριθμός των μεταναστών προς τις άλλες χώρες παρουσιάζει μεγάλη μεταβλητότητα και προσδιορίζει το σχήμα της συνολικής μετανάστευσης αυτής της περιόδου. Ο μέσος ετήσιος όρος ήταν 34.870 μετανάστες. Μεταξύ των άλλων χωρών, ο σημαντικότερος προορισμός ήταν η Δ. Γερμανία προς την οποία κατευθυνόταν το 79% των μεταναστών. Ο μέσος ετήσιος αριθμός μεταναστών προς τη Δ. Γερμανία για την περίοδο 1955-1977 ήταν 27.522, αν όμως ληφθεί η περίοδος μετά το 1959 όταν παρουσιάστηκε ουσιαστικά το μεταναστευτικό ρεύμα προς τη χώρα αυτή, ο ετήσιος μέσος όρος είναι 34.722 μετανάστες.

Το γενικό σχήμα της συνολικής μετανάστευσης προσδιορίζεται μετά το 1959 από το σχήμα της μετανάστευσης προς τη Δυτ. Γερμανία. Όπως φαίνεται από το Διάγραμμα 3.1, η διαχρονική εξέλιξη της μετανάστευσης από την Ελλάδα παρουσιάζει «καμπούρα» με αιχμή το 1965. Η απότομη και προσωρινή πτώση κατά τη διετία 1967-68 οφείλεται στην οικονομική ύφεση της γερμανικής οικονομίας. Έχουμε ήδη αναφέρει ότι παρόμοια κύρτωση (καμπούρα) παρουσίασε και το μεταναστευτικό ρεύμα προς τις ΗΠΑ κατά την περίοδο 1900-1924. Παρόμοια κύρτωση, αλλά πολύ μικρότερης έντασης, παρουσιάζει και η μετανάστευση προς τις υπερωκεάνιες χώρες, αλλά όχι προς τις ΗΠΑ. Η διαφορά πιθανώς οφείλεται στο ότι η μετανάστευση προς τις ΗΠΑ ήταν ελεγχόμενη μέσω του συστήματος των ποσοστώσεων που είχε εισαχθεί το 1925 και συνεχίστηκε μέχρι το 1968, ενώ αντίθετα η μετανάστευση προς την Αυστραλία και τον Καναδά δεν είχε τέτοιους περιορισμούς.

Ο Πίνακας 3.2 παρουσιάζει τον αριθμό ανδρών και γυναικών μεταναστών για την περίοδο 1955-1977. Ο αριθμός των ανδρών είναι μεγαλύτερος του αριθμού των γυναικών καθ' όλη την περίοδο, υπάρχουν όμως σημαντικές διαφορές στην αναλογία. Κατά την πρώτη δεκαετία 1955-1964, η αναλογία των ανδρών στο σύνολο είναι 62%, ενώ κατά την επόμενη δεκαετία, 1965-1974, η αναλογία των ανδρών μειώνεται στο 55%. Αυτό οφείλεται πιθανότατα στο ότι κατά τη μετανάστευση της εποχής εκείνης προηγήθηκαν οι άνδρες και μετά την πρώτη εγκατάσταση και

απόφαση για μακροχρονιότερη παραμονή ακολούθησαν οι γυναίκες, σύζυγοι και αδελφές.

Τέλος, ο Πίνακας 3.2 παρουσιάζει το ποσοστό των μεταναστών ηλικίας 15-44 ετών, δηλ. ατόμων των πλέον παραγωγικών ηλικιών. Η αναλογία των μεταναστών ηλικίας 15-44 ετών, στο σύνολο όλης της περιόδου, είναι 81,6%. Υπάρχουν όμως σημαντικές διαφορές κατά περιόδους. Στην αρχή (1955-1959) το ποσοστό αυτό είναι 78,4%, αυξάνεται σε 89% κατά την πενταετία 1960-1964 που συμπίπτει με την έναρξη της μεγάλης μετακίνησης προς τη Γερμανία, και στη συνέχεια μειώνεται σε 80,7% για το διάστημα 1965-1969, σε 75,9% για το διάστημα 1970-1974, και σε 70,9 για τα τελευταία τρία χρόνια, 1975-1977. Η πτώση της αναλογίας των ηλικιών αυτών και η αντίστοιχη αύξηση των μικρότερων και μεγαλύτερων ηλικιών μάλλον έχει σχέση με την επανένωση των οικογενειών μετά την εγκατάσταση των πρώτων μεταναστών.

Κατά την περίοδο 1955-1977 ο συνολικός αριθμός των Ελλήνων μεταναστών προς όλους τους προορισμούς είναι 1.239 χιλ. άτομα. Οι περισσότεροι μετανάστες είχαν ως προορισμό τη Γερμανία, 638,1 χιλ. ή 51,6%, την Αυστραλία 176,1 χιλ. ή 14%, τις ΗΠΑ, 142,3 χιλ. ή 11,5%, και τον Καναδά με 86,3 χιλ. ή 7%. Από το υπόλοιπο 16,5%, το μεγαλύτερο μέρος αποτελεί μετανάστευση προς άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Ο Πίνακας 3.3 παρουσιάζει το κατ' έτος μεταναστευτικό ρεύμα προς τους τέσσερις αυτούς προορισμούς. Όπως είναι φανερό από τον πίνακα αυτό, οι σημαντικές ετήσιες μεταβολές του συνολικού αριθμού των μεταναστών οφείλονται κυρίως στο ρεύμα προς τη Γερμανία. Η ανοδική πορεία της μετανάστευσης προς τη Γερμανία διακόπτεται απότομα το 1966-67 λόγω της ύφεσης της γερμανικής οικονομίας εκείνη την περίοδο, ανέρχεται σημαντικά κατά τα επόμενα τρία χρόνια και μειώνεται και πάλι μέχρι το 1973, οπότε ουσιαστικά διακόπτεται οριστικά η μετανάστευση προς τη Γερμανία.

Από τα στοιχεία του Πίνακα 3.3 φαίνεται ότι η δεκαετία 1960-1970 υπήρχε μια περίοδος μεγάλης μετανάστευσης με κύριο προορισμό τη Γερμανία, αλλά και με σημαντικά ρεύματα προς την Αυστραλία και τις υπόλοιπες χώρες, κυρίως στα πρώτα χρόνια της περιόδου αυτής. Το αυ-

Ξανόμενο ρεύμα προς τη Γερμανία δεν φαίνεται να μείωσε τα ρεύματα προς τις άλλες χώρες, αλλά μάλλον αυξήθηκαν ταυτόχρονα. Το φαινόμενο αυτό της καθολικής εξόδου από τη χώρα μοιάζει με ένα είδος μεταναστευτικής επιδημίας προς κάθε προορισμό. Ο Πίνακας 3.4 παρουσιάζει τον αριθμό των μεταναστών κατά πενταετία κατά ευρωπαϊκή χώρα. Όπως φαίνεται από τον πίνακα αυτό, ένας σημαντικός αριθμός 120

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.3

Μετανάστες από την Ελλάδα κατά χώρα προορισμού 1955-1977 (χιλ.)

Έτος	Σύνολο	Γερμανία	ΗΠΑ	Αυστραλία	Καναδάς	Άλλες χώρες
1955	29,8	0,7	6,9	9,1	2,2	10,9
1956	35,3	1,3	9,0	7,8	4,4	12,8
1957	30,4	1,5	1,8	6,0	5,0	16,1
1958	24,5	2,0	3,9	4,5	4,9	9,2
1959	23,7	2,5	2,5	5,5	4,5	8,7
1960	47,8	21,5	3,6	8,3	4,7	9,7
1961	58,8	31,3	3,5	8,0	3,9	12,1
1962	84,1	49,5	4,5	11,9	3,6	14,6
1963	100,1	64,7	4,6	13,0	4,4	13,4
1964	105,6	73,3	2,9	16,0	4,2	9,2
1965	117,2	80,6	2,8	18,6	5,5	9,7
1966	86,9	45,5	12,2	13,1	6,3	9,8
1967	42,8	9,7	11,8	7,9	5,8	7,6
1968	50,9	20,2	9,8	9,9	4,9	6,1
1969	91,6	54,4	12,7	9,9	4,6	10,0
1970	92,7	65,3	11,5	8,0	3,7	4,2
1971	61,7	40,0	8,3	7,0	2,6	3,8
1972	43,4	26,7	6,6	3,7	2,3	4,1
1973	27,5	12,8	6,0	2,5	2,7	3,5
1974	24,4	8,3	6,3	2,8	2,5	4,1
1975	20,3	7,3	4,6	1,0	2,0	5,4
1976	20,4	6,8	4,2	1,1	0,9	7,4
1977	22,0	7,8	4,0	0,5	0,7	9,0
Σύνολο	1.239,0	633,5	142,3	176,1	86,3	200,8

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, διάφορα έτη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.4
Μετανάστες από την Ελλάδα προς χώρες της Ευρώπης, 1955-1977 (σε χιλ.)

Χρονική περίοδος	Χώρα προορισμού										Άλλες χώρες	Σύνολο
	Γερμανία	Βέλγιο	Ιταλία	Αγγλία	Ελβετία	Γαλλία	Αυστρία	Σουηδία	Ολλανδία			
1955-59	7,9	15,0	5,9	1,8	1,0	1,6	5,5	0,06	0,4	1,0	40,2	
1960-64	240,3	10,6	9,2	4,1	8,1	3,6	2,7	0,4	1,4	0,7	281,0	
1965-69	210,4	2,0	8,1	4,9	3,7	2,9	1,0	2,0	1,4	0,5	236,9	
1970-74	153,1	1,2	3,1	2,7	1,2	1,3	0,3	1,7	0,8	0,4	165,7	
1975-77	21,9	0,6	2,6	1,6	0,4	1,1	0,1	0,9	0,4	0,6	29,6	
Σύνολο	633,5	29,4	28,9	15,1	14,3	10,4	9,6	5,0	4,3	3,2	753,4	

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, διάφορα έτη.

χιλ. ατόμων μετανάστευσαν σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες πλην της Γερμανίας, με κυριότερους προορισμούς το Βέλγιο και την Ιταλία. Μετά το 1960 και την ενεργό αναζήτηση εργατικού δυναμικού για τη Γερμανία, οι άλλοι ευρωπαϊκοί προορισμοί έγιναν λιγότερο ελκυστικοί.

3.4.2. Δημογραφικά χαρακτηριστικά των μεταναστών

Έχουμε ήδη εξετάσει από τον Πίνακα 3.2 την εξέλιξη της αναλογίας των ανδρών και των ατόμων ηλικίας 15-44 κατά το διάστημα 1955-1977. Στον Πίνακα 3.5 παρουσιάζονται τα χαρακτηριστικά αυτά για όλες τις ηλικίες. Όπως φαίνεται από τον πίνακα αυτό, η αναλογία των ανδρών είναι μεγαλύτερη στις ηλικίες 19-39, 62% έναντι 38% των γυναικών, και 40-64, 58% έναντι 42% των γυναικών. Στις ηλικίες κάτω των 19 ετών που αντιστοιχούν στο 23% του συνόλου των μεταναστών, η αναλογία ανδρών και γυναικών είναι ίση. Αυτό πιθανότατα δείχνει ότι τα άτομα των ηλικιών αυτών είναι μέλη οικογενειών που ακολουθούν την οικογένεια. Υπάρχει, τέλος, η μικρή ομάδα των ατόμων 65 και άνω, στην οποία η αναλογία των γυναικών είναι μεγαλύτερη και πρόκειται μάλλον για γονείς που συνοδεύουν τους μετανάστες παιδιά τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.5

Ποσοστά μεταναστών κατά ηλικία και φύλο, 1955-1977

Ομάδες ηλικιών	Σύνολο μεταναστών	Άνδρες	Γυναίκες
Κάτω των 19	23	50	50
19-39	63	62	38
40-64	13	58	42
65 και άνω	1	41	59
Σύνολο		59	41
Σύνολο σε αριθμούς	1.236.280	725.580	510.700

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, διάφορα έτη.

3.4.3. Μετανάστευση κατά γεωγραφικό διαμέρισμα και περιοχή

Η μετανάστευση κατά γεωγραφικό διαμέρισμα παρουσιάζει διαφορές ως προς τη συμβολή κάθε διαμερίσματος στο μεταναστευτικό ρεύ-

μα και ως προς το μέγεθός της σε σχέση με το μέγεθος του πληθυσμού. Ο Πίνακας 3.6 παρουσιάζει τον αριθμό των μεταναστών ανά πενταετίες και τις αντίστοιχες εκατοστιαίες κατανομές κατά γεωγραφικό διαμέρισμα. Παρουσιάζει, επίσης, το σύνολο των μεταναστών κατά την περίοδο 1955-1977 κατά γεωγραφικό διαμέρισμα, τον πληθυσμό κάθε διαμερίσματος κατά το 1961, που είναι η αρχή των μεγάλων μεταναστευτικών ρευμάτων, και την αναλογία της συνολικής μετανάστευσης στον πληθυσμό. Από τα στοιχεία του πίνακα αυτού φαίνεται ότι οι περιοχές που συνέβαλαν περισσότερο στο ρεύμα της μετανάστευσης ήταν οι περιοχές της Μακεδονίας, από την οποία προήλθε το 34,2%, των μεταναστών συνολικά, η περιοχή της Πρωτευούσης με 18,8% και η Πελοπόννησος με 11,1%. Περίπου δύο στους τρεις μετανάστες προήλθαν από τις τρεις αυτές περιοχές, οι οποίες βέβαια ήταν οι πολυπληθέστερες.

Από τον πίνακα μπορεί επίσης να φανεί η μεταβολή της αναλογίας μεταναστών κάθε γεωγραφικής περιοχής ανά πενταετία. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περιφέρεια Πρωτευούσης, η οποία κατά την πρώτη πενταετία συμβάλλει στο μεταναστευτικό ρεύμα κατά 29,0%, στις επόμενες τρεις πενταετίες η συμβολή της μειώνεται σε 17%, 17,9% και 16,4%, και κατά την τελευταία τριετία αυξάνεται σε 26,7%. Αντίθετα, το ποσοστό της Μακεδονίας είναι 19,4% αρχικά και σχεδόν διπλασιάζεται κατά τις επόμενες περιόδους.

Φυσικά, η συμβολή κάθε περιοχής στο μεταναστευτικό ρεύμα εξαρτάται, μεταξύ άλλων, και από τον πληθυσμό της. Ο Πίνακας 3.6 παρουσιάζει τον πληθυσμό κάθε περιοχής κατά το 1961, έτος κατά το οποίο η μετανάστευση πήρε ανησυχητικές διαστάσεις, την αναλογία του πληθυσμού στον συνολικό πληθυσμό και την αναλογία του αριθμού των μεταναστών κάθε περιοχής προς το σύνολο των μεταναστών. Αν ο αριθμός των μεταναστών από κάθε περιοχή ήταν μια σταθερή αναλογία του πληθυσμού της, τότε οι δύο αυτές αναλογίες θα ήταν ίσες για κάθε γεωγραφικό διαμέρισμα. Στον Πίνακα 3.6 οι αναλογίες αυτές παρουσιάζονται στη στήλη (2) και στη στήλη (3). Όπως φαίνεται από τη σύγκριση των στηλών αυτών, η Ήπειρος, η Μακεδονία και η Θράκη έχουν μεγαλύτερη αναλογία στη μετανάστευση απ' ό,τι στον πληθυσμό και συνεπώς έχουν συμβάλει περισσότερο απ' ό,τι θα αντιστοιχούσε στον πληθυσμό τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.6

Κατανομή μεταναστών κατά γεωγραφικό διαμέρισμα, 1955-1977 (χιλ.)

Γεωγραφικό διαμέρισμα	1955-59		1960-64		1965-69		1970-74		1975-77		Σύνολο		Πληθυσμός 1961 (1)	Αναλογία μεταναστών στον πληθυσμό κάθε διαμερίσματος (2)	Αναλογία πληθυσμού κάθε διαμερίσματος (3)
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%			
Περιφέρεια Πρωτεύουσας	34,6	29,0	59,8	17,0	67,6	17,9	39,5	16,4	13,5	26,7	215,0	18,8	1.853	11,6	22,1
Στερεά Ελλάδα, Εύβοια	4,8	4,0	12,9	3,7	17,2	4,5	10,9	4,5	2,9	5,7	48,7	4,3	971	5,0	11,6
Πελοπόννησος	20,5	17,2	39,5	11,3	43,5	11,4	18,7	7,8	4,1	8,1	126,4	11,1	1.096	11,5	13,1
Ιόνια Νησιά	2,6	2	9,9	2,8	12,5	3,3	5,2	2,2	1,1	2,2	31,3	2,7	213	14,7	2,5
Ήπειρος	2,6	2	24,3	6,9	24,4	6,4	17,6	7,3	2,9	5,7	71,8	6,3	353	20,3	4,2
Θεσσαλία	2,3	1,9	16,8	4,8	21,5	5,7	19,8	8,2	2,5	4,9	62,9	5,5	659	9,5	7,9
Μακεδονία	23,2	19,4	125,8	35,8	135,3	35,6	89,6	37,2	16,4	32,4	390,3	34,2	1.891	20,6	22,5
Θράκη	16,2	13,6	28,8	8,2	25,2	6,6	19,3	8,0	3,1	6,1	92,6	8,1	357	26,9	4,3
Νησιά Αιγαίου	10,5	8,5	21,7	6,2	22,5	5,9	12,0	5,0	2,8	5,5	69,4	6,1	477	14,5	5,7
Κρήτη	2,2	1,8	11,6	3,3	10,6	2,8	8,5	3,5	1,3	2,6	34,2	3,0	487	7,1	5,8
Δεν δήλωσαν	24,3		45,3		9,0		8,7		6,6		93,7				
Σύνολο	143,8		396,3		389,2		249,8		57,2		1.236,3		8.389	14,7	100

Σημείωση: Τα ποσοστά για κάθε πενταετία ευρέθησαν με διάφραση του αριθμού των μεταναστών κάθε διαμερίσματος με το σύνολο από το οποίο είχε αφαιρεθεί ο αριθμός εκείνων που δεν δήλωσαν περιοχή προέλευσης.

Αντίθετα, η περιφέρεια Πρωτευούσης η Πελοπόννησος, η Στερεά Ελλάδα και Εύβοια, η Θεσσαλία και η Κρήτη έχουν συμβάλει λιγότερο.

Το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει από τη στήλη (2) η οποία παρουσιάζει την αναλογία των μεταναστών κάθε διαμερίσματος προς τον πληθυσμό του σε σύγκριση με την αναλογία του συνόλου των μεταναστών προς τον συνολικό πληθυσμό της χώρας, η οποία είναι 14,7%. Η αναλογία μεταναστών προς πληθυσμό είναι μεγαλύτερη από το 14,7% στην Ήπειρο, στη Μακεδονία και στη Θράκη όπου τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 20,3%, 20,5% και 26,9% και συνεπώς τα διαμερίσματα αυτά έχουν συμβάλει περισσότερο απ' ό,τι αναλογικά.⁵

Οι διαφορές στην αναλογία των μεταναστών κάθε περιοχής είναι, βέβαια, συνέπεια των διαφορών των παραγόντων εκείνων οι οποίοι επηρεάζουν τις αποφάσεις των ατόμων για μετακίνηση προς άλλους προορισμούς, όπως θα εξετάσουμε πιο κάτω.

Για τα τελευταία επτά χρόνια της περιόδου που εξετάζουμε, τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία δίδουν και τον χαρακτηρισμό, ως αστικής, ημιαστικής ή αγροτικής, της περιοχής από την οποία προέρχονται οι μετανάστες. Τα στοιχεία αυτά παρουσιάζονται στον Πίνακα 3.7 και δείχνουν ότι κατά την περίοδο 1971-1977 το 48% των μεταναστών προήλθε από αγροτικές περιοχές, το 42% από αστικές και το υπόλοιπο 10% από ημιαστικές. Ο συνολικός πληθυσμός της Ελλάδας κατά το 1971 ήταν 8.769 χιλ. εκ των οποίων 4.665, δηλ. το 53%, σε αστικές περιοχές, 3.082 χιλ.,

5. Οι δύο τρόποι σύγκρισης είναι μαθηματικά ίδιοι. Έστω ότι

$$(1) \frac{\text{Μετανάστες περιοχής } i}{\text{Σύνολο μεταναστών}} > \frac{\text{Πληθυσμός περιοχής } i}{\text{Συνολικός πληθυσμός}}. \text{ Αν πολλαπλασιάσουμε και τα}$$

δύο σκέλη της ανισότητας με τον λόγο $\frac{\text{Σύνολο μεταναστών}}{\text{Πληθυσμός περιοχής } i}$, η ανισότητα γίνεται

$$(2) \frac{\text{Μετανάστες περιοχής } i}{\text{Πληθυσμός περιοχής } i} > \frac{\text{Σύνολο μεταναστών}}{\text{Συνολικός πληθυσμός}}. \text{ Η ανισότητα (1) είναι η πρώτη}$$

σύγκριση, ενώ η ανισότητα (2) είναι η δεύτερη σύγκριση, δηλ. των αναλογιών κάθε διαμερίσματος προς το 14,7% που είναι η αναλογία μεγεθών μετανάστευσης και πληθυσμού.

δηλ. το 35%, σε αγροτικές και το υπόλοιπο 12% σε ημιαστικές. Συνεπώς, στο μεταναστευτικό ρεύμα αυτής της περιόδου οι αγροτικές περιοχές συνέβαλαν περισσότερο απ' ό,τι αναλογικά. Αξίζει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με τον Πίνακα 3.7 η αναλογία μεταναστών από τις αστικές αυξήθηκε κατά τη δεύτερη τριετία, ενώ μειώθηκε η αναλογία των μεταναστών από τις αγροτικές περιοχές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.7
Μετανάστες από την Ελλάδα κατά περιοχή, 1971-1977

Περιοχή	1971-1974		1975-1977		Σύνολο	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Αστικές	58.600	39,0	26.038	51,5	84.638	42,1
Ημιαστικές	15.492	10,3	4.424	8,7	19.916	9,9
Αγροτικές	76.275	50,7	20.129	39,8	96.404	48,0
Σύνολο	150.367	100	50.591	100	200.958	100

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, διάφορα έτη.

3.4.4. Μετανάστευση κατά επαγγελματικές ομάδες

Η μεταναστευτική διαδικασία είναι επιλεκτική όχι μόνο ως προς την ηλικία, το επίπεδο εκπαίδευσης, το φύλο και το γεωγραφικό διαμέρισμα, αλλά και ως προς την επαγγελματική ομάδα. Ο Πίνακας 3.8 παρουσιάζει τον αριθμό και τις αναλογίες των μεταναστών ανά πενταετία και συνολικά κατά επαγγελματική ομάδα. Όπως φαίνεται, οι επαγγελματικές αυτές ομάδες είναι ουσιαστικά ομάδες οικονομικών δραστηριοτήτων και όχι επαγγελματικής εξειδίκευσης. Το πιο εντυπωσιακό στοιχείο του πίνακα αυτού είναι ότι ένας εξαιρετικά μεγάλος αριθμός, που συνολικά αποτελεί το 44% των μεταναστών, είναι άνευ επαγγέλματος. Ως άνευ επαγγέλματος χαρακτηρίζονταν οι απασχολούμενοι με τα οικιακά, οι μαθητές, σπουδαστές, συνταξιούχοι, ανίκανοι προς εργασία, εισοδηματίες κλπ. Δεν είναι γνωστό αν τα άτομα αυτά είναι και θα παραμείνουν εκτός εργατικού δυναμικού στη χώρα προορισμού ή αν μεταναστεύουν για να εργασθούν. Ένα δεύτερο ενδιαφέρον χαρακτηριστικό είναι ότι τα άτομα, που

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.8
Μετανάστες από την Ελλάδα κατά ομάδες επαγγελματιών, 1955-1977 (χιλ.)

Ομάδα επαγγελματιών	1955-59		1960-1964		1965-1969		1970-1974		1975-1977		Σύνολο	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Ελευθέρια επαγγέλματα	3,5	2,4	5,2	1,3	4,1	1,1	3,6	1,4	2,0	3,5	18,4	1,5
Διοίκηση, εργασία γραφείου	1,2	1,0	7,3	1,8	6,5	1,7	3,2	1,3	1,0	1,7	19,2	1,6
Γεωργία, δάση, αλιεία	21,8	15,2	54,2	13,7	99,1	25,5	61,2	24,5	9,0	15,7	245,3	19,8
Μεταποίηση	16,0	11,1	173,2	43,7	71,4	18,3	40,7	16,3	12,0	21,0	313,3	25,3
Μη δηλωθέν, μη καθορισθέν επάγγελμα	22,9	15,9	13,5	3,4	3,2	0,1	5,8	2,3	2,8	4,9	48,2	3,9
Άνευ επαγγέλματος	71,6	49,8	129,1	32,6	190,4	48,9	125,7	50,3	29,0	50,7	542,8	44,1
Άλλα επαγγέλματα	6,8	4,7	13,8	3,5	14,5	3,7	9,6	3,8	1,4	2,4	46,1	3,7
Σύνολο	143,8	100	396,3	100	389,2	100	249,8	100	57,2	100	1.236,3	100

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, διάφορα έτη.

ανήκουν στις ομάδες των ελευθερίων επαγγελματιών και των διευθυντικών επαγγελματιών, και που είναι, κατά τεκμήριο, τα περισσότερα εκπαιδευμένα και εξειδικευμένα, είναι ελάχιστα. Αποτελούν αθροιστικά μόλις το 3% του συνόλου.

Η μεγαλύτερη αναλογία των μεταναστών (25,3%) έχουν δηλώσει επάγγελμα που ανήκει στον κλάδο της μεταποίησης (βιοτεχνίας ή βιομηχανίας) και ακολουθεί η αναλογία των μεταναστών, (19,8%), που έχουν δηλώσει επάγγελμα σχετικό με την πρωτογενή παραγωγή (γεωργία, κτηνοτροφία, δάση και αλιεία). Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά την περίοδο του μεγάλου μεταναστευτικού ρεύματος 1960-1974, αρχικά οι εκ της μεταποίησης προερχόμενοι μετανάστες είναι περισσότεροι των εκ της γεωργίας προερχομένων, αλλά αργότερα συμβαίνει το αντίθετο. Η αντιστροφή αυτή είναι ενδιαφέρουσα, αν ληφθεί υπόψη ότι κατά την περίοδο αυτή ο αγροτικός πληθυσμός της χώρας μειωνόταν, ενώ ο αστικός αυξανόταν.

3.4.5. Μετανάστευση κατά επίπεδο εκπαίδευσης

Τα στοιχεία της Στατιστικής Υπηρεσίας δεν παρέχουν πληροφορίες για το εκπαιδευτικό επίπεδο των μεταναστών. Υπάρχουν, όμως, μερικά στοιχεία για το επίπεδο εκπαίδευσης των μεταναστών προς τη Γερμανία, οι οποίοι μετακινήθηκαν κατά τα έτη 1963, 1964 και 1965 μέσω του Υπουργείου Εργασίας. Τα στοιχεία αυτά παρουσιάζονται στον Πίνακα 3.9, και για τα τρία χρόνια.

Όπως φαίνεται από τον πίνακα αυτόν, το 86% των μεταναστών είχαν εκπαίδευση Δημοτικού, και μόλις το 5,8% είχαν εκπαίδευση Γυμνασίου (σημερινού Λυκείου). Το 6,8% ήταν αναλφάβητοι, το 1,2% είχαν τεχνική εκπαίδευση και μόλις το 0,2% είχαν πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Γενικά, το εκπαιδευτικό επίπεδο των γυναικών είναι χαμηλότερο εκείνου των ανδρών.

Ο αριθμός των μεταναστών που περιλαμβάνονται στον Πίνακα 3.9 είναι περίπου το 36% του συνόλου των μεταναστών της περιόδου 1963-1965 και μετακινήθηκαν μέσω του Υπουργείου Εργασίας. Είναι πιθανόν ο τρόπος μετακίνησης να είναι πηγή μεροληψίας ως προς το επίπεδο εκπαί-

δευσης. Πάντως, είναι φανερό ότι η μετανάστευση δεν επέφερε σημαντικές απώλειες στο ανθρώπινο κεφάλαιο της χώρας. Αυτό προκύπτει και από τον Πίνακα 3.8 στον οποίο φαίνεται ότι η αναλογία της ομάδας των ελευθερίων επαγγελματιών (που περιλαμβάνει αρχιτέκτονες, μηχανικούς, χημικούς, δασολόγους, γιατρούς, φαρμακοποιούς, καθηγητές, καλλιτέχνες κλπ.) είναι μόλις το 1,5% για το σύνολο των μεταναστών. Ταυτόχρονα, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι, ακόμη και αν ο αριθμός των μεταναστών με υψηλή εκπαίδευση ήταν μικρός, η σημασία τους για τη χώρα ήταν μεγάλη λόγω της σχετικής έλλειψης τέτοιων επαγγελματιών και ειδικοτήτων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.9

Μετανάστες από την Ελλάδα κατά επίπεδο εκπαίδευσης, 1963-65

Επίπεδο εκπαίδευσης	Άνδρες		Γυναίκες		Σύνολο	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Αναλφάβητοι	4.593	5,8	3.360	8,8	7.953	6,8
Δημοτικού	67.407	85,5	33.094	86,7	100.501	85,9
Τεχνικών Σχολών	1.362	1,7	86	0,2	1.448	1,2
Γυμνασίου	5.261	6,7	1.568	4,1	6.829	5,8
Ανώτατης Εκπαίδευσης	179	0,2	46	0,1	225	0,2
Σύνολο	78.802	100	38.154	100	116.956	100

Πηγή: ΕΚΚΕ, Απόδημοι Έλληνες, Αθήνα 1972.

3.5. Παλινοόστηση

3.5.1. Η γενική εικόνα

Τα υπάρχοντα δημοσιευμένα στοιχεία για το μέγεθος της παλινοόστησης καλύπτουν μόνο την περίοδο 1968-1977. Ορισμένες δε σχετικές πληροφορίες είναι διαθέσιμες για μικρότερο χρονικό διάστημα. Ο Πίνακας 3.10 παρουσιάζει τον αριθμό των παλινοοστησάντων κατ' έτος και κατά φύλο. Όπως φαίνεται από τον πίνακα αυτόν, η παλινοόστηση παρουσιάζει σταδιακή άνοδο από το 1968 μέχρι το 1975 και απότομη πτώση

κατά τα δύο τελευταία χρόνια. Η αναλογία των δύο φύλων στο ρεύμα παλιννόστησης είναι σχετικά σταθερή και κυμαίνεται ελάχιστα γύρω στο 53,9% που είναι η αναλογία των ανδρών για την περίοδο αυτή. Η αναλογία των ανδρών στο ρεύμα μετανάστευσης της αντίστοιχης περιόδου ήταν λίγο μεγαλύτερη, 56,2%. Αν ληφθεί υπόψη ολόκληρη η περίοδος της μετανάστευσης, δηλ. το διάστημα 1960-1977, δεδομένου ότι η παλιννόστηση μιας περιόδου δεν αντιστοιχεί κατ' ανάγκη στη μετανάστευση της ίδιας περιόδου (αλλά και των προηγούμενων ετών), μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι περισσότερες αναλογικά γυναίκες επιστρέφουν παρά άνδρες.

Το σύνολο των μεταναστών που επέστρεψαν κατά την περίοδο 1968-1977 είναι 237,5 χιλ. Κατά το ίδιο διάστημα, το σύνολο των μεταναστών ήταν 449,4 χιλ. άτομα. Συνεπώς, το ποσοστό των παλιννοστησάντων είναι συνολικά 53,3%. Το υπόλοιπο 46,7% συχνά αναφέρεται στο ποσοστό απορρόφησης. Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να επαναλάβουμε ότι ορισμένοι από τους παλιννοστούντες κατά την περίοδο αυτή ήταν μετα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.10

Παλιννόστηση κατά φύλο, 1968-1977

Έτος	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες	Αναλογία ανδρών
1968	18.882	10.165	8.717	53,8
1969	18.132	94.89	8.643	52,3
1970	22.665	12.284	10.381	54,2
1971	24.709	13.531	11.178	54,8
1972	27.522	15.088	12.434	54,8
1973	22.285	12.210	10.075	54,8
1974	24.476	13.597	10.879	55,6
1975	34.214	18.421	15.793	53,8
1976	32.067	16.676	15.391	52,0
1977	12.572	6.609	5.963	52,3
1977*	16.763	8.812	7.951	
Σύνολο	237.524	128.070	109.454	

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, διάφορα έτη.

Σημείωση: Τα στοιχεία του 1977 είναι της περιόδου Ιανουαρίου-Σεπτεμβρίου. Τα στοιχεία του 1977* είναι αναπροσαρμοσμένα για να αντιστοιχούν σε ολόκληρο το έτος, υποθέτοντας ότι η παλιννόστηση των εννέα πρώτων μηνών ήταν το 75% της συνολικής.

νάστες προηγούμενων ετών και επίσης ότι μετανάστες της περιόδου αυτής μπορεί να επιστρέψουν σε επόμενα χρόνια.

Αν συγκρίνουμε τον αριθμό των παλιννοσθησάντων από διάφορες χώρες με τις προς αυτές μεταναστεύσεις, γίνεται σαφές ότι το ποσοστό απορρόφησης διαφέρει σημαντικά μεταξύ χωρών προορισμού. Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 3.10, το μεγαλύτερο ποσοστό απορρόφησης έχουν οι ΗΠΑ (78,4%), έπεται ο Καναδάς (66,9%) και ακολουθεί η Αυστραλία με

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.11
Παλιννόστηση κατά χώρα προέλευσης 1960-1977

Έτος	Χώρα					Σύνολο	% εκ Γερμανίας
	Γερμανία	ΗΠΑ	Αυστραλία	Καναδάς	Άλλες		
1960	11.100	-	-	-	-	-	-
1961	14.800	-	-	-	-	-	-
1962	12.900	-	-	-	-	-	-
1963	22.900	-	-	-	-	-	-
1964	39.600	-	-	-	-	-	-
1965	39.900	-	-	-	-	-	-
1966	52.900	-	-	-	-	-	-
1967	46.800	-	-	-	-	-	-
1968	8.867	967	2.322	636	6.090	18.882	47,0
1969	9.093	1.500	2.025	807	4.707	18.132	50,1
1970	11.553	1.963	3.165	1.035	4.949	22.665	51,0
1971	11.803	1.819	4.165	1.297	5.625	24.709	47,8
1972	13.535	1.945	4.247	1.201	6.594	27.522	49,2
1973	11.539	1.542	3.082	870	5.252	22.285	51,8
1974	15.414	1.497	1.323	605	5.637	24.476	63,0
1975	24.534	1.927	1.109	781	5.863	34.214	71,7
1976	22.436	1.928	1.225	1.059	5.419	32.067	70,0
1977	7.770	903	454	659	2.786	12.572	61,8
Σύνολο	136.544	15.991	23.117	8.950	52.922	237.524	
Ποσοστό απορρόφησης	45%	78,4%	50%	66,95	8,2%	46,7%	

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, διάφορα έτη.
Για τα έτη 1960-1967, Polyzos (1970).

50% και η Γερμανία (για την περίοδο 1968-1977) με 45%. Είναι ενδιαφέρον ότι για τις υπόλοιπες χώρες το ποσοστό απορρόφησης είναι μόλις 8,2%. Για την παλιννόστηση από τη Γερμανία, υπάρχει μια εκτίμηση για την περίοδο 1960-1967, που παρουσιάζεται στον Πίνακα 3.11. Αν λάβουμε υπόψη ολόκληρη την περίοδο, το ποσοστό απορρόφησης της Γερμανίας είναι 40,4%.

Οι διαφορές στο ποσοστό απορρόφησης ασφαλώς έχουν σχέση με την κατάσταση που επικρατούσε στη χώρα υποδοχής και την ατομική κατάσταση (περιουσιακή, οικογενειακή, κλπ.) κάθε μετανάστη. Οι ΗΠΑ και ο Καναδάς ήταν σε καλύτερη οικονομική κατάσταση την εποχή εκείνη απ' ό,τι οι άλλες χώρες. Επίσης, στις ΗΠΑ οι κοινότητες των ομογενών ήταν μεγαλύτερες και καλύτερα οργανωμένες λόγω της προηγούμενης μετανάστευσης. Είναι επίσης δυνατόν η απόφαση για μετανάστευση προς τις υπερωκεάνιες χώρες να λαμβάνεται με μεγαλύτερη προσοχή και να εξετάζεται ως απόφαση δεσμευτική για μεγάλο χρονικό διάστημα.

3.5.2. Παλιννόστηση κατά φύλο και ηλικία

Η ηλικία των παλιννοστησάντων σε συνδυασμό με το φύλο παρουσιάζονται στον Πίνακα 3.12 για την περίοδο 1968-1977. Από τον πίνακα αυτόν φαίνεται ότι η αναλογία των ανδρών είναι 54% συνολικά, χωρίς σημαντικές διαφορές μεταξύ των ομάδων ηλικιών πλην της ομάδας άνω των 64 ετών όπου η αναλογία των γυναικών είναι πολύ μεγαλύτερη (58%). Επίσης, από τον πίνακα αυτό φαίνεται ότι το 50% των παλιννοστούντων είναι ηλικίας μεταξύ 20 και 39 ετών, ενώ ένα πρόσθετο 22% είναι μεταξύ 40 και 64 ετών.

Συγκρίνοντας τους παλιννοστήσαντες με τους μετανάστες ως προς τα δύο χαρακτηριστικά, βλέπουμε ότι η αναλογία των ανδρών είναι μεγαλύτερη μεταξύ των μεταναστών, 59% έναντι 54% των παλιννοστούντων, και ότι η αναλογία των μικρότερων ηλικιών είναι μεγαλύτερη μεταξύ των μεταναστών, 63% στις ηλικίες 19-39 έναντι 50% μεταξύ των παλιννοστούντων.

Φυσικά, είναι αναμενόμενο οι παλιννοστούντες να είναι μεγαλύτεροι σε ηλικία από τους μετανάστες, δεδομένου ότι επιστρέφουν στη χώ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.12

Παλιννόστηση κατά φύλο και ηλικία, 1968-1977

Ομάδες ηλικιών	Σύνολο		Άνδρες	Γυναίκες	Ποσοστό ανδρών
		%			
Έως 19	53.437	22	28.571	24.866	53
20-39	119.135	50	64.786	54.349	54
40-64	51.922	22	28.955	22.967	56
Άνω των 64	9.004	4	3.744	5.260	42
Μη δηλώσαντες	4.026	2	2.014	2.012	50
Σύνολο	237.524	100	128.070	109.454	54

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, διάφορα έτη.

ρα προέλευσης μετά την πάροδο ορισμένων ετών μετά τη μετακίνησή τους στη χώρα προορισμού. Συνεπώς, η παλιννόστηση επιλέγει κατ' ανάγκη μεταξύ των περισσότερο ηλικιωμένων μεταναστών, και είναι αδύνατο χωρίς λεπτομερή στοιχεία να προσδιορισθεί αν οι παλιννοστούντες είναι μεγαλύτερων ηλικιών επειδή οι μετανάστες μεγαλύτερων ηλικιών επιστρέφουν με μεγαλύτερη συχνότητα ή επειδή είναι αναγκαίο οι ίδιοι μετανάστες να είναι μεγαλύτερης ηλικίας όταν επιστρέφουν.

3.5.3. Παλιννόστηση κατά ομάδες επαγγελματιών

Τα επαγγέλματα που δήλωσαν ότι ασκούσαν οι μετανάστες στη χώρα προορισμού διαφέρουν, συνολικά, από αυτά που δήλωσαν κατά την αποχώρησή τους. Σύμφωνα με τον Πίνακα 3.13, η μεγαλύτερη κατηγορία μεταξύ των παλιννοστούντων είναι οι άνευ επαγγέλματος με αναλογία 43,9% και έπονται όσοι ασκούσαν επαγγέλματα που κατατάσσονται στη μεταποίηση με αναλογία 42%.

Σε σύγκριση με τις αναλογίες των διαφόρων επαγγελματιών κατά την αποχώρηση, η μεγάλη διαφορά είναι η εντυπωσιακή μείωση της αναλογίας του πρωτογενούς τομέα (Γεωργία, δάση, αλιεία) από 19,8% σε 1,6%, και η αύξηση της αναλογίας της μεταποίησης από 25,3% σε 42%. Στις άλλες κατηγορίες οι διαφορές είναι μικρές. Από τα υπάρχοντα συνολικά στοιχεία δεν είναι δυνατόν να εκτιμηθεί η μετακίνηση μεταξύ των

επαγγελματιών, είναι όμως προφανές ότι ελάχιστοι μετανάστες εργάστηκαν σε γεωργικές εργασίες στη χώρα υποδοχής, και ότι όσοι εργάζονταν πριν στη γεωργία μετακινήθηκαν, κατά το διάστημα της παραμονής τους στη χώρα υποδοχής, σε εργασίες της μεταποίησης κατά τη μεγαλύτερη αναλογία.

Επίσης είναι εντυπωσιακό το ότι η αναλογία των χωρίς επάγγελμα μεταναστών είναι η ίδια και μεταξύ των παλιννοστούντων. Αυτό σημαίνει ότι οι άνευ επαγγέλματος μετανάστες ήταν, κατά το μεγαλύτερο μέρος, εκτός του εργατικού δυναμικού και παρέμειναν εκτός της αγοράς εργασίας κατά την παραμονή τους στη χώρα υποδοχής.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η επαγγελματική κατάσταση των παλιννοστούντων δεν είναι ανάγκη να είναι όμοια με εκείνη στην οποία ευρίσκοντο όσο ήταν στη χώρα υποδοχής. Η επιστροφή σημαίνει είσοδο σε νέο οικονομικό περιβάλλον και συνεπώς νέες ευκαιρίες και επιλογές. Αυτό μπορεί να σημαίνει έξοδο από την αγορά εργασίας, αλλαγή επαγγέλματος, αλλαγή τόπου εγκαταστάσεως, ανάπτυξη επιχειρηματικότητας κλπ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.13

Παλιννοστούντες κατά ομάδες επαγγελματιών, 1968-1977

Έτος	Ελευθέρια επαγγέλματα	Διοίκηση, υπάλληλοι γραφείου	Γεωργία, δάση, αλιεία	Μεταποίηση	Μη δηλωθέν επάγγελμα	Άνευ επαγγέλματος	Σύνολο
1968	688	498	425	7.249	553	8.220	18.882
1969	732	317	319	5.793	229	9.410	18.132
1970	786	361	564	7.326	344	11.845	22.665
1971	832	618	341	9.447	299	11.785	24.709
1972	984	562	337	10.713	837	12.743	27.522
1973	700	434	575	8.821	1.117	9.735	22.285
1974	834	429	515	11.591	800	9.326	24.476
1975	960	418	312	18.531	753	12.304	34.214
1976	895	582	299	15.339	876	13.134	32.067
1977	474	278	194	4.868	574	5.712	12.572
Σύνολο	7.885	4.497	3.881	99.678	6.382	104.214	237.524
Ποσοστά	3,3	1,9	1,6	42,0	2,7	43,9	100

Πηγή: ΕΣΥΕ Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, διάφορα έτη.

Από μια έρευνα⁶ που πραγματοποιήθηκε κατά το 1976-77 στην περιοχή της Μακεδονίας προκύπτει ότι από το σύνολο των ερωτηθέντων παλιννοστησάντων, το 30% ήταν νοικοκυρές, το 10% ασχολείται σε δική του εργασία, το 20% ασχολείται στον αγροτικό τομέα και το 13% δεν ασχολείται. Επίσης αναφέρεται ότι μόνο 6 άτομα μεταξύ των 500 ερωτηθέντων εργάζονταν ως βιομηχανικοί εργάτες. Ακόμη, το 46% των ερωτηθέντων ανέφεραν ότι μετά την επιστροφή τους ασκούν το ίδιο επάγγελμα όπως προ της μετανάστευσής τους.

Όπως φαίνεται από τα στοιχεία αυτά, η επαγγελματική κατάσταση στη χώρα προορισμού δεν προσδιορίζει σε σημαντικό βαθμό την επαγγελματική κατάσταση και τις επιλογές των παλιννοστούντων. Εντούτοις, η εξειδίκευση που αποκτούν οι μετανάστες στη χώρα προορισμού, η εξοικείωση σε νέο εργασιακό χώρο, η απόκτηση διαφορετικής επαγγελματικής νοοτροπίας, κλπ. είναι πιθανότατα χρήσιμα στοιχεία σε οτιδήποτε επιλέξουν ως επαγγελματική απασχόληση μετά την επιστροφή τους.

3.5.4. Παλιννόστηση κατά γεωγραφικό διαμέρισμα και περιοχή

Στατιστικά στοιχεία για τον τόπο εγκατάστασης των παλιννοστούντων υπάρχουν από το 1969 όσον αφορά το γεωγραφικό διαμέρισμα και από το 1970 όσον αφορά τον χαρακτηρισμό της περιοχής ως αστικής, ημιαστικής ή αγροτικής. Τα στοιχεία αυτά παρουσιάζονται στον Πίνακα 3.14. Σύμφωνα με τον πίνακα αυτόν, η Μακεδονία και η Περιφέρεια Πρωτεύουσας είναι τα γεωγραφικά διαμερίσματα στα οποία επιστρέφουν οι μετανάστες κατά τις μεγαλύτερες αναλογίες, 39,7% και 24,7%, αντίστοιχα. Έπονται η Θράκη και η Πελοπόννησος με ποσοστά 6,7% και 6,3%.

Τα ποσοστά των διαφόρων γεωγραφικών διαμερισμάτων στην παλιννόστηση δεν είναι απολύτως συγκρίσιμα με τα αντίστοιχα ποσοστά της μετανάστευσης, λόγω της διαφορετικής χρονικής διάρκειας των δύο ρευμάτων. Αν όμως συγκρίνουμε τα δύο ποσοστά από τους Πίνακες 3.6 και 3.14 φαίνεται ότι ελαφρά μεγαλύτερες είναι οι αναλογίες των παλιν-

6. Κολλάρου, Τ, και Λ. Μουσούρου (1980) και Παπαντωνίου - Φραγκούλη, Μ. (1982).

νοστούντων προς την Περιφέρεια Πρωτευούσης και προς τη Μακεδονία απ' ό,τι οι αναλογίες των μεταναστών από τις περιοχές αυτές. Αυτό σημαίνει ότι η τάση προς παλιννόστηση είναι μεγαλύτερη μεταξύ των μεταναστών από τις περιφέρειες αυτές ή ότι μετανάστες από άλλες περιοχές, όταν επέστρεψαν στην Ελλάδα, προτίμησαν αυτές τις δύο περιοχές ως τόπο εγκατάστασης.

Οι διαφορές είναι σημαντικές αν συγκρίνουμε τα ποσοστά μεταναστών και παλιννοστούντων κατά αστικές, ημιαστικές και αγροτικές περιοχές. Όπως φαίνεται από τους Πίνακες 3.7 και 3.14 υπάρχει τάση οι πα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.14

Παλιννοστούντες κατά γεωγραφικό διαμέρισμα και περιοχή, 1969-1977

Γεωγραφικό διαμέρισμα	1969		1970-1974		1975-1977		Σύνολο	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Περιφέρεια Πρωτευούσης	5.434	30,0	31.179	25,6	13.922	17,7	50.537	24,7
Στερεά Ελλάδα και Εύβοια	517	2,9	3.985	3,3	2.053	2,6	6.555	3,2
Πελοπόννησος	1.528	8,4	8.225	6,8	3.261	4,1	13.014	6,3
Ιόνιοι Νήσοι	350	1,9	2.284	1,9	1.011	1,3	3.645	1,8
Ήπειρος	747	4,1	5.879	4,8	3.970	5,0	10.596	5,2
Θεσσαλία	683	3,8	6.724	5,5	4.442	5,6	11.849	5,8
Μακεδονία	5.285	29,1	40.510	33,3	35.363	44,8	81.158	39,7
Θράκη	938	5,2	6.604	5,4	6.215	7,9	13.757	6,7
Νήσοι Αιγαίου	779	4,3	5.438	4,5	2.142	2,7	8.359	4,1
Κρήτη	316	1,7	2.931	2,4	1.804	2,3	5.051	2,5
Μη δηλώσαντες	1.553	8,6	7.880	6,5	4.670	6,0	14.103	-
Σύνολο	18.132	100	121.657	100	78.853	100	218.624	100
Περιοχή								
Αστική			47.140	51,3	36.005	48,5	83.145	50,0
Ημιαστική			8.386	9,1	6.917	9,3	15.303	9,2
Αγροτική			36.346	39,6	31.261	42,1	67.607	40,7
Σύνολο			91.872	100	74.183	100	166.055	100

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, διάφορα έτη.

Σημείωση: Οι διαφορές μεταξύ των συνόλων οφείλονται στο ότι το κάτω μέρος του πίνακα δεν περιλαμβάνει τους μη δηλώσαντες. Τα ποσοστά υπολογίστηκαν αγνοώντας τους μη δηλώσαντες.

λιννοστούντες να προτιμούν τις αστικές περιοχές έναντι των αγροτικών. Για το διάστημα 1971-1977 οι μετανάστες από τις αστικές περιοχές ήταν το 42% του συνόλου, ενώ από τους παλιννοστούντες επέστρεψε σε αστικές περιοχές το 50%. Για τις αγροτικές περιοχές τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 48% και 40,7%.

3.5.5. Καθαρή μετανάστευση

Έχουμε ήδη παρουσιάσει τις ετήσιες ροές μετανάστευσης και παλιννόστησης για τις τέσσερις κύριες χώρες προορισμού και για το σύνολο. Η διαφορά μεταξύ μετανάστευσης και παλιννόστησης είναι η καθαρή μετανάστευση, και για την περίοδο 1960-1977 παρουσιάζεται στον Πίνακα 3.15.

Όπως φαίνεται από το πίνακα αυτόν, η καθαρή μετανάστευση προς τη Γερμανία για την περίοδο 1960-1977 ήταν 259,2 χιλ. άτομα. Κατά τη διετία 1966-1967 που ήταν περίοδος ύφεσης για τη γερμανική οικονομία η καθαρή μετανάστευση είναι αρνητική, όπως και για την περίοδο 1974-1977 όταν τερματίστηκε ουσιαστικά η μετακίνηση μεταναστών προς τη χώρα αυτή. Επίσης για τις άλλες χώρες η καθαρή μετανάστευση έχει ελαττωθεί σημαντικά μετά το 1970 και είναι ουσιαστικά μηδενική για την Αυστραλία, μόλις 3,5 χιλ. για τον Καναδά και 28,1 χιλ. για τις ΗΠΑ.

Για τη δεκαετία 1968-1977, το συνολικό μέγεθος της καθαρής μετανάστευσης είναι 212,9 χιλ. άτομα, εκ των οποίων τα 124,2 χιλ., δηλ το 58%, είχαν προορισμό τη Γερμανία.

Τα στοιχεία που έχουν χρησιμοποιηθεί για την αποτύπωση των ρευμάτων μετανάστευσης και παλιννόστησης είναι τα επίσημα δημοσιευμένα στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας. Είναι σκόπιμο να σημειωθεί ότι τα στοιχεία αυτά μπορεί να διαφέρουν σημαντικά από εκείνα άλλων πηγών. Για τη μετανάστευση προς και παλιννόστηση από τη Γερμανία, τα στοιχεία διαφέρουν σημαντικά συγκρινόμενα με τα διαθέσιμα από γερμανικές πηγές. Συγκεκριμένα, για την περίοδο 1962-1973, σύμφωνα με γερμανικές πηγές⁷, η μετανάστευση Ελλήνων προς τη Γερμανία ήταν

7. Είναι στοιχεία της Γερμανικής Ομοσπονδιακής Στατιστικής Υπηρεσίας, που αναφέρονται στο βιβλίο του H.M. Geck, *Die Gvievchische Arbeitsmigration*, σελ. 227. Βλ. Παπαντωνίου-Φραγκούλη (1982).

747,1 χιλ. άτομα και η παλιννόστηση ήταν 471 άτομα. Σύμφωνα με τα ελληνικά στοιχεία, για την ίδια περίοδο ο αριθμός των μεταναστών ήταν 542,7 χιλ. άτομα και η παλιννόστηση ήταν 281,3. Η καθαρή μετανάστευση σύμφωνα με τις γερμανικές πηγές στοιχείων ήταν, για την ίδια περίοδο, 276 χιλ. άτομα, ενώ σύμφωνα με τις ελληνικές πηγές ήταν 261 χιλ. Όπως φαίνεται, παρότι τα γερμανικά στατιστικά στοιχεία δίδουν πολύ μεγαλύτερες εκτιμήσεις μετανάστευσης και παλιννόστησης από ό,τι τα ελληνικά, η εκτίμηση της καθαρής μετανάστευσης είναι σχεδόν ίδια. Αυτό ίσως οφείλεται σε κάποια συστηματική διαφορά συλλογής στοιχείων ή σε κάποια διαφορά ορισμών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.15

Καθαρή μετανάστευση από την Ελλάδα, 1960-1977 (χιλ.)

Έτος	Γερμανία	Αυστραλία	Καναδάς	ΗΠΑ	Σύνολο
1960	10,4				
1961	16,3				
1962	36,6				
1963	41,8				
1964	33,7				
1965	40,7				
1966	-74				
1967	-37,1				
1968	11,3	7,6	4,3	8,8	32,1
1969	50,4	7,9	3,8	11,2	73,9
1970	53,8	4,8	2,6	9,5	70,3
1971	28,2	2,8	1,3	6,5	37,3
1972	13,2	-0,5	1,1	5,2	15,5
1973	1,3	-0,6	1,8	4,5	5,7
1974	-7,1	1,5	1,9	4,8	0,5
1975	-17,2	-0,1	1,2	2,7	-14,2
1976	-15,6	-0,1	-0,2	2,3	-12,1
1977	-0,5	-0,2	-0,2	2,1	3,9
Σύνολο	259,2	21,7	14,2	57,6	212,9

Πηγή: Υπολογισμός από προηγούμενους πίνακες.

Τα στοιχεία του Πίνακα 3.16 δίδουν τον αριθμό των μεταναστών και παλιννοστούντων από τη Γερμανία σύμφωνα με γερμανικά στοιχεία. Για την περίοδο 1974-1980, ο αριθμός των μεταναστών προς τη Γερμανία είναι 125,6 χιλ., οι παλιννοστούντες 308,5 χιλ., και η καθαρή μετανάστευση αρνητική κατά 182,9 χιλ. Αν συγκρίνουμε τα στοιχεία αυτά για τα έτη 1974-77 για τα οποία υπάρχουν και ελληνικά, φαίνεται ότι οι διαφορές είναι μεγάλες. Σύμφωνα με τα ελληνικά στοιχεία, για την τετραετία 1974-77, η καθαρή μετανάστευση ήταν αρνητική κατά 40,4 χιλ., ενώ σύμφωνα με τα γερμανικά κατά 141,1 χιλ., δηλ. τρεισήμισι φορές μεγαλύτερη. Το μόνο ασφαλές συμπέρασμα που μπορεί να εξαχθεί από τα στοιχεία αυτά, ελληνικά και γερμανικά, είναι ότι μετά το 1973 η επιστροφή των Ελλήνων μεταναστών ήταν μεγάλη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.16

Έλληνες μετανάστες και παλιννοστούντες από τη Γερμανία, 1974-1980 (χιλ.)

Έτος	Μετανάστες	Παλιννοστούντες	Καθαρή μετανάστευση
1974	30	48,7	-18,7
1975	18,2	65,7	-47,5
1976	16,1	56,3	-42,2
1977	15,3	48,0	-32,7
1978	15,4	36,2	-0,8
1979	14,8	29,3	-14,5
1980	15,9	22,3	-6,4
Σύνολο	125,6	308,5	-182,9

Πηγή: Γερμανική Ομοσπονδιακή Στατιστική Υπηρεσία. Ο πίνακας αυτός παρουσιάζεται στο Παπαντωνίου - Φραγκούλη (1982).

3.6. Τα αίτια της μετανάστευσης

Οι λόγοι για τους οποίους οι άνθρωποι μεταναστεύουν είναι διάφοροι. Οι συγκεκριμένοι λόγοι τους οποίους οι ίδιοι οι μετανάστες αναφέρουν ως αιτίες της απόφασής τους να μεταναστεύσουν παρουσιάζουν αρκετή ποικιλία. Παραδείγματος χάριν, οι μετανάστες που βρίσκονται στην

Ελλάδα έχουν αναφέρει ως λόγους της δικής τους μετανάστευσης, «περισσότερα χρήματα», «καλύτερη δουλειά» «εξοικονόμηση χρημάτων για αγορά οικίας» ή «για εκπαίδευση παιδιών» ή εξοικονόμηση χρημάτων για άλλους σκοπούς. Πολλοί όμως έχουν αναφέρει ως λόγους μετανάστευσης το γεγονός ότι είχαν φύγει άλλοι, την αποφυγή οικογενειακών προβλημάτων, την περιπέτεια, τον γάμο με ξένο, την επανένωση της οικογένειας κ.ά. Στην περίπτωση των μεταναστών στην Ελλάδα, οι λόγοι που σχετίζονται άμεσα με τη βελτίωση της οικονομικής τους κατάστασης είναι το 65% των απαντήσεων που έδωσαν σε σχετικό ερώτημα. Φυσικά, και σε άλλες απαντήσεις υποκρύπτονται οικονομικές αιτίες. (Λιανός, 2008).

Οι κύριες οικονομικές αιτίες επί των οποίων βασίζεται η απόφαση για μετανάστευση είναι οι διαφορές εισοδημάτων και πιθανοτήτων απασχόλησης μεταξύ του τόπου προέλευσης και του τόπου προορισμού. Δεδομένου ότι η μετανάστευση συνεπάγεται οικονομικές δαπάνες, όπως το κόστος μετακίνησης, και ψυχικό κόστος λόγω της απότομης διακοπής οικογενειακών και κοινωνικών συναναστροφών και σχέσεων, υπάρχει μια ελάχιστη διαφορά αναμενόμενων εισοδημάτων προτού εκδηλωθούν αξία λόγου μεταναστευτικά ρεύματα. Στην περίπτωση της ελληνικής μετανάστευσης προς τη Γερμανία και τις υπερωκεάνιες χώρες (ΗΠΑ, Καναδά και Αυστραλία) κατά τη μεταπολεμική περίοδο, οι διαφορές μισθών και πιθανοτήτων απασχόλησης μεταξύ των χωρών αυτών και της Ελλάδας ήταν μεγάλες. Κατά το 1960, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ των ΗΠΑ ήταν πενταπλάσιο του αντίστοιχου της Ελλάδας, του Καναδά ήταν τετραπλάσιο, της Αυστραλίας μεγαλύτερο από τριπλάσιο, και της Γερμανίας επίσης μεγαλύτερο από τριπλάσιο. Μετά από μία δεκαετία, το 1970, οι διαφορές είναι μικρότερες αλλά πάλι πολύ μεγάλες. Σε σχέση με το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδος, των ΗΠΑ είναι 3,3 φορές μεγαλύτερο, του Καναδά τρεις φορές, της Αυστραλίας 2,5 φορές και της Γερμανίας 2,7 φορές. Με άλλα λόγια καθ' όλη την περίοδο της μετανάστευσης, το αναμενόμενο εισόδημα αυτών των χωρών παρέμεινε εντυπωσιακά μεγαλύτερο του ελληνικού.

Ως προς την πιθανότητα απασχόλησης, οι παραπάνω χώρες υποδοχής δεν διαφέρουν ουσιαστικά, δεδομένου ότι ήταν όλες χώρες ταχείας ανάπτυξης που εδέχοντο εργατικό δυναμικό από πολλές χώρες

αποστολής μεταναστών. Ταυτόχρονα, υπήρχε σε όλες το ενδεχόμενο οικονομικής ύφεσης και μείωση της ζήτησης εργασίας. Στην Ελλάδα κατά τα πρώτα χρόνια της υπό εξέταση περιόδου, το ποσοστό ανεργίας ήταν μάλλον υψηλό, γύρω στο 7-8%, αλλά μειώθηκε γρήγορα κυρίως λόγω της μετανάστευσης. Όμως, το χαρακτηριστικό της περιόδου αυτής ήταν, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η μεγάλη υποαπασχόληση του εργατικού δυναμικού.

Φυσικά, υπάρχει η σημαντική διαφορά γεωγραφικής απόστασης από την Ελλάδα μεταξύ Γερμανίας και των τριών άλλων προορισμών. Αυτό ίσως εξηγεί τη μεγαλύτερη αναλογία παλιννόστησης προς μετανάστευση της Γερμανίας, υπό την έννοια ότι είναι πιθανόν πολλοί από τους μετανάστες προς τη Γερμανία να θεωρούσαν ότι η σχετική ευκολία μετάβασης και επιστροφής εξασφάλιζε την εύκολη παλιννόστηση, και συνεπώς να μεταναστεύσουν δοκιμαστικά ή να είχαν εντάξει την επιστροφή τους στο αρχικό σχέδιο μετανάστευσης.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι η μετανάστευση προς τη Γερμανία ήταν καινούργιο φαινόμενο για τους Έλληνες, σε αντίθεση προς τις άλλες τρεις χώρες και κυρίως προς τις ΗΠΑ, όπου υπήρχαν ελληνικές κοινότητες από τα προηγούμενα μεταναστευτικά ρεύματα.

Συχνά, στη σχετική βιβλιογραφία οι παράγοντες που δημιουργούν τα ρεύματα μετανάστευσης χωρίζονται σε παράγοντες έλξης (pull factors) και παράγοντες απώθησης (push factors). Οι παράγοντες έλξης είναι της χώρας προορισμού και περιλαμβάνουν το υψηλό εισόδημα, χαμηλή ανεργία, μελλοντικές ευκαιρίες για τα μέλη της οικογένειας, ασφάλεια και γενικά όλα εκείνα τα οποία οι μετανάστες αναμένουν ότι θα απολαύσουν στη χώρα προορισμού. Οι παράγοντες απώθησης είναι της χώρας προέλευσης και περιλαμβάνουν παράγοντες όπως το χαμηλό εισόδημα, η υψηλή ανεργία, η εκτεταμένη υποαπασχόληση, ανασφάλεια, συνθήκες ζωής όχι ιδιαίτερα ευχάριστες και γενικά όλα εκείνα τα οποία ο μετανάστης προσπαθεί να αποφύγει (Mansoor και Quillin, 2006).

Οι κύριοι παράγοντες που χρησιμοποιούμε στην παρούσα μελέτη είναι το κατά κεφαλήν εισόδημα και το ποσοστό ανεργίας στις χώρες προορισμού και στην Ελλάδα κατά το χρονικό διάστημα της μετανάστευσης. Επίσης χρησιμοποιούμε περιφερειακά στατιστικά στοιχεία της αρ-

χής της περιόδου προκειμένου να ελεγχθεί η σημασία των παραγόντων απώθησης οι οποίοι διαφέρουν μεταξύ των ελληνικών περιοχών.

3.7. Οικονομικές εκτιμήσεις

3.7.1. Μετανάστευση κατά νομό προέλευσης

Τα υπάρχοντα στατιστικά στοιχεία περιλαμβάνουν τον αριθμό των μεταναστών κατά νομό για αρκετά χρόνια. Εντούτοις, οι συμπληρωματικές απαιτούμενες πληροφορίες είναι διαθέσιμες μόνο για το 1960, δηλ. στην αρχή της περιόδου της μεγάλης μετανάστευσης. Το κατά κεφαλήν εισόδημα κατά νομό είναι διαθέσιμο για το 1960 (Βουλουδάκης και Πανουργιάς, 1980), αλλά το ποσοστό ανεργίας δεν είναι διαθέσιμο κατά νομό. Υπάρχουν, όμως, στοιχεία για τους εγγραφέντες προς εργασία στα Γραφεία Ευρέσεως Εργασίας (ΓΕΕ) σε διάφορες πόλεις της χώρας. Οι εγγραφέντες, βέβαια, δεν αντιστοιχούν κατ' ανάγκη προς τους ανέργους γενικά, διότι υπάρχουν άνεργοι οι οποίοι δεν εγγράφονται σε κάποιο ΓΕΕ και ταυτόχρονα μπορεί εγγεγραμμένοι να βρουν απασχόληση χωρίς να το δηλώσουν. Για τους λόγους αυτούς, θεωρήσαμε ως ενδεικτικό της κατάστασης που επικρατεί στην αγορά εργασίας τον αριθμό των εγγραφέντων στα ΓΕΕ κατά τη διάρκεια ενός μηνός.

Προκειμένου να εξακριβωθεί η σημασία των παραγόντων απώθησης εκτιμήσαμε παλινδρομήσεις της μορφής

$$M_i = a_0 + a_1 \left(\frac{Y}{P} \right)_i + a_2 U_i + a_3 AST_i$$

Οι μεταβλητές ορίζονται ως εξής:

M_i = αριθμός μεταναστών του νομού i κατά το 1960, ανά κάτοικο,

$\left(\frac{Y}{P} \right)_i$ = κατά κεφαλήν εισόδημα του νομού i ,

U_i = εγγραφέντες σε Γραφείο Ευρέσεως Εργασίας του νομού i κατά τον μήνα Οκτώβριο, ανά κάτοικο,

AST_i = η αναλογία του αστικού πληθυσμού στο νομό i .

Το σύνολο των ΓΕΕ βρίσκεται σε 36 μόνο νομούς μεταξύ των οποίων ο νομός Αττικής που χωρίζεται σε περιφέρεια Πρωτευούσης και Υπόλοιπο Αττικής. Έτσι ο αριθμός των παρατηρήσεων είναι $i = 37$. Ως δείκτης του ποσοστού ανεργίας ελήφθη ο αριθμός των εγγραφέντων κατά τον μήνα Οκτώβριο, ώστε να έχει περατωθεί η τουριστική περίοδος που μπορεί να επηρεάζει διαφορετικά την οικονομία των διαφόρων νομών.

Οι εκτιμηθείσες παραλλαγές της παραπάνω παλινδρόμησης παρουσιάζονται στον Πίνακα 3.17. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα αυτά, το ποσοστό ανεργίας είναι η πλέον σημαντική μεταβλητή, διότι είναι σημαντική σε επίπεδο σημαντικότητας άνω του 95% και δίδει τιμή του $R^2 = 21\%$. Το κατά κεφαλήν εισόδημα είναι επίσης σημαντικό και όταν προστίθενται αυξάνει την τιμή του R^2 κατά 10%. Το ποσοστό του αστικού πληθυσμού είναι στατιστικά ασήμαντο. Από τα αποτελέσματα αυτά μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας και τα χαμηλότερα εισοδήματα κατά κεφαλήν είναι σημαντικοί παράγοντες απώθησης, ενώ ο βαθμός αστικοποίησης του νομού δεν διαφοροποιεί το ποσοστό μετανάστευσης. Με άλλα λόγια, περισσότεροι αναλογικά μετανάστες προέρχονταν από νομούς με υψηλή ανεργία και χαμηλό εισόδημα κατά κεφαλήν, ενώ η σύνθεση του πληθυσμού ως προς το αν κατοικούν σε αστικές, ημιαστικές ή αγροτικές περιοχές δεν αποτέλεσε παράγοντα που επηρέασε την απόφαση για μετανάστευση.

Παρόμοιες παλινδρομήσεις εκτιμήθηκαν για το επόμενο έτος μετανάστευσης, το 1961. Όμως, η κατάσταση έχει αλλάξει, διότι το κύμα μετανάστευσης του προηγούμενου έτους, του 1960, έχει ήδη πραγματοποιηθεί και αυτό μπορεί να έχει τρεις συνέπειες. Πρώτον, μπορεί να αποτέλεσε ένα παράδειγμα, το οποίο ορισμένοι από τους υπολοίπους κατοίκους θέλησαν να μιμηθούν, ανεξάρτητα από την επίδραση που είχαν η ανεργία και το εισόδημα. Δεύτερον, η παρουσία των μεταναστών του προηγούμενου έτους στη χώρα προορισμού έγινε μια σημαντική πηγή πληροφοριών για την εκεί επικρατούσα κατάσταση. Τρίτον, η ύπαρξη γνωστών, φίλων ή συγγενών στη χώρα προορισμού αποτελούσε, για τους υπολοίπους κατοίκους του νομού, ένα στοιχείο έλξης, δεδομένου ότι μείωνε την αβεβαιότητα και ανασφάλεια της πρώτης εγκατάστασης

εκεί. Συνεπώς, στην προηγούμενη μορφή παλινδρόμησης προσετέθη ως ανεξάρτητη μεταβλητή ο αριθμός των μεταναστών κατά το προηγούμενο έτος ως ποσοστό του πληθυσμού του νομού.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.17

Εκτιμήσεις παλινδρομήσεων μετανάστευσης από νομούς της Ελλάδας το 1960 με εξαρτημένη μεταβλητή M_t

	Σταθερός όρος	Ποσοστό ανεργίας	Κατά κεφαλήν εισόδημα	Ποσοστό αστικού πληθυσμού	N	R ²
1	10,20* (9,2)	-	-0,00058 (1,72)	-	37	0,08
2	3,06* (3,66)	0,27* (3,05)	-	-	37	0,21
3	9,56* (3,11)	0,29* (3,350)	-0,00065* (2,19)	-	37	0,31
4	9,91* (3,10)	0,28* (3,09)	-0,00075* (2,07)	0,023 (0,48)	37	0,31

Σημείωση: Ο αστερίσκος (*) δείχνει επίπεδο σημαντικότητας 95%.

Τα αποτελέσματα των εκτιμήσεων παρουσιάζονται στον Πίνακα 3.18. Από τα αποτελέσματα αυτού του πίνακα φαίνεται ότι μετά το ρεύμα μετανάστευσης της πρώτης χρονιάς, του 1960, τα αρχικά κίνητρα, δηλ. το ποσοστό ανεργίας και το κατά κεφαλήν εισόδημα, παύουν να αποτελούν παράγοντες απώθησης και ο μόνος παράγοντας που σχετίζεται με τη μετανάστευση είναι η μετανάστευση από τον ίδιο νομό της προηγούμενης περιόδου. Στην εξίσωση 4 του Πίνακα 3.18 που περιλαμβάνεται η μεταβλητή M_{t-1} , είναι εντυπωσιακή η αύξηση του R_2 που αυξάνεται σε 0,80, και τονίζει τη σημασία της μεταβλητής αυτής για την εξήγηση της μεταβλητότητας του M_t .

Από τα αποτελέσματα των Πινάκων 3.17 και 3.18 μπορούμε να συμπεράνουμε ότι, ενώ αρχικά οι παράγοντες απώθησης ήταν η ανεργία και το εισόδημα, όταν άρχισε η μετανάστευση, απέκτησε τη δική της ανε-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.18

Εκτιμήσεις παλινδρομήσεων μετανάστευσης από νομούς της Ελλάδας
το 1961 με εξαρτημένη μεταβλητή M_t

	Σταθερός όρος	Ποσοστό ανεργίας	Κατά κεφαλήν εισόδημα	Ποσοστό αστικού πληθυσμού	Μετανάστευση προηγούμενου έτους	N	R ²
1	4,57* (4,92)	0,09 (0,45)				37	0,09
2	9,98* (3,90)	0,17 (0,87)	-0,00056** (1,75)			37	0,09
3	10,32* (3,10)	0,15 (0,71)	-0,00066** (1,75)	0,027 (0,52)		37	0,10
4	1,17 (0,64)	-0,047 (0,46)	0,00005 (0,27)	-0,012 (0,48)	0,83* (10,45)	37	0,80

Σημείωση: Ο αστερίσκος (*) δείχνει επίπεδο σημαντικότητας 95% και οι δύο αστερίσκοι (**) 90%.

ξάρτητη δυναμική η οποία βασιζόταν στο αποτέλεσμα που είχε η μετανάστευση κάθε περιόδου στον υπόλοιπο πληθυσμό του νομού.

3.7.2. Μετανάστευση προς τη Γερμανία

Για τις εκτιμήσεις παλινδρομήσεων του μεταναστευτικού ρεύματος προς τη Γερμανία χρησιμοποιήθηκαν οι εξής μεταβλητές:

M = αριθμός μεταναστών προς τη Γερμανία (σε χιλιάδες άτομα),

M_{t-1} = αριθμός μεταναστών προς τη Γερμανία κατά το προηγούμενο έτος,

Y_g = κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Γερμανίας σε χιλ. δολάρια ΗΠΑ 1975,

Y_{gre} = κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδας σε χιλ. δολάρια ΗΠΑ 1975,

U_g = ποσοστό ανεργίας της Γερμανίας,

U_{gre} = ποσοστό ανεργίας της Ελλάδας.

Πριν την παρουσίαση των αποτελεσμάτων, πρέπει να σημειωθεί ότι ισχύουν πάλι οι δύο αδυναμίες που αναφέρθηκαν σε σχέση με τις αναλύσεις στο Κεφάλαιο 2. Ειδικότερα, σε ορισμένες περιπτώσεις είναι, δυ-

στυχώς, περιορισμένες οι παρατηρήσεις, με συνέπεια να χρειάζεται να διατηρηθούν επιφυλάξεις ως προς τις εκτιμήσεις που προκύπτουν. Επιπλέον, πρέπει να διατηρηθούν επιφυλάξεις και ως προς την αξιοπιστία του κριτηρίου Durbin-Watson (D-W) όταν χρησιμοποιείται εξαρτημένη μεταβλητή με χρονική υστέρηση.

Οι εκτιμηθείσες εξισώσεις παρουσιάζονται στον Πίνακα 3.19. Η πρώτη εξίσωση περιλαμβάνει τις βασικές μεταβλητές της θεωρίας, δηλ. εισοδήματα και ποσοστά ανεργίας στις χώρες προέλευσης και προορισμού. Όπως φαίνεται από την πρώτη εξίσωση, η μόνη μεταβλητή που είναι στατιστικά σημαντική είναι το ποσοστό ανεργίας στη Γερμανία. Η τιμή του D-W (Durbin-Watson) στην εξίσωση αυτή είναι πολύ χαμηλή και δείχνει ότι πάσχει από αυτοσυσχέτιση των σφαλμάτων. Η αυτοσυσχέτιση μπορεί να οφείλεται σε ελλιπή εξειδίκευση ή σε παρουσία μη γραμμικών σχέσεων (βλ. π.χ. Thomas, 1997, σελ. 307). Η εξίσωση 2 του Πίνακα 3.19 περιλαμβάνει τα τετράγωνα των ποσοστών ανεργίας Γερμανίας και Ελλάδος (U_g και U_{gre}). Όπως φαίνεται, η βελτίωση της εκτίμησης είναι εντυπωσιακή. Η τιμή του \bar{R}^2 έχει σχεδόν διπλασιασθεί και η αυτοσυσχέτιση έχει εξαφανισθεί (D-W= 1,92). Οι υπόλοιπες εξισώσεις του Πίνακα 3.19 περιλαμβάνουν επιπλέον των ποσοστών ανεργίας, τα κατά κεφαλήν ΑΕΠ, τον λόγο των κατά κεφαλήν ΑΕΠ (Y_g / Y_{gre}) και τον αριθμό των μεταναστών της προηγούμενης περιόδου. Οι μεταβλητές αυτές είναι όλες στατιστικά ασήμαντες και δεν επιφέρουν βελτίωση των εκτιμήσεων. Επίσης, εκτιμήσεις οι οποίες περιελάμβαναν το τετράγωνο των κατά κεφαλήν ΑΕΠ δεν έδωσαν σημαντικά αποτελέσματα.

Τα αποτελέσματα αυτά βρίσκονται σε συμφωνία με τα αποτελέσματα της ανάλυσης της μετανάστευσης κατά νομό. Η ανεργία στην Ελλάδα αποτελεί παράγοντα απώθησης και η απασχόληση στη Γερμανία αποτελεί παράγοντα έλξης για τους Έλληνες μετανάστες. Η διαφορά εισοδημάτων δεν φαίνεται να αποτελεί αιτία της μετανάστευσης, διότι είναι τόσο μεγάλη ώστε οι μικρές ετήσιες διακυμάνσεις να μην αλλάζουν ουσιαστικά την υφιστάμενη κατάσταση. Αντίθετα, οι διαφορές στα ποσοστά ανεργίας και οι διακυμάνσεις τους είναι σημαντικές. Ο ρόλος της μετανάστευσης της προηγούμενης περιόδου, ο οποίος είναι τόσο σημαντικός στην κατά νομούς ανάλυση της μετανάστευσης στην αρχή της

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.19

Εκτιμήσεις παλινδρομήσεων μετανάστευσης προς Γερμανία, 1955-1977, εξαρτημένη μεταβλητή M_t

	$\frac{Y_g}{Y_{gre}}$	Σταθερός όρος	Y_g κατά κεφαλήν ΑΕΠ Γερμανίας	Y_{gre} κατά κεφαλήν ΑΕΠ Ελλάδας	U_g Ποσοστό ανεργίας Γερμανίας	U_{gre} Ποσοστό ανεργίας Ελλάδας	M_{t-1} Μετανάστευση προηγούμενης περιόδου	U_g^2	U_{gre}^2	D-W	\bar{R}^2	N
1		163,2* 2,29	-5,54 (1,01)	-21,67 (1,09)	-11,59* (2,34)	-12,10 (1,52)				0,78	0,45	19
2		-11,79 (0,32)			-44,56* (3,84)	50,54* (2,95)		7,10* (3,42)	-6,22* (2,89)	1,92	0,83	19
3	3,23 (0,51)	-29,70 (0,58)			-43,10* (3,51)	56,02* (2,72)		6,72* (3,42)	-6,90* (2,68)	2,02	0,82	19
4		-10,45			-44,22* (3,57)	48,91* (2,17)	0,02 (0,12)	7,06* (3,24)	-6,01* (2,08)	1,93♦	0,81	19
5		0,19 (0,003)	1,04 (0,29)	-11,69 (0,88)	-39,84* (2,97)	54,91* (2,63)	0,01 (0,06)	-6,07* (2,47)	-7,13* (2,77)	2,03	0,81	19
6		-0,49 (0,008)	1,06 (0,28)	-11,88 (0,83)	-39,97* (2,82)	56,00* (2,06)		6,08* (2,34)	-7,28* (2,09)	2,03♦	0,79	19

Σημείωση: Ο αστερίσκος (*) δείχνει επίπεδο σημαντικότητας 95% και οι δύο αστερίσκοι (**) 90%.

Ο ρόμβος (♦) δείχνει ότι πρέπει να διατηρηθούν επιφυλάξεις ως προς την αξιοπιστία του κριτηρίου εφόσον χρησιμοποιείται μεταβλητή με χρονική υστέρηση.

περιόδου (βλ. Πίνακα 3.17), δεν είναι σημαντικός στην ερμηνεία του μεταναστευτικού ρεύματος κατά τη διάρκεια ολόκληρης της περιόδου. Αυτό, ίσως, οφείλεται στο γεγονός ότι οι πληροφορίες για τις ευκαιρίες και τις συνθήκες εργασίας στη Γερμανία ήταν εύκολα διαθέσιμες καθώς επίσης και στο γεγονός ότι η μετάβαση στη Γερμανία ήταν εύκολη και καλά οργανωμένη, ώστε να μην υπάρχουν καθυστερήσεις και αναβολές στις μεταβάσεις εκεί. Συνεπώς, το απόθεμα των εν δυνάμει μεταναστών κάθε περιόδου μπορούσε να εξαντληθεί εντός της περιόδου.

3.7.3. Μετανάστευση προς τις ΗΠΑ

Για τις εκτιμήσεις των παλινδρομήσεων μετανάστευσης προς τις ΗΠΑ κατά την περίοδο 1955-1977 χρησιμοποιήθηκαν οι εξής μεταβλητές: το κατά κεφαλήν ΑΕΠ των ΗΠΑ και της Ελλάδας σε χιλιάδες δολάρια ΗΠΑ 1975, τα ποσοστά ανεργίας στις δύο χώρες και ο αριθμός των μεταναστών της προηγούμενης περιόδου. Η χρησιμοποίηση του χρόνου ($t= 1, \dots, 23$) ως ανεξάρτητης μεταβλητής έδειξε ότι δεν υπάρχει τάση. Οι εκτιμηθείσες εξισώσεις παρουσιάζονται στον Πίνακα 3.20.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα αυτά, δύο είναι οι στατιστικά σημαντικές μεταβλητές: το κατά κεφαλήν ΑΕΠ των ΗΠΑ και το ποσοστό ανεργίας της Ελλάδας. Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδας δεν είναι στατιστικά σημαντικό και όταν συμπεριλαμβάνεται ως εξωγενής μεταβλητή χειροτερεύει τα αποτελέσματα, διότι σχετίζεται σημαντικά με το κατά κεφαλήν ΑΕΠ των ΗΠΑ και το ποσοστό ανεργίας της Ελλάδας. Ο συντελεστής συσχέτισης μεταξύ Y_g και Y_{gre} , δηλ. των κατά κεφαλήν ΑΕΠ των δύο χωρών, είναι $\rho= 0,96$. Φυσικά η σχέση μεταξύ των δύο δεν είναι αιτιώδης και οφείλεται στο ότι κατά την εξεταζόμενη περίοδο οι δύο μεταβλητές κινήθηκαν παράλληλα και ανοδικά. Ο συντελεστής συσχέτισης μεταξύ Y_{gre} και U_{gre} , δηλ. μεταξύ κατά κεφαλήν ΑΕΠ και ποσοστού ανεργίας της Ελλάδας, ήταν $\rho=-0,87$. Η σχέση μεταξύ των δύο είναι αιτιώδης, δεδομένου ότι αύξηση του ΑΕΠ έχει ως αποτέλεσμα αύξηση της απασχόλησης και μείωση της ανεργίας. Όταν η εξαρτημένη μεταβλητή, M_t , χρησιμοποιείται ως ανεξάρτητη μεταβλητή με μιας περιόδου χρονική

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.20
Εκτιμήσεις παλινδρομήσεων μετανάστευσης προς ΗΠΑ, 1955-1977, εξαρτημένη μεταβλητή M_t

	Σταθερός όρος	Y_{US} κατά κεφαλήν ΑΕΠ ΗΠΑ	Y_{GRE} κατά κεφαλήν ΑΕΠ Ελλάδα	U_{US} Ποσοστό ανεργίας ΗΠΑ	U_{GRE} Ποσοστό ανεργίας Ελλάδα	U_{GRE}^2	M_{t-1} Μετανάστευση προηγούμενης περιόδου	D-W	\bar{R}^2	N
1	-30,32* (2,10)	1,89 (0,92)	8,18 (1,74)	-0,45 (0,68)	3,16* (2,78)			2,06	0,66	19
2	25,16* (1,67)	4,61* (3,19)	-1,07** (1,85)		1,91* (2,47)			1,67	0,61	19
3	-39,5* (2,49)	5,05* (3,72)		0,67 (1,17)	7,13* (2,47)	-0,63** (1,89)		1,71	0,67	19
4	-28,3 (1,69)	3,73* (2,40)		0,66 (1,20)	5,17 (1,71)	-0,45 (1,33)	0,26 (1,54)	2,23♦	0,69	19
5	-15,9 (1,12)	3,06* (2,02)		-0,91 (1,71)	1,32 (1,48)		0,36* (2,07)	2,25♦	0,68	19

Σημείωση: Ο αστερίσκος (*) δείχνει επίπεδο σημαντικότητας 95% και οι δύο αστερίσκοι (**) 90%. Ο ρόμβος (♦) δείχνει ότι πρέπει να διατηρηθούν επιφυλάξεις ως προς την αξιοπιστία του κριτηρίου εφάρσον χρησιμοποιείται μεταβλητή με χρονική υστέρηση.

υστέρηση, M_{t-1} , το κατά κεφαλήν ΑΕΠ των ΗΠΑ διατηρεί τη σημαντικότητά του, αλλά το ποσοστό ανεργίας της Ελλάδας καθίσταται ασήμαντο. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι η σχέση μετανάστευσης και ποσοστού ανεργίας στην Ελλάδα δεν είναι γραμμική. Όπως προκύπτει από το ότι οι συντελεστές των μεταβλητών U_{gre} και U_{gre}^2 είναι σημαντικοί στην εξίσωση 3, η αύξηση του ποσοστού ανεργίας αυξάνει τον αριθμό των μεταναστών αλλά με φθίνοντα ρυθμό.

Συμπερασματικά, από τις εκτιμήσεις που παρουσιάζονται στον Πίνακα 3.20 απορρέει ότι η μετανάστευση στις ΗΠΑ κατά την εξεταζόμενη περίοδο είχε ως σημαντικές αιτίες την ανεργία στην Ελλάδα και το υψηλό κατά κεφαλήν ΑΕΠ στις ΗΠΑ. Πάντως ο αριθμός των μεταναστών της προηγούμενης περιόδου φαίνεται ότι αποτελεί πρόσθετο παράγοντα, όπως φαίνεται από την εξίσωση 5 του Πίνακα 3.19.

3.7.4. Μετανάστευση προς τον Καναδά

Για τις εκτιμήσεις των παλινδρομήσεων μετανάστευσης προς τον Καναδά για την περίοδο 1955-1977 χρησιμοποιήθηκαν το κατά κεφαλήν ΑΕΠ των δύο χωρών σε δολάρια ΗΠΑ του 1975, το ποσοστό ανεργίας στις δύο χώρες και ο αριθμός των μεταναστών της προηγούμενης περιόδου. Χρησιμοποιήθηκε επίσης ως ανεξάρτητη μεταβλητή ο χρόνος ($t=1... 23$), αλλά φάνηκε ότι δεν υπάρχει χρονική τάση και γι' αυτό τα σχετικά αποτελέσματα δεν παρουσιάζονται στον πίνακα.

Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 3.21 η μετανάστευση προς τον Καναδά σχετίζεται έντονα με τα ποσοστά ανεργίας στον Καναδά (αρνητικά) και στην Ελλάδα (θετικά). Ο συντελεστής \bar{R}^2 είναι υψηλός και δεν υπάρχουν προβλήματα αυτοσυσχέτισης. Η μεταβλητή M_{t-1} , που δείχνει τον αριθμό των μεταναστών με υστέρηση μιας περιόδου, είναι στατιστικά ασήμαντη. Όπως στην περίπτωση της μετανάστευσης προς τη Γερμανία, όσο αυξάνει το ποσοστό ανεργίας στον Καναδά, ο αριθμός των μεταναστών μειώνεται αλλά η μείωση είναι φθίνουσα.

Συμπερασματικά, οι μεταβολές του ποσοστού ανεργίας στην Ελλάδα και στον Καναδά εξηγούν ένα πολύ μεγάλο μέρος της μεταβλητότητας της μετανάστευσης προς τον Καναδά της περιόδου 1955-1977.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.21

Εκτιμήσεις παλινδρομήσεων μετανάστευσης προς Καναδά, 1955-1977, εξαρτημένη μεταβλητή M_t

	Σταθερός όρος	Y_{can}	Y_{gre}	U_{con}	U_{gre}	U_{com}^2	U_{gre}^2	M_{t-1}	D-W	\bar{R}_2	N
1	5,00* (2,59)	-0,10 (0,47)	0,28 (0,52)	-0,66* (2,69)	0,63* (1,84)				2,13	0,94	19
2	5,08* (2,49)	-0,10 (0,44)	0,20 (0,29)	-0,65* (5,55)	0,58** (1,84)			0,05 (0,20)	2,18♦	0,93	19
3	8,02* (4,23)			-1,66* (2,69)	0,44 (0,80)	0,08 (1,55)	0,02 (0,33)		2,02	0,95	19
4	7,75* (4,63)			-1,69* (2,87)	0,62* (11,07)	0,09** (1,75)			1,96	0,95	19
5	7,49* (4,21)			-1,68* (2,79)	0,56* (4,70)	0,09** (1,75)		0,09 (0,55)	2,04♦	0,95	19

Σημείωση: Ο αστερίσκος (*) δείχνει επίπεδο σημαντικότητας 95% και οι δύο αστερίσκοι (**) 90%.

Ο ρόμβος (♦) δείχνει ότι πρέπει να διατηρηθούν επιφυλάξεις ως προς την αξιοπιστία του κριτηρίου εφόσον χρησιμοποιείται μεταβλητή με χρονική υστέρηση.

3.7.5. Μετανάστευση προς την Αυστραλία

Για τις εκτιμήσεις μετανάστευσης προς την Αυστραλία για την περίοδο 1955-1977 χρησιμοποιήθηκαν οι ίδιες μεταβλητές όπως και στις περιπτώσεις των άλλων χωρών. Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στον Πίνακα 3.22.

Όπως φαίνεται από τον πίνακα αυτόν, το ποσοστό ανεργίας στην Ελλάδα ή στην Αυστραλία είναι σημαντικό, ανάλογα με την εξειδίκευση της εξίσωσης, αλλά όταν στην εξίσωση περιλαμβάνεται ο αριθμός των μεταβλητών της προηγούμενης περιόδου, οι συντελεστές των άλλων μεταβλητών χάνουν τη σημαντικότητά τους. Στις εξισώσεις 2, 4 και 5 η μεταβλητή M_{t-1} είναι η μόνη σημαντική. Αξίζει να σημειωθεί ότι, στην περίπτωση της Αυστραλίας, ο συντελεστής συσχέτισης μεταξύ του κατά κεφαλήν ΑΕΠ και του ποσοστού ανεργίας είναι μεγάλος και θετικός ($r = 0,68$).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.22

Εκτιμήσεις παλινδρομήσεων μετανάστευσης προς Αυστραλία, 1955-1977, εξαρτημένη μεταβλητή M_t

	Σταθερός όρος	Y_{aus} κατά κεφαλήν ΑΕΠ ΗΠΑ	Y_{gre} κατά κεφαλήν ΑΕΠ Ελλάδας	Y_{aus} Ποσοστό ανεργίας ΗΠΑ	U_{gre} Ποσοστό ανεργίας Ελλάδας	U^2_{aus}	U^2_{gre}	M_{t-1} Μετανάστευση προηγούμενης περιόδου	D-W	\bar{R}^2	N
1	30,10* (2,07)	-2,44 (0,66)	-0,46 (0,18)	-1,97* (2,12)	-1,28 (0,92)				0,66	0,49	19
2	12,19 (1,31)	0,57 (0,25)	-1,95 (1,26)	-0,82 (1,38)	-1,23 (1,48)			0,70* (5,11)	2,30♦	0,82	19
3	-12,80 (1,53)			-2,85 (1,17)	14,25* (3,60)	0,28 (0,81)	-1,74* (3,50)		1,46	0,67	19
4	-1,70 (0,23)			-3,18 (1,65)	5,33 (1,24)	0,38 (1,36)	-0,68 (1,29)	0,60* (3,06)	2,04♦	0,79	19
5	-4,32 (0,57)			-0,69 (1,06)	4,88 (1,11)	-0,57 (1,06)		0,57* (2,83)	1,57♦	0,78	19

Σημείωση: Ο αστερίσκος (*) δείχνει επίπεδο σημαντικότητας 95% και οι δύο αστερίσκοι (**) 90%.

Ο ρόμβος (♦) δείχνει ότι πρέπει να διατηρηθούν επιφυλάξεις ως προς την αξιοπιστία του κριτηρίου εφόσον χρησιμοποιείται μεταβλητή με χρονική υστέρηση.

Στις περιπτώσεις των άλλων χωρών, ο συντελεστής συσχέτισης μεταξύ των μεταβλητών αυτών είναι γύρω στο $r = 0,30$. Επίσης, ο συντελεστής συσχέτισης μεταξύ των κατά κεφαλήν ΑΕΠ Αυστραλίας και Ελλάδας είναι πολύ μεγάλος, $r = 0,97$, πράγμα που δημιουργεί προβλήματα συγγραμμικότητας στις εκτιμήσεις. Φυσικά, η συσχέτιση αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι κατά την περίοδο αυτή και οι δύο οικονομίες αναπτύσσονταν με ταχείς ρυθμούς, αλλά ανεξάρτητα.

Το συμπέρασμα που προκύπτει από τα αποτελέσματα του Πίνακα 3.22 είναι ότι ο αριθμός των μεταναστών προς την Αυστραλία προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τον αριθμό των μεταναστών της προηγούμενης περιόδου. Όπως φαίνεται από την εξίσωση 2, ο συντελεστής $\bar{R}^2 = 0,82$ είναι υψηλός.

3.7.6. Μετανάστευση προς τις τέσσερις χώρες

Ένα πρόβλημα των εκτιμήσεων, που παρουσιάσαμε παραπάνω για κάθε χώρα χωριστά, είναι ο μικρός αριθμός παρατηρήσεων. Η περίοδος που καλύπτουν τα στατιστικά στοιχεία είναι διάρκειας 23 ετών (1955-1977), αλλά λόγω της έλλειψης στοιχείων για το ποσοστό ανεργίας στην Ελλάδα κατά τα τέσσερα πρώτα χρόνια, ο αριθμός των παρατηρήσεων περιορίζεται σε δεκαεννέα. Η συνέπεια του μικρού αριθμού παρατηρήσεων είναι η αυξημένη διακύμανση των εκτιμώμενων συντελεστών και συνεπώς η έλλειψη σημαντικότητας. Η εκτίμηση μιας συνάρτησης με την ταυτόχρονη χρησιμοποίηση των παρατηρήσεων από τις τέσσερις χώρες αυξάνει τον αριθμό των παρατηρήσεων σε 92. Η ενοποίηση των στοιχείων σε μια ομάδα καθιστά αναγκαία την εισαγωγή μεταβλητών οι οποίες να διαφοροποιούν τις τέσσερις χώρες. Η διαφοροποίηση αυτή μπορεί να γίνει με δύο τρόπους. Ένας τρόπος είναι η χρησιμοποίηση ψευδομεταβλητών για κάθε χώρα και ένας άλλος τρόπος είναι η χρησιμοποίηση της απόστασης κάθε χώρας από την Ελλάδα.

Στις εκτιμήσεις παλινδρομήσεων που παρουσιάζονται αμέσως πιο κάτω, οι ψευδομεταβλητές D_2 , D_3 , και D_4 συγκρίνουν τις ΗΠΑ, τον Καναδά και την Αυστραλία, αντίστοιχα, προς τη Γερμανία. Η μεταβλητή D_5 με-

τρά την απόσταση επί χάρτου, σε εκατοστά, από την Αθήνα προς κάθε μια από τις χώρες αυτές. Οι εκτιμηθείσες παλινδρομήσεις είναι οι εξής:

$$\begin{aligned}
 M_t &= 16,09 - 1,67Y_i - 0,41Y_{gre} - 5,34^{**}U_i + 0,54^{**}U_i^2 + 11,54^{**}U_{gre} - \\
 &\quad (1,10) \quad (1,07) \quad (0,06) \quad (1,73) \quad (1,71) \quad (1,85) \\
 (1) \quad &- 1,54^*U_{gre}^2 - 0,23^*D_5 + 0,48^*M_{t-1} \\
 &\quad (1,93) \quad (2,69) \quad (2,63)
 \end{aligned}$$

$$\bar{R}^2 = 0,80 \quad N = 76$$

$$\begin{aligned}
 M_t &= 5,87 - 6,74^*U_i + 0,66^*U_i^2 + 12,05^{**}U_{gre} - 1,47^{**}U_{gre}^2 - \\
 &\quad (0,68) \quad (2,32) \quad (2,12) \quad (1,87) \quad (1,79) \\
 (2) \quad &- 0,24^*D^5 + 0,51^*M_{t-1} \\
 &\quad (2,52) \quad (2,91)
 \end{aligned}$$

$$\bar{R}^2 = 0,80 \quad N = 76$$

$$\begin{aligned}
 M_t &= 0,12 - 7,15^{**}U_i + 0,68^*U_i^2 + 11,52^{**}U_{gre} - 1,42^{**}U_{gre}^2 + \\
 &\quad (0,01) \quad (1,90) \quad (2,01) \quad (1,82) \quad (1,81) \\
 (3) \quad &+ 0,78D_2 - 0,62D_3 - 5,78D_4 + 0,50M_{t-1} \\
 &\quad (0,35) \quad (0,26) \quad (1,54) \quad (2,83)
 \end{aligned}$$

$$\bar{R}^2 = 0,79 \quad N = 76$$

όπου

Y_i = κατά κεφαλήν ΑΕΠ της κάθε χώρας προορισμού,

Y_{gre} = κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδας,

U_i = ποσοστό ανεργίας της κάθε χώρας προορισμού,

U_{gre} = ποσοστό ανεργίας στην Ελλάδα,

D_2, D_3, D_4 = ψευδομεταβλητές,

D_5 = απόσταση των χωρών προορισμού από την Ελλάδα.

Στις παραπάνω εκτιμήσεις δεν αναφέρεται η τιμή του D-W των Durbin και Watson διότι έχουν γίνει με τη μέθοδο των Newey-West και συνεπώς έχει αντιμετωπισθεί το πρόβλημα της αυτοσυσχέτισης.

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις αυτές, οι μεταβολές του ποσοστού ανεργίας στις χώρες προορισμού και στην Ελλάδα επιδρούν σημαντικά στη

ροή μεταναστών. Όπως και στις προηγούμενες, κατά χώρα, εκτιμήσεις η σχέση ανεργίας-μετανάστευσης δεν είναι γραμμική, δεδομένου ότι οι τετραγωνικοί όροι, U_i^2 και U_{gre}^2 , είναι σημαντικοί. Η απόσταση της χώρας προορισμού από την Ελλάδα έχει σημαντική και αρνητική επίδραση στον αριθμό των μεταναστών. Οι ψευδομεταβλητές που διαφοροποιούν τις χώρες προορισμού σε σύγκριση με τη Γερμανία είναι στατιστικά ασήμαντες και δείχνουν ότι δεν υπάρχουν άλλες σημαντικές διαφορές που να διαφοροποιούν τις χώρες αυτές (ΗΠΑ, Καναδά και Αυστραλία) ως προς τις προτιμήσεις των μεταναστών. Η μετανάστευση της προηγούμενης περιόδου είναι σημαντική μεταβλητή. Ο συντελεστής της μεταβλητής αυτής (M_{t-1}) και στις τρεις εκτιμήσεις είναι περίπου 0,50, πράγμα που σημαίνει ότι, αν σε μια περίοδο μεταναστεύσουν 100 άτομα, την επόμενη περίοδο αυτοί θα προκαλέσουν τη μετανάστευση 50 ατόμων, για τους λόγους που έχουμε ήδη αναφέρει. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι το εισόδημα, όπως και στις προηγούμενες εκτιμήσεις, είναι στατιστικά ασήμαντο. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι το ύψος του εισοδήματος είναι άνευ σημασίας για τους μετανάστες. Η έλλειψη σημαντικότητας οφείλεται μάλλον στο ότι κατά την εξεταζόμενη περίοδο το κατά κεφαλήν εισόδημα των χωρών προορισμού και της Ελλάδας παρουσιάζουν παρόμοιες ανοδικές τάσεις και συνεπώς μικρή διαχρονική μεταβλητότητα. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ο συντελεστής συσχέτισης των κατά κεφαλήν ΑΕΠ των χωρών προορισμού και της Ελλάδας είναι εξαιρετικά μεγάλος παρ' ότι είναι ανεξάρτητα μεταξύ τους. Ο συντελεστής συσχέτισης μεταξύ Y_i και Y_{gre} είναι 0,71. Οι κατά χώρα εκτιμήσεις και οι εκτιμήσεις για όλες τις χώρες μαζί ενισχύουν την άποψη ότι τα επίπεδα ανεργίας στις χώρες προέλευσης και προορισμού είναι σημαντικοί προσδιοριστικοί παράγοντες των μεταναστευτικών ροών. Επίσης η μεταναστευτική ροή της προηγούμενης περιόδου φαίνεται να επιδρά σημαντικά επί της ροής της επομένης.

3.8. Προσδιοριστικοί παράγοντες της παλιννόστησης

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει σε σχέση με την παλιννόστηση από τις ΗΠΑ κατά την πρώτη εικοσαετία του 20ού αιώνα, οι παράγοντες που προσ-

διορίζουν την παλιννόστηση είναι πολλοί και απρόβλεπτοι. Η παλιννόστηση μπορεί να είναι αποτέλεσμα πραγματοποίησης του αρχικού σκοπού, π.χ. της συγκέντρωσης ενός χρηματικού κεφαλαίου ή, αντίθετα, αποτέλεσμα της αποτυχίας του μετανάστη να επιτύχει τον σκοπό του. Επίσης μπορεί να οφείλεται σε αδυναμία προσαρμογής ή σε οικογενειακά προβλήματα που προέκυψαν εξαιτίας της μετανάστευσης. Ακόμη σε προβλήματα υγείας, σε συνταξιοδότηση, σε πιέσεις του οικογενειακού περιβάλλοντος για επιστροφή, σε σύναψη γάμου στη χώρα προέλευσης κλπ. Παρά την πολυπλοκότητα του φαινομένου, υπάρχουν παράγοντες που γενικά μπορούν να εξηγήσουν τη μεταβλητότητα του μεγέθους της παλιννόστησης. Οι παράγοντες αυτοί έχουν σχέση με τις μεταβαλλόμενες οικονομικές συνθήκες στη χώρα προορισμού και με το μέγεθος της μεταναστευτικής ροής.

Στην ανάλυση που ακολουθεί, έχουμε χρησιμοποιήσει ως ανεξάρτητες μεταβλητές το ποσοστό ανεργίας στη χώρα από την οποία λαμβάνει χώρα η επιστροφή των μεταναστών, το μέγεθος της μετανάστευσης προς τη χώρα προορισμού κατά δύο προηγούμενες περιόδους και τον συνολικό αριθμό των μεταναστών που βρίσκονται στη χώρα προορισμού. Η τελευταία μεταβλητή, δηλ. ο συνολικός αριθμός μεταναστών σε κάθε έτος, υπολογίστηκε ως άθροισμα των διαφορών μετανάστευσης μείον παλιννόστησης των προηγούμενων ετών. Συγκεκριμένα η μεταβλητή αυτή ορίζεται ως

$$SM_t = \sum_{i=1}^t (\text{μετανάστευση} - \text{παλιννόστηση})$$

Η μεταβλητή M_{t-1} , δηλ. η μετανάστευση της προηγούμενης περιόδου, χρησιμοποιείται στην ανάλυση που ακολουθεί διότι είναι πιθανόν πολλοί μετανάστες να αποφασίζουν να επιστρέψουν εντός μικρού χρονικού διαστήματος εφόσον συνειδητοποιήσουν ότι η κατάσταση, κοινωνική και οικονομική, στη χώρα προορισμού, δεν ανταποκρίνεται στις προσδοκίες τους. Επίσης είναι πιθανόν για πολλούς μετανάστες και για διάφορους λόγους, όπως π.χ. η ύπαρξη δεσμεύσεων, η πραγματοποίηση της απόφασης για επιστροφή να καθυστερήσει. Για τον λόγο αυτό έχουμε

χρησιμοποιήσει χρονική υστέρηση δύο ετών, δηλ. τη μεταβλητή M_{t-1} , όπως επίσης τη M_{t-3} .

Ο συνολικός αριθμός των μεταναστών που βρίσκεται στη χώρα προορισμού μπορεί να επιδρά επί της παλιννόστησης με δύο αντίθετους τρόπους. Πρώτον, μπορεί κανείς να υποθέσει ότι όσο αυξάνει ο αριθμός των μεταναστών που βρίσκεται στη χώρα, τόσο θα αυξάνει και ο αριθμός των παλιννοστούντων. Δεύτερον, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι όσο αυξάνει ο αριθμός των μεταναστών που βρίσκονται στη χώρα προορισμού, τόσο οι κοινότητές τους ενισχύονται και δημιουργούνται ευνοϊκότερες προϋποθέσεις για την παραμονή τους εκεί.

Τα στατιστικά στοιχεία παλιννόστησης που είναι διαθέσιμα για τη Γερμανία καλύπτουν την περίοδο 1960-1977. Για τις άλλες χώρες τα διαθέσιμα στοιχεία καλύπτουν μια μικρή περίοδο δέκα ετών, 1968-1977. Κατ' ανάγκη, ο αριθμός των μεταβλητών που μπορούν να χρησιμοποιηθούν στην εκτίμηση παλινδρομήσεων παλιννόστησης πρέπει να είναι μικρός, λόγω του μικρού αριθμού παρατηρήσεων. Ο Πίνακας 3.23 παρουσιάζει τις εκτιμήσεις για όλες τις χώρες που έχουν εκτιμηθεί με τη μέθοδο Newey-West για να αποφευχθούν τα προβλήματα της αυτοσυσχέτισης.

Όπως φαίνεται από τον πίνακα αυτό, το ρεύμα της παλιννόστησης επηρεάζεται από το ποσοστό ανεργίας στην περίπτωση της Γερμανίας και των ΗΠΑ, αλλά όχι στην περίπτωση του Καναδά και της Αυστραλίας. Η μετανάστευση των προηγούμενων ετών είναι σημαντική μεταβλητή σε όλες τις περιπτώσεις, αλλά η υστέρηση διαφέρει μεταξύ χωρών. Στην περίπτωση της Γερμανίας η παλιννόστηση της τρέχουσας περιόδου επηρεάζεται από τη μετανάστευση των δύο προηγούμενων ετών, στην περίπτωση των ΗΠΑ από τη μετανάστευση του προηγούμενου έτους, ενώ για την περίπτωση της Αυστραλίας η χρονική υστέρηση είναι δύο ετών και για τον Καναδά τριών ετών. Η χρονική τάση είναι αρνητική και δείχνει ότι με την πάροδο του χρόνου η παλιννόστηση εξασθενεί. Ο αριθμός των μεταναστών που βρίσκονται στη χώρα προορισμού δεν φαίνεται να επηρεάζει τον όγκο της παλιννόστησης.

Αξίζει να σημειωθεί η διαφορά του μεγέθους των συντελεστών της μεταβλητής M_{t-1} μεταξύ χωρών. Στην περίπτωση της Γερμανίας, από

τους μετανάστες ενός έτους το 62% (από το άθροισμα 0,36 και 0,26) θα επιστρέψει τα επόμενα δύο χρόνια, για τις ΗΠΑ το 8% τον επόμενο χρόνο, για τον Καναδά το 11% μετά από τρία χρόνια και για την Αυστραλία το 51% μετά από δύο χρόνια. Οι τιμές των συντελεστών αυτών βρίσκονται σε γενική συμφωνία με τα ποσοστά απορρόφησης των χωρών αυτών που έχουμε ήδη αναφέρει.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.23

Εκτιμήσεις παλινδρομήσεων παλιννόστησης,
εξαρτημένη μεταβλητή αριθμός παλιννοστούντων κατ' έτος

Χώρα	Σταθερός όρος	U Ποσοστό ανεργίας	U ²	M _{t-1}	M _{t-2}	M _{t-3}	SM _t	T Χρονική τάση	\bar{R}_2	N
Γερμανία	13,98 (1,56)	11,15* (6,45)		0,36* (2,99)	0,26* (4,93)		0,04 (0,55)	-2,81* (1,92)	0,76	18
	5,21 (0,52)	21,52* (4,87)	-1,80* (2,76)	0,48* (3,59)	0,17* (2,96)		0,05 (0,61)	-2,91** (1,92)	0,75	18
ΗΠΑ	-0,08 (0,13)	0,18* (3,58)		0,08* (2,10)					0,14	10
Καναδάς	-0,55 (0,82)	0,16 (1,62)				0,11* (2,96)			0,13	10
Αυστραλία	-33,1 (1,59)				0,51* (2,13)			0,37 (1,62)	0,50	10

Σημείωση: Ο αστερίσκος (*) δείχνει επίπεδο σημαντικότητας 95% και οι δύο αστερίσκοι (**) 90%.

3.9. Άλλες μελέτες

Η μετανάστευση από την Ελλάδα προς τη Γερμανία έχει εξετασθεί, κατά την περίοδο που ελάμβανε χώρα, από πλήθος μελετών. Εντούτοις, οι μελέτες του ίδιου τύπου με την παρούσα είναι ελάχιστες. Οι εργασίες των Botsas (1970) και Sapir (1975) εξετάζουν τη μετανάστευση προς τη Γερμανία στα πλαίσια του αν οι παράγοντες «απώθησης» ή οι παράγο-

ντες «έλξης» είναι ισχυρότεροι στην περίπτωση βραχυχρόνιων μετακινήσεων. Οι μελέτες αυτές βασίζονται σε μικρό αριθμό παρατηρήσεων, δεδομένου ότι πραγματοποιήθηκαν νωρίς. Την ίδια αδυναμία έχει και η εργασία του Lianos (1972), παρότι το ενδιαφέρον της είναι περισσότερο θεωρητικό. Πιο πρόσφατη είναι η μελέτη της Κωνσταντοπούλου (1986), η οποία όμως εξετάζει τη μετανάστευση προς όλες τις χώρες ως μια μεταβλητή. Επίσης, εξετάζει την καθαρή μετανάστευση, δηλ. μετανάστευση μείον παλιννόστηση, πράγμα το οποίο δημιουργεί δυσκολίες ερμηνείας των συντελεστών, αν ληφθεί υπόψη ότι η απόφαση για μετανάστευση διαφέρει σημαντικά από την απόφαση για παλιννόστηση. Η μελέτη αυτή χρησιμοποιεί στοιχεία της περιόδου 1950-1977 τα οποία έχει μετατρέψει σε κινητούς μέσους όρους δύο και τριών ετών. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, οι βασικές μεταβλητές που εξηγούν τη μετανάστευση προς τις χώρες του εξωτερικού είναι η στενότητα της αγοράς εργασίας στις χώρες αυτές, η οποία επιδρά θετικά, και η αύξηση της απασχόλησης στον εγχώριο αστικό τομέα, η οποία επιδρά αρνητικά. Άλλες μεταβλητές σχετιζόμενες με το κατά κεφαλήν εισόδημα των χωρών δεν έδωσαν σημαντικά αποτελέσματα (Κωνσταντοπούλου, σελ. 60) Η μελέτη της Katseli (1980) καλύπτει την περίοδο 1960-1976 και εξετάζει τη μετανάστευση προς τη Γερμανία και τις ΗΠΑ. Στην εργασία αυτή η Κατσέλη βρίσκει ότι στην περίπτωση της Γερμανίας σημαντική επίδραση έχουν τα επίπεδα απασχόλησης, αλλά όχι οι αμοιβές. Αντίθετα, στην περίπτωση των ΗΠΑ φαίνεται ότι έχουν επίδραση και οι αμοιβές στις ΗΠΑ.

Παρόμοια είναι και τα αποτελέσματα του Γλυτσού (1991) για τη μετανάστευση προς τη Γερμανία κατά την περίοδο 1960-1982. Οι αμοιβές της εργασίας είναι στατιστικά ασήμαντες ως προσδιοριστικοί παράγοντες του μεγέθους της μετανάστευσης, ενώ αντίθετα τα επίπεδα απασχόλησης στις δύο χώρες είναι σημαντικά. Ενδιαφέρον, πάντως, είναι το γεγονός ότι σε μια άλλη μελέτη που καλύπτει ελαφρώς διαφορετική περίοδο (1962-1985), ο Γλυτσός (1992) δεν εξετάζει τα επίπεδα απασχόλησης, αλλά τα επίπεδα αμοιβών και βρίσκει ότι το κατά κεφαλήν εισόδημα στις δύο χώρες (Γερμανία και Ελλάδα) έχουν σημαντική επίδραση στη μεταναστευτική ροή, όπως επίσης και η μετανάστευση της προηγούμενης περιόδου. Υπάρχει επίσης η μελέτη των Katseli και Glytsos

(1989), η οποία εξετάζει το μεταναστευτικό ρεύμα μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας και βρίσκει ότι τα επίπεδα απασχόλησης είναι σημαντικοί παράγοντες.

Η παλιννόστηση κατά την ίδια περίοδο έχει εξετασθεί σε μια εργασία του Lianos (1980), της οποίας τα αποτελέσματα δείχνουν ότι η παλιννόστηση κατά την περίοδο 1959-1976 από τη Γερμανία εξαρτάται από τις μεταβολές του ποσοστού ανεργίας στη χώρα αυτή και από το μέγεθος της μετανάστευσης κατά την προηγούμενη περίοδο. Η παλιννόστηση από τη Γερμανία εξετάζεται επίσης στη μελέτη του Γλυτσού, που αναφέραμε πιο πάνω, με στοιχεία της περιόδου 1968-1976 για 51 νομούς της χώρας. Το συμπέρασμα αυτής της έρευνας είναι ότι η παλιννόστηση εξαρτάται από το υφιστάμενο σε κάθε έτος απόθεμα μεταναστών και το κατά κεφαλήν εισόδημα στη Γερμανία. Τέλος, πρέπει να αναφερθεί η μελέτη της ερευνητικής ομάδας με υπεύθυνο τον Πετρόπουλο (1992), η οποία καλύπτει την περίοδο 1971-1986 και βασίζεται σε μικροαπογραφή που διενεργήθηκε κατά την περίοδο 1985-1986 και περιλαμβάνει 105 χιλ. δελτία απογραφής. Τα στοιχεία περιλαμβάνουν πληροφορίες σχετικά με το φύλο, την ηλικία, οικογενειακή κατάσταση, εκπαίδευση, απασχόληση, χώρα από την οποία επιστρέφουν, τη διάρκεια διαμονής στο εξωτερικό, κλπ. Η έρευνα αυτή είναι η πληρέστερη ανάλυση της παλιννόστησης στην Ελλάδα σε μικροοικονομικό επίπεδο. Το ενδιαφέρον της μελέτης αυτής είναι η κατάσταση των παλιννοστούντων μετά την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα και δεν εξετάζει ρητά τους λόγους της επιστροφής των μεταναστών στη χώρα.

Τέλος, η εργασία των Glytsos και Katseli (2005) εξετάζει τα μεταναστευτικά ρεύματα από και προς την Ελλάδα κατά τη μεταπολεμική περίοδο, την παλιννόστηση καθώς και την εξέλιξη των εμβασμάτων προς την Ελλάδα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

4.1. Εισαγωγή

Κατά την τελευταία δεκαετία του εικοστού αιώνα, η Ελλάδα μετατράπηκε από χώρα αποστολής μεταναστών σε χώρα υποδοχής, εμπειρία που είχαν ήδη γνωρίσει τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης, δηλαδή η Ιταλία, η Ισπανία και η Πορτογαλία. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, άλλαξε ραγδαία το ανθρωπινό τοπίο της Ελλάδας, εφόσον η παρουσία ξένων πολιτών κατέστη πλέον συνηθισμένη στους δρόμους, στα μέσα μαζικής μεταφοράς και στα σχολεία της χώρας. Η παρουσία των μεταναστών χαρακτήριζε όχι μόνο τα αστικά κέντρα, αλλά και τα χωριά και την ύπαιθρο, όπου η εργασία τους στη γεωργία διαδόθηκε γρήγορα. Η μεταναστευτική εμπειρία της Ελλάδας είχε πλέον αντιστραφεί και οι αναφορές στους «μετανάστες» στις καθημερινές συνομιλίες παρέπεμπαν όχι πια στους Έλληνες της διασποράς αλλά στους οικονομικούς μετανάστες που είχαν εγκατασταθεί στο ελληνικό έδαφος.

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζουμε τον όγκο του μεταναστευτικού ρεύματος προς την Ελλάδα μετά το 1990, διάφορα χαρακτηριστικά αυτού του ρεύματος και ορισμένες από τις επιδράσεις στην αγορά εργασίας. Η μετανάστευση προς την Ελλάδα έχει ερευνηθεί εκτενώς στον βαθμό που το επιτρέπουν τα στατιστικά στοιχεία και κατά συνέπεια η αναφορά σε ορισμένα θέματα είναι σύντομη.

4.2. Μεταναστευτικές εισροές

Οι μεταναστευτικές ροές μεγάλης κλίμακας προς την Ελλάδα ξεκίνησαν στις αρχές της δεκαετίας του 1990 με την κατάρρευση των σοσια-

λιστικών καθεστώτων της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης. Ωστόσο, ήδη από τις προηγούμενες δεκαετίες είχαν παρατηρηθεί αφίξεις μεταναστών. Πιο συγκεκριμένα, τη δεκαετία του 1970 έφταναν μετανάστες από χώρες της Ασίας και της Αφρικής όπως το Πακιστάν, οι Φιλιππίνες και η Αίγυπτος (Fakiolas and King, 1996). Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 εμφανίστηκαν νέες πηγές μεταναστευτικών εισροών ως αποτέλεσμα της εφαρμογής πολιτικών φιλελευθεροποίησης σε ορισμένες από τις σοσιαλιστικές χώρες της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης, πρώτα στην Πολωνία και ύστερα στη Βουλγαρία και τη Ρουμανία.

Οι εισροές μεταναστών όμως πήραν μαζικές διαστάσεις στις αρχές της δεκαετίας του 1990 με την κατάρρευση πρώτα της Σοβιετικής Ένωσης και των σοσιαλιστικών συμμάχων της στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη και στη συνέχεια, της Αλβανίας. Ορισμένοι από τους μετανάστες από τις χώρες αυτές ήταν ελληνικής καταγωγής και οι ελληνικές αρχές εφάρμοσαν πολιτικές οι οποίες διευκόλυναν την είσοδο και την εγκατάστασή τους. Η συντριπτική όμως πλειοψηφία των μεταναστών που έφτασαν στη χώρα τη δεκαετία του 1990 δεν ήταν ομογενείς και είτε εισήλθαν στην Ελλάδα χωρίς τα απαραίτητα έγγραφα είτε εισήλθαν με βίζα, όπως η τουριστική, και παρέμειναν στο ελληνικό έδαφος πέραν της λήξης της σχετικής βίζας. Αποτέλεσμα ήταν να συσσωρεύεται ένας πληθυσμός μεταναστών χωρίς τα απαραίτητα έγγραφα.

Οι μεταναστευτικές εισροές κατά τη δεκαετία του 1990 παρουσιάζονται στον Πίνακα 4.1, όπου ο υπολογισμός των εισροών βασίζεται στη μεταβολή του συνολικού πληθυσμού⁸ και της φυσικής εξέλιξης του πληθυσμού. Σύμφωνα με τα δεδομένα, η καθαρή εισροή μεταναστών το 1991 ήταν περίπου 120.000, ενώ στη συνέχεια μειώθηκε σταδιακά, φθάνοντας το 2001 στους 38.000 περίπου.

Στην Ελλάδα συνηθίζεται να γίνεται διάκριση ανάμεσα στους μετανάστες ανάλογα με την καταγωγή τους, ελληνική και μη, όχι μόνο στο

8. Κατά υπολογισμό της ΕΛΣΤΑΤ, δεδομένου ότι δεν υπήρχαν τρόποι μέτρησης του αριθμού των μεταναστών που βρίσκονταν στο ελληνικό έδαφος χωρίς τα απαραίτητα έγγραφα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.1

Φυσική εξέλιξη πληθυσμού, συνολικός πληθυσμός και εισροές μεταναστών, 1991-2001

Έτος	Γεννήσεις	Θάνατοι	Μεταβολή φυσικής εξέλιξης πληθυσμού	Εκτιμώμενος πληθυσμός της Ελλάδας (την 1η Ιανουαρίου)	Ετήσια μεταβολή πληθυσμού	Καθαρή εισροή μεταναστών
1991	102.620	95.498	7.122	10.192.911	126.761	119.639
1992	104.081	98.231	5.850	10.319.672	100.387	94.537
1993	101.799	97.419	4.380	10.420.059	90.937	86.557
1994	103.763	97.807	5.956	10.510.996	84.078	78.122
1995	101.495	100.158	1.337	10.595.074	78.622	77.285
1996	100.718	100.740	-22	10.673.696	70.953	70.975
1997	102.038	99.738	2.300	10.744.649	63.709	61.409
1998	100.894	102.668	-1.774	10.808.358	53.044	54.818
1999	100.643	103.304	-2.661	10.861.402	42.355	45.016
2000	103.274	105.170	-1.896	10.903.757	27.449	29.345
2001	102.282	102.559	-277	10.931.206	37.502	37.779

Πηγή: Kanellopoulos, Gregou and Petralias (2009).

επίπεδο της μεταναστευτικής πολιτικής αλλά και στις σχετικές έρευνες και τις ακαδημαϊκές συζητήσεις. Μάλιστα, η λέξη «μετανάστης», όπως χρησιμοποιείται συνήθως στη χώρα, δεν συμπεριλαμβάνει παλιννοστούντες (οι οποίοι είναι βέβαια μετανάστες εφόσον κατοικούν σε χώρα άλλη από εκείνη στην οποία γεννήθηκαν) αλλά μόνο μετανάστες μη ομοεθνείς. Στη συνέχεια του κεφαλαίου αυτού, υιοθετείται η τρέχουσα αυτή ελληνική πρακτική κατά την ενασχόληση με τους «μετανάστες» και η ανάλυση θα επικεντρωθεί στους μετανάστες ξένης υπηκοότητας και όχι στους ομοεθνείς μετανάστες. Οφείλεται πρώτα όμως να γίνει αναφορά στα σχετικά μεγέθη των επιμέρους ομάδων που μεταναστεύουν προς τη χώρα, ομοεθνών και μη.

Σύμφωνα με τα δεδομένα των Kanellopoulos, Gregou and Petralias (2009) για την περίοδο 1991-2001, οι μετανάστες, οι μη ομογενείς, αποτελούσαν τη μεγάλη πλειονότητα των μεταναστών που εισήλθαν στη χώρα

κάθε έτος (Πίνακας 4.2). Και για τις τρεις ομάδες – ξένοι υπήκοοι, παλιννοστούντες από την πρώην Σοβιετική Ένωση και παλιννοστούντες από άλλες χώρες – οι μεγαλύτερες εισροές παρατηρήθηκαν τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας, ενώ έκτοτε μειώθηκαν σταδιακά. Ειδικότερα, κατά την περίοδο αυτή, η μεγαλύτερη εισροή ξένων υπηκόων σημειώθηκε το 1991, με 99.000 περίπου καθαρές εισροές, η μεγαλύτερη εισροή παλιννοστούντων από την πρώην Σοβιετική Ένωση το 1993, με 17.000 περίπου καθαρές εισροές, ενώ των παλιννοστούντων από άλλες χώρες το 1991, με 6.000 περίπου καθαρές εισροές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.2

Εισροές επιμέρους ομάδων μεταναστών και απόθεμα ξένων υπηκόων, 1991-2001

Έτος	Καθαρές εισροές μεταναστών	Παλιννοστούντες από πρώην Σοβιετική Ένωση	Εκτιμώμενος αριθμός παλιννοστούντων από άλλες χώρες	Καθαρές εισροές ξένων υπηκόων	Εκτιμώμενο απόθεμα ξένων υπηκόων (την 1 ^η Ιανουαρίου)
1991	119.639	15.055	5.678	98.906	167.276
1992	94.537	14.050	4.370	76.117	266.182
1993	86.557	16.680	3.794	66.083	342.298
1994	78.122	9.488	3.727	64.907	408.381
1995	77.285	9.391	3.686	64.208	473.289
1996	70.975	9.206	3.354	58.415	537.496
1997	61.409	7.971	2.901	50.537	595.912
1998	54.818	3.709	2.775	48.334	646.448
1999	45.016	3.011	2.281	39.724	694.782
2000	29.345	71	1.589	27.685	734.506
2001	37.779	:	2.051	35.728	762.191

Πηγή: Kanellopoulos, Gregou and Petralias (2009).

4.3. Πληθυσμός μεταναστών και δημογραφικός αντίκτυπος

Το απόθεμα των ξένων υπηκόων στη χώρα σημείωσε συνεχή αύξηση από το 1991 μέχρι το τέλος του αιώνα. Ειδικότερα, όπως φαίνεται

στην τελευταία στήλη του Πίνακα 4.2, οι ξένοι υπήκοοι ήταν 167.000 περίπου το 1991, ενώ στην απογραφή πληθυσμού του 2001 ο αριθμός τους έφτασε σε 762.000, που αντιστοιχεί σε αύξηση κατά το εντυπωσιακό 356%.

Εφόσον ο συνολικός πληθυσμός της χώρας έφτασε το 2001 σε 10,9 εκατ. κατοίκους, οι ξένοι υπήκοοι αποτελούσαν πλέον το 7,0% του πληθυσμού. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι οι περισσότεροι παρατηρητές ανέβαζαν την πραγματική τους αναλογία στον πληθυσμό τη στιγμή εκείνη στο 10% περίπου. Συγκριτικά, η αναλογία τους στις προηγούμενες απογραφές πληθυσμού ήταν μόλις 0,7% το 1961, το 1,1% το 1971, το 1,9% το 1981, και το 1,6% το 1991 (Kanelloropoulos, Gregou and Petralias 2009).

Ο αντίκτυπος της μεγάλης μεταναστευτικής εισροής για τα δημογραφικά δεδομένα της χώρας είναι πολύ σημαντικός. Η αύξηση του συνολικού πληθυσμού της χώρας ανάμεσα στο 1991 και το 2001 οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στη μετανάστευση. Ειδικότερα, το διάστημα αυτό ο πληθυσμός αυξήθηκε κατά 700.000 άτομα, ενώ ελάχιστο μόνο μέρος της αύξησης (περίπου τα 13.000 άτομα) οφείλεται στη φυσική αύξηση του πληθυσμού (Κοτζαμάνης, 2008).

Έχει διαπιστωθεί ακόμα (Tsimbos, 2008) ως προς το δημογραφικό αντίκτυπο της παρουσίας των μεταναστών ότι οι μετανάστες παρουσιάζουν μεγαλύτερη συνολική γονιμότητα από ό,τι οι γηγενείς (2,11 σε σχέση με 1,24), αν και η συμβολή τους στη συνολική γονιμότητα της χώρας είναι περιορισμένη (0,09 παιδιά). Είναι αξιοσημείωτο ότι έχει παρατηρηθεί (Verropoulou, 2009) με βάση τα μικρο-δεδομένα της απογραφής πληθυσμού του 2001 ότι η αναπαραγωγική συμπεριφορά των Αλβανίδων, οι οποίες όπως θα δούμε αποτελούσαν την πλειονότητα των ξένων γυναικών στη χώρα το 2001 και προήλθαν από χώρα υψηλής γονιμότητας, παρουσιάζει σταδιακή σύγκλιση με εκείνη των Ελληνίδων, εφόσον μειώνεται η γονιμότητά τους καθώς αυξάνεται η διάρκεια της παραμονής τους στη χώρα.

Πρέπει να σημειωθεί, επιπλέον, ότι οι μετανάστες οι οποίοι βρίσκονταν στην Ελλάδα το 2001 παρουσίασαν πολύ διαφορετική ηλικιακή δομή απ' ό,τι οι γηγενείς. Συγκεκριμένα, το 66% των ξένων υπηκόων ήταν ηλικίας 15 με 44 ετών σε σχέση με το 43% των υπηκόων Ελλάδας, ενώ οι αριθμοί των πρώτων στις μεγάλες ηλικιακές ομάδες ήταν περιορισμένοι

(Κοτζαμάνης, 2008). Αποτέλεσμα ήταν η μείωση της αναλογίας εξάρτησης για το συνολικό πληθυσμό.

Σε γενικές γραμμές, η γεωγραφική κατανομή των μεταναστών της χώρας δεν διαφέρει ουσιαστικά από εκείνη των γηγενών, εφόσον παρουσιάζουν παρόμοια συγκέντρωση πρώτον στα αστικά κέντρα της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, δεύτερον σε νομούς που χωροθετούνται στον κεντρικό οδικό άξονα της χώρας και τρίτον σε ορισμένες νησιωτικές περιοχές, ακολουθώντας, όπως οι γηγενείς, τη χωροθέτηση των οικονομικών δραστηριοτήτων (Κοτζαμάνης, 2008). Η συγκέντρωση όμως στις περιφέρειες των αστικών κέντρων είναι ακόμα πιο έντονη στην περίπτωση των μεταναστών, με το 48,6% να βρίσκεται στην Αττική και το 13,1% στην Κεντρική Μακεδονία. (Η λεπτομερής γεωγραφική κατανομή των μεταναστών εξετάζεται πιο κάτω.)

4.4. Χώρες προέλευσης των μεταναστών

Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής πληθυσμού του 2001, η πιο σημαντική χώρα προέλευσης μεταναστών ήταν η Αλβανία, από την οποία προήλθε το εντυπωσιακό 58% των ξένων υπηκόων της χώρας (Πίνακας 4.3).

Δεύτερη σε σημασία χώρα πηγής μεταναστών ήταν η Βουλγαρία, στην οποία αντιστοιχούσε το 5% των ξένων υπηκόων. Ακολουθούσαν, σε αριθμητική σημασία, οι υπήκοοι της Γεωργίας, της Ρουμανίας, των Ηνωμένων Πολιτειών, της Ρωσικής Ομοσπονδίας, της Κύπρου, της Ουκρανίας και του Ηνωμένου Βασιλείου. Από την εξέταση του Πίνακα 4.3 προκύπτει ότι πολλοί από τους ξένους υπηκόους δεν προέρχονται από χώρες «λιγότερο ανεπτυγμένες» αλλά και από χώρες που συνήθως θεωρούνται «εύπορες». Ανάμεσα σε αυτές συγκαταλέγονται όχι μόνο χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης όπως η Κύπρος, το Ηνωμένο Βασίλειο, η Γερμανία, η Ιταλία και η Γαλλία, αλλά και χώρες πέραν από την Ευρώπη, όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες, η Αυστραλία και ο Καναδάς.

Ωστόσο, η σύγκριση της σύνθεσης του πληθυσμού ξένων υπηκόων στις απογραφές πληθυσμού του 1981, 1991 και 2001 αναδεικνύει την εντυπωσιακή μετατόπιση των πηγών μετανάστευσης προς την Ελλάδα

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.3

Σύνολο αλλοδαπών και κύριες υπηκοότητες αλλοδαπών κατά φύλο, 2001

Σύνολο των υπηκοοτήτων	Σύνολο	% στο σύνολο των αλλοδαπών	Άνδρες	Γυναίκες	% ανδρών στο σύνολο των δύο φύλων
Σύνολο	762.191	100,0%	415.552	346.639	54,5%
Αλβανία	438.036	57,5%	257.149	180.887	58,7%
Βουλγαρία	35.104	4,6%	13.888	21.216	39,6%
Γεωργία	22.875	3,0%	9.839	13.036	43,0%
Ρουμανία	21.994	2,9%	12.447	9.547	56,6%
ΗΠΑ	18.140	2,4%	8.805	9.335	48,5%
Ρωσική Ομοσπονδία	17.535	2,3%	6.545	10.990	37,3%
Κύπρος	17.426	2,3%	8.284	9.124	47,5%
Ουκρανία	13.616	1,8%	3.342	10.274	24,5%
Ην. Βασίλειο	13.196	1,7%	5.269	7.927	39,9%
Πολωνία	12.831	1,7%	5.876	6.055	45,6%
Γερμανία	11.806	1,5%	4.746	7.060	40,2%
Αυστραλία	8.767	1,1%	4.105	4.662	46,8%
Τουρκία	7.881	1,0%	3.998	3.993	50,7%
Αρμενία	7.742	1,0%	3.615	4.127	46,7%
Αίγυπτος	7.448	1,0%	5.693	1.755	76,4%
Ινδία	7.216	1,0%	6.722	494	93,1%
Ιράκ	6.936	0,9%	4.841	2.095	69,8%
Φιλιππίνες	6.478	0,8%	1.529	4.949	23,6%
Καναδάς	6.049	0,8%	2.923	3.126	48,3%
Ιταλία	5.825	0,8%	2.757	3.068	47,3%
Μολδαβία	5.716	0,7%	1.709	4.007	29,9%
Συρία	5.552	0,7%	4.400	1.152	79,2%
Γαλλία	5.267	0,7%	2.136	3.131	40,5%

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.), Απογραφή Πληθυσμού 2001.

από σχετικά «εύπορες» χώρες σε χώρες «λιγότερο ανεπτυγμένες». Ειδικότερα, το 1981, το 66% των ξένων υπηκόων της χώρας προήλθαν από χώρες που συνήθως θεωρούνται «ανεπτυγμένες», ενώ το 1991 μειώθηκε η αναλογία τους στο 46% του πληθυσμού ξένων και μέχρι το 2001 είχε

συρρικνωθεί στο 13% (Πίνακας 4.4). Από τη σχετική σύγκριση προκύπτει επίσης ότι, στο διάστημα αυτό, οι χώρες των Βαλκανίων εξελίχθηκαν σε κυρίαρχη πηγή των μεταναστευτικών εισροών προς την Ελλάδα καθώς το 1981 μόνο το 3% των ξένων υπηκόων προήλθαν από τις χώρες αυτές, ενώ το 2001 η αναλογία τους έφτασε το 66%.

Ως γνωστό, η εμπειρία της μετατροπής από παραδοσιακή χώρα αποστολής μεταναστών σε χώρα υποδοχής τις τελευταίες δεκαετίες του εικοστού αιώνα χαρακτηρίζει όχι μόνο την Ελλάδα αλλά και άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης, και συγκεκριμένα την Ιταλία, την Ισπανία και την Πορτογαλία. Η σύγκριση όμως των πηγών μετανάστευσης προς τις χώρες αυτές αποκαλύπτει σημαντικές διαφορές (Cavounidis, 2002).

Κατ' αρχάς, διαφοροποιείται η Ελλάδα από τις υπόλοιπες χώρες της Νότιας Ευρώπης ως προς τη σημασία της κατάρρευσης των σοσιαλιστικών χωρών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης για την τροφοδότηση των μεταναστευτικών ροών. Ειδικότερα, περισσότερο από το 75% των αλλοδαπών που βρίσκονταν στην Ελλάδα το 2001 προήλθαν από τέτοιες χώρες (ενώ, αν ληφθούν υπόψη όλοι οι μετανάστες και όχι μόνο οι ξένοι υπήκοοι, το ποσοστό αυτό αυξάνεται, εφόσον συμπεριλαμβάνονται και οι παλιννοστούντες από την πρώην ΕΣΣΔ, οι περισσότεροι των οποίων απέκτησαν την ελληνική υπηκοότητα).

Το δεύτερο στοιχείο που διαφοροποιεί την ελληνική εμπειρία από εκείνη άλλων χωρών της Νότιας Ευρώπης είναι η εγγύτητα των βασικών χωρών που τροφοδοτούν τις μεταναστευτικές εισροές (Cavounidis, 2002). Συγκεκριμένα, στην περίπτωση της Ελλάδας, το 62% των μεταναστών προέρχονται από χώρες με τις οποίες έχει κοινά σύνορα, δηλαδή την Αλβανία και τη Βουλγαρία.

Τρίτον, δεν συναντάται πουθενά αλλού στη Νότια Ευρώπη η εξαιρετικά μεγάλη παρουσία μιας και μόνο υπηκοότητας όπως της αλβανικής στην περίπτωση της Ελλάδας. Πρέπει να τονιστεί ότι η Αλβανία κατέχει ιδιαίτερη σημασία ως χώρα μετανάστευσης όχι μόνο για την ελληνική πλευρά, αλλά και από την οπτική γωνία της Αλβανίας, εφόσον η μετανάστευση προς την Ελλάδα αποτελεί εμπειρία που αφορά μεγάλο μέρος του πληθυσμού της Αλβανίας. Σύμφωνα με εκτιμήσεις (Barjaba, 2004), το 2004 το 25% του πληθυσμού, αντιπροσωπεύοντας το 35% του εργατι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.4

Χώρες υπηκοότητας του πληθυσμού της Ελλάδας
στις απογραφές πληθυσμού 1981, 1991 και 2001

Υπηκοότητα	1981	1981	1991	1991	2001	2001
Σύνολο	9.739.589	100,00*	10.259.900	100,00*	10.934.097	100,00*
Ελληνική	9.558.994	98,15*	10.092.624	98,37*	10.171.906	93,03*
Ξένη	176.119	1,81*	166.031	1,62*	761.383	6,97*
Αδιευκρίνιστη ή χωρίς υπηκοότητα	4.476	0,05*	1.245	0,01*	430	0,00*
Χώρα υπηκοότητας ξένων υπηκόων:						
Πλέον ανεπτυγμένες χώρες	115.431	65,54**	76.275	45,94**	99.901	13,12**
ΕΕ (15)	59.488	51,54	35.304	46,28	46.869	46,92
Κύπρος	19.337	16,75	14.651	19,21	17.426	17,44
Αυστραλία	7.041	6,10	6.313	8,28	8.767	8,78
ΗΠΑ	23.659	20,50	13.927	18,26	18.140	18,16
Καναδάς	4.136	3,58	4.717	6,18	6.049	6,05
Λοιπές ανεπτυγμένες χώρες	1.770	1,53	1.363	1,79	2.650	2,65
Βαλκάνια	5.821	3,31**	26.226	15,80**	500.226	65,70**
Αλβανία	3.563	61,21	20.556	78,38	438.036	87,57
Βουλγαρία	807	13,86	2.413	9,20	35.104	7,02
Ρουμανία	606	10,41	1.923	7,33	21.994	4,40
Γιουγκοσλαβία (Σερβία και Μαυροβούνιο το 2001)	845	14,52	1.334	5,09	3.832	0,77
ΠΓΔΜ	0	0,00	0	0,00	747	0,15
Κροατία	0	0,00	0	0,00	219	0,04
Βοσνία-Ερζεγοβίνη	0	0,00	0	0,00	294	0,06
Πρώην ανατολικές χώρες εκτός Βαλκανίων	3.630	2,06**	25.022	15,07**	85.715	11,26**
Πολωνία	522	14,38	9.624	38,46	12.831	14,97
Ουγγαρία	237	6,63	291	1,16	538	0,63
Τσεχοσλοβακία (Τσεχία και Σλοβακία το 2001)	247	6,80	738	2,95	1.009	1,18
Ρωσία (ΕΣΣΔ και Ρωσική Ομοσπονδία το 2001)	1.515	41,74	12.918	51,63	71.337	83,23
Άλλες ευρωπαϊκές πρώην σοσιαλιστικές χώρες	1.109	30,55	1.451	5,80	-	-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.4 (συνέχεια)

Χώρα υπηκοότητας ξένων υπηκόων (συνέχεια)	1981	1981	1991	1991	2001	2001
Λοιπές χώρες	51.237	29,09**	38.508	23,94**	75.541	9,92**
Ασία	41.954	81,88	27.567	71,59	56.680	75,03
Αφρική	6.671	13,02	8.726	22,66	15.607	20,66
Αμερική	2.195	4,28	2.022	5,25	3.138	4,15
Ωκεανία	417	0,81	193	0,50	116	0,15

Σημείωση: Όσοι έχουν διπλή υπηκοότητα (ελληνική και άλλη) συμπεριλαμβάνονται στην κατηγορία «ελληνική». Όσοι δεν έχουν υπηκοότητα ή είναι άγνωστης υπηκοότητας έχουν εξαιρεθεί από τον υπολογισμό των ποσοστών.

* Ως ποσοστό του συνολικού πληθυσμού.

** Ως ποσοστό του πληθυσμού ξένων υπηκόων.

Με πλάγια γραμματοσειρά εμφανίζεται η αναλογία των εχόντων την υπηκοότητα στο σύνολο των ξένων υπηκόων της συγκεκριμένης ομάδας χωρών.

Πηγή: Κοτζαμάνης (2009).

κού της δυναμικού, είχε μεταναστεύσει εκτός Αλβανίας, ενώ από τους 900.000 που βρίσκονταν στο εξωτερικό, οι 600.000 ήταν στην Ελλάδα. Η έντονη αυτή μεταναστευτική εμπλοκή των δύο χωρών συνεπάγεται στενές συνδέσεις ανάμεσα στις αγορές εργασίας των δύο χωρών όπως και τις οικονομίες τους γενικότερα (Cavounidis, 2002).

4.5. Φύλο και οικογενειακή σύνθεση της μετανάστευσης

Η εξέταση της κατά φύλο σύνθεσης του πληθυσμού μεταναστών έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το 46% όλων των ξένων υπηκόων της απογραφής πληθυσμού του 2001 ήταν γυναίκες, αλλά η αναλογία των δύο φύλων εμφάνισε εντυπωσιακή διακύμανση από τη μια υπηκοότητα στην άλλη. Ανάμεσα στις υπηκοότητες όπου οι γυναίκες είχαν ισχνή παρουσία ήταν η ινδική, όπου αποτελούσαν μόνο το 7% του συνόλου, ενώ στις υπηκοότητες της Αιγύπτου και της Συρίας ήταν λιγότερες από το 25% (Πίνακας 4.3). Από την άλλη πλευρά, οι γυναίκες αποτελούσαν τουλάχιστον το 75% των υπηκόων των Φιλιππίνων και της Μολδαβίας, ενώ άλλες υπηκοότητες με μεγάλη αναλογία γυναικών ήταν εκείνες της Ρωσίας, της Βουλγαρίας και του Ηνωμένου Βασιλείου.

Η έντονα ασύμμετρη κατανομή των δύο φύλων ανάμεσα στους ξένους υπηκόους υπογραμμίζει τον ρόλο του φύλου ως συστατικού στοιχείου των διαδικασιών που διαμορφώνουν τις μεταναστευτικές ροές και για την περίπτωση της Ελλάδας. Όπως έχει διαπιστωθεί (Hondagneu-Sotelo, 1994), λόγω του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας μέσα και έξω από το σπίτι όπως και των ιεραρχιών που δημιουργούνται στις σχέσεις των ανδρών και γυναικών στους κόλπους της οικογένειας και πέραν αυτής, οι οικονομικοί και κοινωνικοί παράγοντες και το φύλο αλληλοεπιδρούν, ώστε να προκύπτουν συγκεκριμένα μεταναστευτικά δεδομένα, όπως το πόσοι και ποιοι μεταναστεύουν. Η υπεροχή των γυναικών που παρατηρείται σε ορισμένες υπηκοότητες μεταναστών της χώρας μαρτυρεί ότι πολλές γυναίκες μετακινούνται ανεξάρτητα από άνδρες, είτε αυτοί είναι σύζυγοι, πατέρες, ή άλλοι συγγενείς ή γνωστοί (Cavounidis, 2003), αντίθετα με παλαιότερες αντιλήψεις σύμφωνα με τις οποίες οι γυναίκες μετανάστευαν για να συνοδεύσουν άνδρες οι οποίοι μετανάστευαν. Επιπλέον, όπως δείχνουν άλλα δεδομένα, όχι μόνο πολλές γυναίκες μεταναστεύουν στην Ελλάδα χωρίς να συνοδεύονται από άνδρες, αλλά αφήνουν πίσω στη χώρα προέλευσης σύζυγο και παιδιά πολύ πιο συχνά απ' ό,τι οι άνδρες μετανάστες.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής πληθυσμού του 2001, η οικογενειακή κατάσταση των μεταναστριών διαφέρει έντονα από εκείνη των ανδρών. Ειδικότερα, το 51% των ανδρών ήταν άγαμοι και το 45% έγγαμοι, ενώ στις γυναίκες το 36% ήταν άγαμες, το 52% έγγαμες, το 6% χήρες και το 5% διαζευγμένες (Κρητικίδης, 2003). Συνεπώς, πολύ μεγαλύτερο ποσοστό των γυναικών παρά ανδρών είχαν κάποτε παντρευτεί.

Η οικογενειακή σύνθεση της μετανάστευσης και ιδίως η ύπαρξη παιδιών, είναι ύψιστης σημασίας για τον μακροπρόθεσμο δημογραφικό, οικονομικό και κοινωνικό αντίκτυπο της μετανάστευσης, εφόσον επηρεάζει μεταξύ άλλων τα χρόνια διαμονής και την πιθανότητα επιστροφής στην πατρίδα. Η οικογενειακή σύνθεση της μετανάστευσης προς την Ελλάδα ανιχνεύτηκε σε δειγματοληπτική έρευνα με 1.074 συνεντεύξεις (Καβουνίδη, 2003) που πραγματοποιήθηκαν το 2000 στον πληθυσμό των μεταναστών που συμμετείχαν στο πρώτο πρόγραμμα νομιμοποίησης μεταναστών του 1998. Η εξέταση του τύπου διαμονής των συζύγων και των

παιδιών των μεταναστών της έρευνας αποκάλυψε πολύ μεγάλες διαφορές ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες, αναδεικνύοντας τη σημασία του φύλου στη συγκρότηση στρατηγικών μετανάστευσης. Ταυτόχρονα αποκάλυψε μεγάλες διαφορές στην οικογενειακή σύνθεση της μετανάστευσης ανάλογα με την υπηκοότητα, υποδεικνύοντας τις πολύ διαφορετικές εμπειρίες της μετανάστευσης που βιώνουν οι γυναίκες και άνδρες διαφόρων εθνικών ομάδων μεταναστών.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τα δεδομένα, το 26,4% των έγγαμων γυναικών της έρευνας σε σχέση με το 19,6% των έγγαμων ανδρών ήταν στην Ελλάδα χωρίς τον/τη σύζυγο. Όταν εξεταστεί ο παράγοντας αυτός όχι μόνο κατά φύλο αλλά και κατά υπηκοότητα, οι διαφορές μεγαλώνουν, δηλαδή είναι στο «εσωτερικό» των υπηκοοτήτων που εντείνονται οι κατά φύλο διαφορές στη μεταναστευτική διαδικασία. Ειδικότερα, ανάμεσα στους υπηκόους της Βουλγαρίας, της Γεωργίας και της Ουκρανίας, ήταν πολύ πιο πιθανό οι γυναίκες παρά οι άνδρες να είχαν αφήσει σύζυγο πίσω στην πατρίδα. Αντίθετα, ανάμεσα στους υπηκόους της Αλβανίας, δεν παρατηρήθηκε διαφοροποίηση κατά φύλο. Τόσο για τις γυναίκες όσο και για τους άνδρες της υπηκοότητας αυτής, η μετανάστευση πραγματοποιήθηκε σχεδόν πάντα μαζί με τον/τη σύζυγο, εφόσον ήταν παντρεμένες/οι (Καβουνίδη, 2003).

Όσον αφορά τα παιδιά, διαπιστώθηκε για τους μετανάστες οι οποίοι ήταν γονείς ότι πολύ περισσότερες γυναίκες παρά άνδρες είχαν αφήσει παιδιά τους πίσω στην πατρίδα. Μόνο το 50% των γυναικών σε σχέση με το 74% των ανδρών είχαν όλα τα παιδιά τους μαζί στην Ελλάδα. Πάλι όμως δεν παρατηρήθηκε διαφοροποίηση ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες της κυρίαρχης υπηκοότητας των μεταναστευτικών ροών προς την Ελλάδα, δηλαδή της αλβανικής. Ειδικότερα, τόσο οι γυναίκες όσο και οι άνδρες οι οποίοι ήταν γονείς, βρίσκονταν σχεδόν πάντα μαζί με τα παιδιά τους στην Ελλάδα. Συνεπώς, στην αλβανική περίπτωση, η μετανάστευση προς την Ελλάδα ήταν «οικογενειακή υπόθεση» (Cavounidis, 2003· Καβουνίδη, 2003).

Επομένως, η εξέταση της οικογενειακής σύνθεσης της μετανάστευσης κατά φύλο και υπηκοότητα αναδεικνύει διαφορές στις μεταναστευτικές στρατηγικές που έχουν συγκροτηθεί από γυναίκες και άνδρες δια-

φόρων εθνικών ομάδων. Για ορισμένους, η εμπειρία της μετανάστευσης είναι «οικογενειακή υπόθεση», ενώ για άλλους σημαίνει αποχώρηση από τον/τη σύζυγο και παιδιά. Οι διαφορετικές στρατηγικές και εμπειρίες αυτές διαμορφώνουν το πλαίσιο της ένταξής τους στην ελληνική κοινωνία, καθώς αναμφίβολα επηρεάζουν τον χρονικό ορίζοντα της παραμονής τους.

4.6. Η γεωγραφική κατανομή των μεταναστών

Η σχετική με τη γεωγραφική κατανομή των μεταναστών βιβλιογραφία (Stark 1991· Lalonde και Toral, 1997· Venturini, 1994) έχει καταλήξει σε ορισμένα τυπικά χαρακτηριστικά που προκύπτουν από τα εμπειρικά δεδομένα διαφόρων χωρών. Από την εμπειρία αυτή προκύπτει ότι:

- α. Οι μετανάστες από μια ορισμένη χώρα προέλευσης δεν κατανέμονται τυχαία στις διάφορες πόλεις ή περιοχές της χώρας προορισμού, ούτε συγκεντρώνονται σε μια πόλη ή περιοχή. Αντίθετα, έχει παρατηρηθεί ότι τείνουν να συγκεντρώνονται σε διάφορες πόλεις.
- β. Ανεξαρτήτως του απολύτου αριθμού μεταναστών, η αναλογία των μεταναστών προς τον εγχώριο πληθυσμό είναι μικρή στις διάφορες περιοχές.
- γ. Οι νέοι μετανάστες επιλέγουν τον τόπο προορισμού, επηρεαζόμενοι από τους μετανάστες που έφθασαν πρώτοι στη χώρα προορισμού μέσω δικτύων επικοινωνίας λόγω συγγένειας ή φιλίας.

Σύμφωνα με την απογραφή πληθυσμού του 2001, η αναλογία του συνόλου των μεταναστών προς τον συνολικό ελληνικό πληθυσμό ήταν 7,0%, δηλ. 70 μετανάστες ανά 1000 κατοίκους. Οι κατά νομό αναλογίες διαφέρουν σημαντικά. Ο Πίνακας 4.5 παρουσιάζει τον αριθμό των μεταναστών σε κάθε νομό, την αναλογία του συνόλου των μεταναστών σε κάθε νομό επί του συνόλου των μεταναστών και την αναλογία των μεταναστών στο σύνολο του πληθυσμού κάθε νομού. Από τον πίνακα αυτόν καθίστανται φανερά δύο στοιχεία. Πρώτον, το ήμισυ περίπου των μεταναστών είναι εγκατεστημένο στον νομό Αττικής (48,6%), ένα πολύ μικρότερο αλλά σημαντικό ποσοστό είναι στον νομό Θεσσαλονίκης (8,8%) και οι υπόλοιποι είναι διεσπαρμένοι στους υπόλοιπους νομούς. Δεύτερον, η αναλογία των μεταναστών στον συνολικό πληθυσμό παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία μεταξύ νομών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.5

Γεωγραφική κατανομή των μεταναστών κατά νομό, 2001

	Αριθμός μεταναστών	Ποσοστό επί του συνόλου των μεταναστών	Αναλογία στον πληθυσμό
Ν. Έβρου	1.708	0,2	11
Ν. Ροδόπης	1.582	0,2	14
Ν. Ξάνθης	1.763	0,2	17
Ν. Δράμας	2.658	0,3	26
Ν. Σερρών	3.889	0,5	20
Ν. Κιλκίς	3.383	0,4	39
Ν. Πέλλας	6.390	0,8	44
Ν. Φλωρίνης	2.153	0,3	40
Ν. Καστοριάς	2.201	0,3	41
Ν. Καβάλας	7.428	1,0	52
Ν. Θεσσαλονίκης	66.941	8,8	62
Ν. Χαλκιδικής	8.296	1,1	86
Ν. Ημαθίας	4.624	0,6	32
Ν. Κοζάνης	3.590	0,5	23
Ν. Γρεβενών	918	0,1	28
Ν. Πιερίας	6.257	0,8	49
Ν. Ιωαννίνων	7.693	1,0	49
Ν. Άρτας	1.984	0,3	27
Ν. Θεσπρωτίας	2.543	0,3	58
Ν. Πρεβέζης	3.476	0,5	60
Ν. Λάρισας	13.956	1,8	49
Ν. Μαγνησίας	12.259	1,6	60
Ν. Τρικάλων	3.244	0,4	24
Ν. Καρδίτσας	2.491	0,3	21
Ν. Αιτωλοακαρνανίας	6.980	0,9	32
Ν. Ευρυτανίας	484	0,06	25
Ν. Φωκίδας	2.580	0,3	68
Ν. Φθιώτιδος	12.954	1,7	76
Ν. Βοιωτίας	12.428	1,6	100
Ν. Ευβοίας	10.947	1,4	53
Ν. Αττικής	369.973	48,6	95

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.5 (συνέχεια)

	Αριθμός μεταναστών	Ποσοστό επί του συνόλου των μεταναστών	Αναλογία στον πληθυσμό
N. Κορινθίας	13.550	1,8	94
N. Αργολίδος	9.118	1,2	89
N. Αχαΐας	17.545	2,3	55
N. Ηλείας	10.616	1,4	58
N. Αρκαδίας	3.826	0,5	42
N. Μεσσηνίας	13.267	1,7	80
N. Λακωνίας	8.112	1,1	87
N. Λέσβου	5.130	0,7	47
N. Χίου	2.370	0,3	45
N. Σάμου	2.210	0,3	50
N. Κυκλάδων	10.854	1,4	99
N. Δωδεκανήσου	17.251	2,3	92
N. Χανίων	12.401	1,6	84
N. Ρεθύμνης	6.314	0,8	80
N. Ηρακλείου	14.915	20,	51
N. Λασιθίου	6.783	0,9	90
N. Κερκύρας	9.307	1,2	84
N. Λευκάδας	1.468	0,2	67
N. Κεφαλληνίας	3.545	0,5	94
N. Ζακύνθου	5.140	0,7	132
Σύνολο	761.813	100	

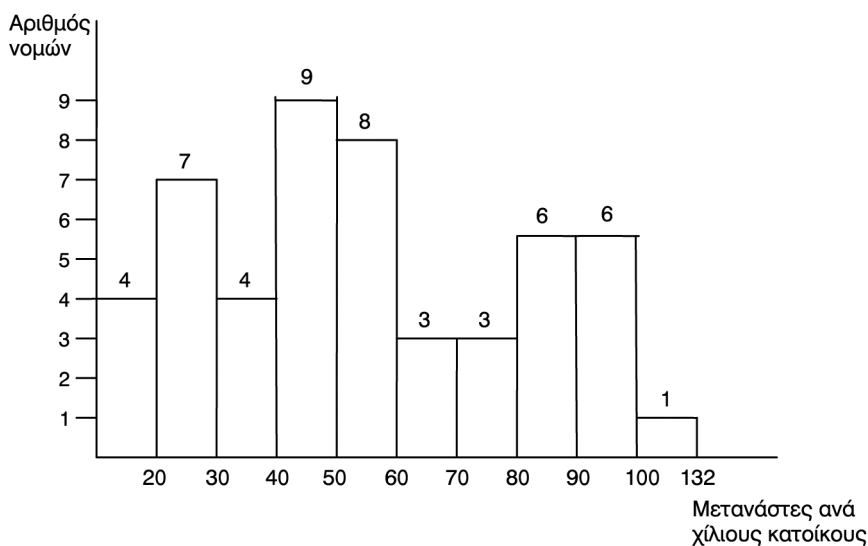
Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή Πληθυσμού 2001.

Υπάρχει ένα σύνολο νομών με μικρή αναλογία μεταναστών που αποτελείται κυρίως από τους νομούς των βορείων συνόρων της χώρας, από τον Έβρο μέχρι τη Θεσπρωτία, με εξαίρεση τους νομούς Χαλκιδικής και Θεσσαλονίκης. Μικρές αναλογίες έχουν επίσης οι νομοί Τρικάλων, Καρδίτσας, Αιτωλοακαρνανίας και Ευρυτανίας. Υπάρχει επίσης ένα σύνολο νομών με μεγάλη αναλογία μεταναστών, όπως τα Ιόνια Νησιά, η Κρήτη, τα Δωδεκάνησα και οι Κυκλάδες. Υπάρχει ακόμη μια μεγάλη περιοχή που περιλαμβάνει τους γειτονικούς νομούς Αττικής, Βοιωτίας, Κορινθίας και Αργολίδος που έχει τα μεγαλύτερα ποσοστά μεταναστών.

Η μεγαλύτερη αναλογία μεταναστών παρουσιάζεται στον νομό Ζακύνθου με 132 μετανάστες ανά χίλιους κατοίκους και έπονται ο νομός Βοιωτίας με 100, Κυκλάδων με 99, Αττικής με 95, Κορινθίας και Κεφαλληνίας με 94 κλπ. Το Διάγραμμα 4.1 παρουσιάζει εν συνόψει τον αριθμό των νομών με αναλογία μεταναστών ανά χίλιους κατοίκους στα ανά δέκα μονάδες διαστήματα που μετρούνται στον οριζόντιο άξονα. Όπως φαίνεται από το διάγραμμα αυτό, η μεγαλύτερη συχνότητα παρουσιάζεται στα διαστήματα 41-50 και 51-60 μεταναστών ανά χίλιους κατοίκους. Συγκεκριμένα, υπάρχουν 17 νομοί που έχουν μεταξύ 41 και 60 μετανάστες ανά χίλιους κατοίκους. Όμως, όπως φαίνεται δεν υπάρχει μεγάλη συγκέντρωση νομών γύρω από κάποια αναλογία.

Μία ενδιαφέρουσα πληροφορία για τη γεωγραφική κατανομή των μεταναστών δίδεται από τον Πίνακα 4.6, ο οποίος παρουσιάζει το ποσοστό των διαφόρων εθνικοτήτων των μεταναστών στο σύνολο και τη διασπορά τους σε διάφορους νομούς. Όπως φαίνεται από τον πίνακα αυτόν, οι Αλβανοί μετανάστες που αποτελούν τη μεγάλη αναλογία μεταξύ

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4.1
Αριθμός νομών σε σχέση με τον αριθμό μεταναστών
ανά χίλιους κατοίκους

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.6

Ποσοστό μεταναστών στο σύνολο και αριθμός νομών που συγκεντρώνεται το 75% και 90%, κατά εθνικότητα

Μετανάστες	% Μεταναστών στο σύνολο	Αριθμός νομών του 75%	Αριθμός νομών του 90%
Αλβανοί	66,4	15	28
Βούλγαροι	6,9	10	16
Ρουμάνοι	4,7	8	15
Πακιστανοί	3,0	1	1
Ουκρανοί	2,7	6	18
Πολωνοί	2,4	1	4
Γεωργιανοί	2,1	4	13
Ινδοί	1,8	2	4
Αιγύπτιοι	1,7	1	5
Φιλιππινέζοι	1,5	1	1
Μολδαβοί	1,2	7	17
Σύριοι	0,9	1	3
Ρώσοι	0,9	8	21
Μπαγκλαντές	0,8	1	1
Ιρακινοί	0,8	1	1
Αρμένιοι	0,8	2	12
Γιουγκοσλάβοι	0,6	7	16
Νιγηριανοί	0,5	1	1
Αιθίοπες	0,3	1	1
Σριλανκέζοι	0,2	1	1
Σύνολο	99,0		

Πηγή: Εκτιμήσεις βάσει στοιχείων από Καβουνίδη (2002).

των μεταναστών παρουσιάζουν μεγάλη διασπορά. Το 75% του αριθμού των Αλβανών βρίσκεται διεσπαρμένο σε 15 νομούς και το 90% σε 28 νομούς. Αυτό φαίνεται λογικό αν ληφθεί υπόψη ο μεγάλος αριθμός των Αλβανών μεταναστών. Όμως, οι Βούλγαροι και οι Ρουμάνοι μετανάστες, που είναι πολύ λιγότεροι σε αριθμό, είναι επίσης διεσπαρμένοι σε πολλούς νομούς, σε 16 και 15, αντίστοιχα, για το 90% του αριθμού τους. Ενδιαφέ-

ρον είναι το γεγονός ότι σχετικά μικροί πληθυσμοί μεταναστών παρουσιάζουν μεγάλη συγκέντρωση. Παραδείγματος χάριν, το σύνολο σχεδόν των Πακιστανών, των Ιρανών, των Νιγηριανών και των Φιλιππινέζων είναι συγκεντρωμένο σε ένα νομό. Πιθανότατα, με το φαινόμενο αυτό συνδέονται παράγοντες κουλτούρας, κοινωνικών δικτύων. κλπ.

4.7. Αιτίες μετανάστευσης

Βασική αιτία των μεγάλων μεταναστευτικών ροών προς την Ελλάδα στο τέλος του εικοστού αιώνα ήταν η οικονομική μετανάστευση, δηλαδή η αναζήτηση ευκαιριών απασχόλησης με καλύτερες απολαβές απ' ό,τι εκείνες στη χώρα προέλευσης. Σύμφωνα με τον King (2000), η ζήτηση εργασίας που προσέλκυσε μετανάστες στις χώρες της Νότιας Ευρώπης τις τελευταίες δεκαετίες του εικοστού αιώνα διέφερε σημαντικά από εκείνη που τις μεταπολεμικές δεκαετίες προσέλκυσε αγρότες της Νότιας Ευρώπης σε χώρες της Βόρειας Ευρώπης. Στην περίπτωση της τελευταίας, κινητήρια δύναμη των ροών ήταν η ζήτηση βιομηχανικής εργασίας, ενώ στην άλλη ήταν η ζήτηση ευέλικτης εργασίας στους εποχικούς κλάδους οι οποίοι χαρακτηρίζουν τις οικονομίες της Νότιας Ευρώπης, όπως είναι η γεωργία, οι κατασκευές και ο τουρισμός, καθώς και η ζήτηση για οικιακή εργασία και για εργασία φροντίδας παιδιών ή υπερηλίκων. Στις χώρες της Νότιας Ευρώπης, οι οικονομικές δραστηριότητες αυτές εμφανίζουν μακρόχρονη παράδοση άτυπης, αδήλωτης εργασίας.

Στην απογραφή πληθυσμού του 2001, όσοι γεννήθηκαν σε χώρα εκτός από την Ελλάδα ερωτήθηκαν σχετικά με τις αιτίες της μετακίνησής τους. Η αιτία που αναφέρθηκε με τη μεγαλύτερη συχνότητα ήταν η οικονομική μετανάστευση, ενώ ήρθε δεύτερη ως αιτία η οικογενειακή συνένωση. Ο επαναπατρισμός επίσης αναφέρθηκε από πολλούς, όπως θα αναμενόταν άλλωστε, καθώς, όπως ήδη σημειώθηκε, παρατηρήθηκαν σημαντικές εισροές παλιννοστούντων από χώρες της Βόρειας Ευρώπης τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 όπως και από χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και της Αλβανίας τη δεκαετία του 1990. Αμελητέο μόνο ποσοστό των μετακινουμένων ανέφεραν ως αιτία την αναζήτηση ασύλου.

Στην προαναφερόμενη έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα

το 2000 σε δείγμα των μεταναστών οι οποίοι νομιμοποιήθηκαν στο σχετικό πρόγραμμα του 1998 (Καβουνίδη, 2003), τέθηκε ερώτηση για τους λόγους που οδήγησαν στην επιλογή της Ελλάδας ως χώρα προορισμού, όπως επίσης και ερώτηση αν η Ελλάδα ήταν ο τελικός τους προορισμός. Ο λόγος για την επιλογή της Ελλάδας που αναφέρθηκε πιο συχνά από τους μετανάστες ήταν το γεγονός ότι είχαν συγγενείς, φίλους ή γνωστούς που είχαν ήδη μεταναστεύσει στη χώρα. Συγκεκριμένα, το 43% των ερωτηθέντων έδωσαν την απάντηση αυτή, αναδεικνύοντας τη σημασία των κοινωνικών δικτύων για τις μεταναστευτικές ροές. Ο δεύτερος σε συχνότητα λόγος ήταν η εγγύτητα της Ελλάδας και η ευκολία πρόσβασης. Όπως είναι γνωστό, η εγγύτητα συνήθως μειώνει το κόστος, τον χρόνο ή και τη δυσκολία της μετάβασης. Αρκετοί από τους ερωτώμενους από την Αλβανία προσέθεσαν ότι μπορούσαν να φτάσουν στην Ελλάδα με τα πόδια, κάνοντας ελάχιστα μόνο έξοδα. Άλλες απαντήσεις για τον λόγο της επιλογής της Ελλάδας ήταν η ευκολία της νόμιμης πρόσβασης όπως επίσης και η ευκολία της παράνομης πρόσβασης.

Αναφορικά με την ερώτηση αν η Ελλάδα ήταν ο τελικός προορισμός της μετανάστευσής τους, το 69% απάντησε θετικά, το 19% ότι σκόπευε να πάει αλλού ενώ το 12% δεν είχε αποφασίσει ακόμα (Καβουνίδη, 2003). Από εκείνους που αποκρίθηκαν ότι ήθελαν να μεταναστεύσουν αλλού, το 43% (ή το 11% του συνόλου των μεταναστών της έρευνας) δήλωσε ότι η χώρα στην οποία σκέφτονταν να πάνε ήταν οι ΗΠΑ.

Αξίζει να αναφερθεί ότι σε έρευνες που πραγματοποίησε στην Αλβανία η Διεθνής Οργάνωση για τη Μετανάστευση το 1995 (IOM, 1995) για την εκτίμηση των προθέσεων μετανάστευσης και την εξαγωγή συμπερασμάτων σε σχέση με μελλοντικές εκροές, διαπιστώθηκε ότι από τους ερωτώμενους οι οποίοι είχαν συγγενείς στο εξωτερικό, οι περισσότεροι συγγενείς βρίσκονταν στην Ελλάδα αλλά από την άλλη πλευρά η Ελλάδα δεν αξιολογήθηκε ως ιδιαίτερα επιθυμητή χώρα μετανάστευσης. Όπως έχει σημειωθεί (Καβουνίδη, 2003), από τον συνδυασμό των ευρημάτων αυτών με τα προηγούμενα φαίνεται να προκύπτει ότι η Ελλάδα δεν φάνταζε ως ιδιαίτερα επιθυμητή επιλογή αλλά ως εφικτή επιλογή, λόγω παραγόντων όπως της ύπαρξης συγγενών ή της εγγύτητας και της εύκολης πρόσβασης.

4.8. Αγορά εργασίας

Πριν από την εξέταση της εργασίας των μεταναστών, οφείλεται αναφορά στο εκπαιδευτικό τους επίπεδο. Σύμφωνα με την απογραφή πληθυσμού του 2001, μικρότερο ποσοστό των ξένων υπηκόων της χώρας, παρά των κατοίκων ελληνικής υπηκοότητας, ήταν δημοτικής μόνο εκπαίδευσης (26,5% και 37,8%, αντίστοιχα). Από την άλλη πλευρά, παρόμοια περίπου ποσοστά (15,2% και 18,8%, αντίστοιχα) είχε πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Πρέπει να σημειωθεί όμως ότι παρατηρείται έντονη διαφοροποίηση στο εκπαιδευτικό επίπεδο των μεταναστών ανάλογα με το φύλο και τη χώρα προέλευσης. Ειδικότερα, σημαντική κατά φύλο διαφορά ήταν ότι περισσότερες γυναίκες παρά άνδρες είχαν πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ σημαντική διαφορά κατά υπηκοότητα ήταν ότι οι Αλβανοί χαρακτηρίστηκαν από χαμηλά εκπαιδευτικά επίπεδα αντίθετα με τους υπήκοους των χωρών που διαδέχθηκαν την πρώην Σοβιετική Ένωση οι οποίοι είχαν υψηλά επίπεδα (Cholezas and Tsakloglou, 2008).

Εφόσον το μεγάλο πλήθος των μεταναστών που έφτασαν στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1990 βρέθηκαν στην Ελλάδα άτυπα, χωρίς τα απαραίτητα έγγραφα, σχεδόν όλοι τους απασχολήθηκαν στον ανεπίσημο τομέα της οικονομίας, τουλάχιστον μέχρι την εφαρμογή του πρώτου προγράμματος νομιμοποίησης μεταναστών το 1998. Φαίνεται ότι ήταν πολλές οι ευκαιρίες άτυπης απασχόλησης στους κλάδους της γεωργίας, των κατασκευών, του τουρισμού, όπως και στα ιδιωτικά νοικοκυριά. Έρευνες της δεκαετίας του 1990 (Lianos, Sarris and Katseli 1996· Markova and Sarris 1997) διαπίστωσαν ότι οι απολαβές των παράνομα απασχολούμενων μεταναστών ήταν αρκετά χαμηλότερες από εκείνες των γηγενών.

Με το πρώτο πρόγραμμα νομιμοποίησης μεταναστών του 1998, περίπου 212.000 μετανάστες απέκτησαν νόμιμο καθεστώς στο ελληνικό έδαφος, ενώ σε δεύτερο πρόγραμμα του 2001 απέκτησαν νομιμότητα 361.000 μετανάστες. Παρόλο όμως που οι μετανάστες αυτοί είχαν πλέον όλες τις απαραίτητες προϋποθέσεις να αναλάβουν νόμιμη απασχόληση, φαίνεται ότι στο τέλος του 20ού αιώνα η παράνομη απασχόληση παρέμεινε συνηθισμένη εμπειρία ακόμα και ανάμεσα στους μετανάστες με τα απαιτούμενα έγγραφα, οι οποίοι χρειαζόνταν επίσημη απασχόληση με

ένσημα ως προϋπόθεση για την ανανέωση της άδειάς τους. Είναι ενδεικτικό ότι σε δειγματοληπτική έρευνα του 2000 στον πληθυσμό των μεταναστών οι οποίοι είχαν νομιμοποιηθεί στο πρόγραμμα του 1998 (Καβουνίδη, 2003), η δυσκολία ανεύρεσης νόμιμης απασχόλησης με ασφαλιστικές εισφορές ήταν το πρόβλημα που αναφέρθηκε από τους μετανάστες, όσο κανένα άλλο, ως το πιο σοβαρό πρόβλημα που αντιμετώπιζαν με τη ζωή τους στην Ελλάδα. Προφανώς η αδήλωτη απασχόληση είχε επίπτωση όχι μόνο οι μετανάστες να μην έχουν ασφάλιση και να τους καθιστά ιδιαίτερα ευάλωτους στην εκμετάλλευση από εργοδότες, αλλά και σημαντική εισφοροδιαφυγή με σοβαρές απώλειες για τα ασφαλιστικά ταμεία.

Η εξέταση των στοιχείων για την απασχόληση στο τέλος του αιώνα αποκαλύπτει ότι οι μετανάστες είχαν υψηλότερο ποσοστό απασχόλησης απ' ό,τι οι γηγενείς όπως και μικρότερο ποσοστό ανεργίας. Ειδικότερα, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής πληθυσμού του 2001, οι αλλοδαποί αποτελούσαν το 8,2% του πληθυσμού της χώρας ηλικίας 15-64 ετών αλλά το 9,7% των απασχολουμένων, ενώ τα ποσοστά ανεργίας των αλλοδαπών και των γηγενών διαμορφώθηκαν στο 9,2% και 11,4%, αντίστοιχα.

Τα δεδομένα αυτά για την Ελλάδα έρχονται σε μεγάλη αντίθεση με εκείνα που χαρακτηρίζουν τις περισσότερες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.15), όπου οι άνδρες μετανάστες εμφανίζουν χαμηλότερα ποσοστά απασχόλησης απ' ό,τι οι γηγενείς και υψηλότερα ποσοστά ανεργίας, δημιουργώντας μεγάλες ανησυχίες σε κύκλους πολιτικής. Όπως όμως έχει διαπιστωθεί (Νικολίτσα, 2008), δεν είναι μόνο η Ελλάδα η οποία αποτελεί εξαίρεση από αυτά που παρατηρούνται στις περισσότερες χώρες της Ε.Ε.15. Το ίδιο ισχύει και για τις άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης, δηλαδή την Ιταλία, την Ισπανία και την Πορτογαλία, όπως και την Αυστρία.

Τα θετικά αποτελέσματα που παρουσιάζουν οι μετανάστες στην Ελλάδα ως προς την κατάσταση απασχόλησης θα μπορούσε να οδηγήσουν στην εντύπωση ότι στο τέλος του αιώνα οι μετανάστες είχαν ενταχθεί επιτυχώς στην ελληνική αγορά εργασίας. Τα στοιχεία ωστόσο για την επαγγελματική και την κλαδική διάρθρωση της απασχόλησής τους διαμορφώνουν εντελώς άλλη εικόνα, καθώς αποκαλύπτουν τη συγκέντρωσή τους σε συγκεκριμένους τομείς της οικονομίας και σε εργασίες χειρωνακτικές και χαμηλής εξειδίκευσης.

Στην απογραφή πληθυσμού του 2001, το 37% των απασχολούμενων αλλοδαπών κατατάχθηκαν στην κατηγορία των ανειδίκευτων εργατών, χειρωνακτών και μικροεπαγγελματιών στους οποίους συμπεριλαμβάνονται επαγγέλματα όπως πλανόδιοι πωλητές, οικιακοί βοηθοί, καθαριστές, ανειδίκευτοι αγρεργάτες και αλιεργάτες, καθώς και ανειδίκευτοι εργάτες ορυχείων, κατασκευών, μεταποίησης και μεταφορών (Καβουνίδη, 2004). Στην κατηγορία των ειδικευμένων τεχνιτών, στην οποία συμπεριλαμβάνονται μεταλλωρύχοι και λατόμοι όπως και ειδικευμένοι τεχνίτες τόσο οικοδομών και άλλων δομικών έργων όσο και μεταποιητικών βιομηχανιών, κατατάχθηκε το 27% των αλλοδαπών. Από την άλλη πλευρά, η συμμετοχή τους σε επαγγέλματα διευθυντικά και επιστημονικά ήταν πολύ περιορισμένη. Παρατηρούνται όμως σημαντικές διαφορές ανάμεσα στην επαγγελματική κατανομή των ανδρών και γυναικών, οπότε χρειάζεται εξέταση των στοιχείων κατά φύλο.

Η κατά φύλο ανάλυση της επαγγελματικής διάρθρωσης (Πίνακας 4.7) αποκαλύπτει ότι, ενώ το σύνολο των δύο φύλων παρουσιάζει μεγάλη συγκέντρωση στα ανειδίκευτα επαγγέλματα, η συγκέντρωση αυτή είναι πολύ μεγαλύτερη στην περίπτωση των γυναικών παρά των αντρών (το 52% και το 30%, αντίστοιχα). Προκύπτει ακόμα ότι η σημασία, για τους μετανάστες, της κατηγορίας των ειδικευμένων τεχνιτών οφείλεται στους άνδρες παρά στις γυναίκες ενώ, αντίθετα, η σημασία της κατηγορίας της παροχής υπηρεσιών και πωλητών σε καταστήματα οφείλεται κυρίως στις μετανάστριες. Κοινό στοιχείο και των δύο φύλων είναι η περιορισμένη τους συμμετοχή στην επαγγελματική ομάδα των ανώτερων διοικητικών και διευθυντικών στελεχών.

Η εξέταση της κλαδικής διάρθρωσης της απασχόλησης των αλλοδαπών (Πίνακας 4.8) φωτίζει περαιτέρω τη δυσανάλογη συγκέντρωση των μεταναστών και μεταναστριών σε συγκεκριμένους τομείς της οικονομίας. Το 35% των μεταναστριών απασχολούνταν στα ιδιωτικά νοικοκυριά, αποτελώντας το εντυπωσιακό 77% όλων των γυναικών με απασχόληση στον κλάδο αυτό, ενώ η αναλογία τους στο σύνολο των απασχολούμενων γυναικών ήταν μόλις το 8%. Από την άλλη πλευρά, στον κλάδο των κατασκευών βρισκόταν το 35% των ξένων ανδρών, αποτελώντας το

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.7

Απασχολούμενοι και ξένοι απασχολούμενοι 15 ετών και άνω κατά ομάδες ατομικών επαγγελματιών και φύλο

	Άνδρες				Γυναίκες			
	Σύνολο απασχολούμενων	Ξένοι	Ξένοι ως % ξένων	Ξένοι ως % συνόλου	Σύνολο απασχολούμενων	Ξένες απασχολούμενες	Ξένες ως % ξένων	Ξένες ως % συνόλου
Σύνολο	2.596.884	270.699	- - -	10,4	1.505.065	120.884	- - -	8,0
Ανώτερα διοικητικά/διευθυντικά στελέχη	259.903	6.586	2,4	2,5	103.677	2.625	2,2	2,5
Πρόσωπα που ασκούν επιστημονικά/καλλιτεχνικά και συναφή επαγγέλματα	252.979	6.594	2,4	2,6	240.769	6.086	5,0	2,5
Τεχνολόγοι, τεχνικοί βοηθοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	163.830	4.059	1,5	2,5	158.611	3.221	2,7	2,0
Υπάλληλοι γραφείου και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	154.737	4.101	1,5	2,6	236.200	4.424	3,7	1,9
Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών, πωλητές σε καταστήματα	307.120	19.421	7,2	6,3	244.417	21.478	17,8	8,8
Ειδικευμένοι γεωργοί, κτηνοτρόφοι, δασοκόμοι, αλιείς	311.259	19.118	7,1	6,1	222.390	7.854	6,5	3,5
Ειδικευμένοι τεχνίτες και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	558.796	100.413	37,1	18,0	60.929	5.443	4,5	8,9
Χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων, μηχανημάτων	259.449	14.828	5,5	5,7	29.065	2.320	1,9	8,0
Ανεπίδικευτοι εργάτες, χειρώναντες και μικροεπαγγελματίες	209.595	82.027	30,3	39,1	152.392	62.411	51,6	41,0
Απροσδιόριστου επαγγέλματος	119.216	13.552	5,0	11,4	56.615	5.022	4,1	8,9

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.), Απογραφή Πληθυσμού 2001.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.8

Απασχολούμενοι και ξένοι απασχολούμενοι 15 ετών και άνω κατά κλάδους οικονομικής δραστηριότητας και φύλο

	Ανδρες			Γυναίκες			
	Σύνολο απασχολούμενων	Ξένοι	Ξένοι ως % ξένων	Σύνολο απασχολούμενων	Ξένες απασχολούμενες	Ξένες ως % ξένων	Ξένες ως % συνόλου
Σύνολο	2.596.884	270.699	10,4%	1.505.065	120.884	8,0%	8,0%
Γεωργία, κτηνοτροφία	345.068	52.127	15,1%	228.648	14.627	6,4%	6,4%
Αλιεία	12.829	1.591	12,4%	5.124	331	6,4%	6,4%
Ορυχεία και λατομεία	10.504	628	6,0%	842	20	2,4%	2,4%
Μεταποιητικές βιομηχανίες	349.385	39.195	11,2%	143.463	9.620	6,7%	6,7%
Παροχή ηλεκτρισμού, φυσικού αερίου, νερού	30.405	525	1,7%	6.831	44	0,6%	0,6%
Κατασκευές	339.606	94.895	27,9%	11.018	1.067	9,7%	9,7%
Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή οχημάτων	373.671	23.959	6,4%	231.778	7.134	3,1%	3,1%
Ξενοδοχεία και εστιατόρια	135.683	13.481	9,9%	98.642	16.914	17,2%	17,2%
Μεταφορές, αποθήκευση, επικοινωνίες	223.915	8.720	3,9%	43.929	2.001	4,6%	4,6%
Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί	53.882	823	1,5%	52.033	683	1,3%	1,3%
Διαχείριση ακίνητης περιουσίας, εκμισθώσεις, εμπορικές δραστηριότητες	122.065	5.598	4,6%	116.274	9.009	7,7%	7,7%
Δημόσια διοίκηση και άμυνα	216.665	2.515	1,2%	104.211	951	0,9%	0,9%
Εκπαίδευση	95.056	1.863	2,0%	154.638	3.862	2,5%	2,5%
Υγεία και κοινωνική μέριμνα	65.067	1.642	2,5%	119.643	3.670	3,1%	3,1%
Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών υπέρ του κοινωνικού συνόλου και άλλων υπηρεσιών κοινωνικού ή ατομικού χαρακτήρα	74.019	4.029	5,4%	61.849	3.236	5,2%	5,2%
Ίδιωτικά νοικοκυριά με απασχολούμενους	3.429	1.982	57,8%	54.298	41.776	34,6%	76,9%
Ετεροδικοί οργανισμοί και όργανα	548	177	32,3%	533	169	31,7%	31,7%
Απροσδιόριστος	145.087	16.949	11,7%	71.311	5.770	8,1%	8,1%

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.), Απογραφή Πληθυσμού 2001.

28% των ανδρών του κλάδου, ενώ η αναλογία τους στο σύνολο των απασχολούμενων ανδρών ήταν το 10%.

Συνεπώς, τα στοιχεία τόσο για την επαγγελματική όσο και για την κλαδική διάρθρωση φανερώνουν την πολύ έντονη συγκέντρωση των μεταναστών σε συγκεκριμένους τομείς. Αξίζει να σημειωθεί ότι μια συγκριτική ανάλυση (Νικολίτσα, 2008) των κλαδικών κατανομών απασχόλησης μεταναστών και γηγενών κατά το έτος 2002 σε διάφορες χώρες της Ευρώπης έδειξε ότι η Ελλάδα ήταν η χώρα με τον μεγαλύτερο δείκτη ανομοιογένειας ανάμεσα στους δύο πληθυσμούς.

Όσον αφορά τη σχέση της εκπαίδευσης με το επάγγελμα απασχόλησης, πρέπει να αναφερθεί ότι σχετική διερεύνηση (Λιανός, 2003· Lia nos, 2007), ανέδειξε το φαινόμενο της «υπερεκπαίδευσης» των μεταναστών της χώρας για τις θέσεις που κατέχουν στην αγορά εργασίας. Ειδικότερα, με βάση τα στοιχεία των προσλήψεων ατόμων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης που γνωστοποιήθηκαν στον ΟΑΕΔ τα έτη 1998, 1999 και 2000, διαπιστώθηκε ότι η έκταση της υπερεκπαίδευσης των μεταναστών ήταν διπλάσια εκείνης των γηγενών, φθάνοντας στο 66% και το 37%, αντίστοιχα. Τονίστηκε ότι το ζήτημα της «απώλειας εγκεφάλων» και της αξιοποίησης του ανθρώπινου κεφαλαίου πρέπει να απασχολήσει σοβαρά τις αρχές, όπως παλαιότερα τις απασχόλησε το ζήτημα «διαρροής εγκεφάλων» με τη μετανάστευση Ελλήνων στο εξωτερικό.

Άλλη διάσταση της απασχόλησης των μεταναστών που χρήζει διερεύνησης είναι εκείνη της θέσης στο επάγγελμα, ιδίως επειδή έχει παρατηρηθεί σε πολλές χώρες υποδοχής ότι οι μετανάστες έχουν ιδιαίτερη τάση να αναπτύξουν επιχειρηματική δραστηριότητα και να αυτοαπασχολούνται πολύ πιο συχνά από ό,τι οι γηγενείς. Ως γνωστό, η Ελλάδα χαρακτηρίζεται παραδοσιακά από πολύ υψηλά ποσοστά αυτοαπασχόλησης σε σχέση με άλλες χώρες της Ε.Ε. Από την εξέταση των στοιχείων για τη θέση στο επάγγελμα προκύπτει όμως ότι υψηλά ποσοστά αυτοαπασχόλησης χαρακτηρίζουν μόνο τους γηγενείς και όχι τους μετανάστες. Ειδικότερα, ενώ το 32% των απασχολούμενων ελληνικής υπηκοότητας ήταν αυτοαπασχολούμενοι (13% εργοδότες και 19% εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό), το ίδιο ίσχυε για το 9% μόνο των ξένων απασχολούμενων (το άθροισμα του 3% και 6%, αντίστοιχα). Πρέπει να σημειωθεί ότι χαμη-

λά ποσοστά αυτοαπασχόλησης εμφανίζουν τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες ξένης υπηκοότητας.

Σε σχέση με τη θέση στο επάγγελμα, έχει υποστηριχθεί (Cavounidis, 2006b) ότι μια από τις επιπτώσεις στην αγορά εργασίας της παρουσίας μεταναστών στην Ελλάδα ήταν αλλαγές στη δομή της απασχόλησης, με αύξηση της αναλογίας των μισθωτών στο σύνολο των απασχολούμενων και μείωση των εργαζομένων σε οικογενειακές μονάδες οι οποίοι εμφανίζονται στα επίσημα στοιχεία ως «συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη του νοικοκυριού», καθώς η παρουσία μεταναστών διατεθειμένων να αναλάβουν εργασίες για μικρές σχετικά αποδοχές διευκόλυνε την αντικατάσταση της εργασίας μελών της οικογένειας με την πρόσληψη μισθωτών. Ταυτόχρονα, σε πολλά νοικοκυριά γηγενών η απλήρωτη, αόρατη στις στατιστικές, οικιακή εργασία και φροντίδα εξαρτημένων μελών της οικογένειας που έκαναν συνήθως οι γυναίκες της οικογένειας, μετατράπηκε σε μισθωτή εργασία, καθώς ανατέθηκε σε μετανάστριες.

Ως προς τον αντίκτυπο τώρα της εργασίας των μεταναστών στις ευκαιρίες απασχόλησης των γηγενών γενικότερα, πρέπει να σημειωθεί ότι στο τέλος του αιώνα πραγματοποιήθηκε περιφερειακή διερεύνηση (Λιανός, 2003) της επιρροής της παρουσίας των μεταναστών στη συμμετοχή των γηγενών στο εργατικό δυναμικό όπως και στο ποσοστό ανεργίας τους, με ξεχωριστή ανάλυση για τους άνδρες και τις γυναίκες. Διαπιστώθηκε ότι η παρουσία τους δεν επηρέασε την ανεργία ούτε των ανδρών ούτε των γυναικών γηγενών. Παρατηρήθηκε όμως ότι επηρέασε θετικά τη συμμετοχή των γηγενών γυναικών στο εργατικό δυναμικό, ενώ δεν είχε επίπτωση στο άλλο φύλο. Η θετική συσχέτιση με τη συμμετοχή των γυναικών αποδόθηκε στο ότι η παρουσία των μεταναστών προκάλεσε αύξηση της ζήτησης προϊόντων και υπηρεσιών και συνεπώς και της εργασίας. Πρέπει να σημειωθεί ότι η θετική επίπτωση της παρουσίας μεταναστών στη συμμετοχή των γηγενών γυναικών στην αγορά εργασίας έχει αποδοθεί (Cavounidis, 2006b) και στην ανάληψη από τις μετανάστριες, με σχετικά μικρές απολαβές, της οικιακής εργασίας και της εργασίας φροντίδας εξαρτημένων μελών σε νοικοκυριά γηγενών, διευκολύνοντας έτσι την έξοδο γηγενών γυναικών προς την αγορά εργασίας.

4.9. Πολιτικές

Νέα διλήμματα πολιτικής προέκυψαν με την ξαφνική μετατροπή της Ελλάδας σε χώρα υποδοχής σημαντικών αριθμών μεταναστών στο τέλος της δεκαετίας του 1980. Οι περισσότεροι μετανάστες βρέθηκαν στο ελληνικό έδαφος άτυπα, με αποτέλεσμα να αυξάνεται ραγδαία ο πληθυσμός μεταναστών χωρίς τα απαραίτητα έγγραφα. Οι νέες εξελίξεις προκάλεσαν μεγάλη ανησυχία στους κύκλους χάραξης πολιτικής και η αντίδραση ήταν η βιαστική υιοθέτηση το 1991 ενός νέου νομοθετικού πλαισίου για τη μετανάστευση, προς αντικατάσταση του προηγούμενου το οποίο ίσχυε από το 1929.

Βασικός στόχος του νέου νόμου ήταν η αναχαίτιση νέων εισροών, μέσω της εντατικοποίησης του ελέγχου των συνόρων και της αστυνόμευσης. Πολύ σύντομα όμως ο νέος νόμος υπέστη δριμύτατη κριτική για την έλλειψη σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των μεταναστών, για τον περιορισμό των δυνατοτήτων νόμιμης μετανάστευσης όπως και για τα υπερβολικά βάρη –γραφειοκρατικά και οικονομικά– που υποχρέωνε να επωμιστούν οι εργοδότες προκειμένου να προσλάβουν άτομα από το εξωτερικό (Cavounidis, 2006a). Ταυτόχρονα, κατέστη γρήγορα σαφής η αναποτελεσματικότητα του νόμου, καθώς συνέχισαν οι αθρόες παράνομες εισροές μεταναστών και η συσσώρευση όλου και μεγαλύτερου πληθυσμού μεταναστών χωρίς έγγραφα. Συζητήσεις για τη μεταναστευτική πολιτική ξεκίνησαν εκ νέου, αυτή τη φορά πιο συστηματικά και με την εμπλοκή πολλαπλών υπουργείων όπως και φορέων εργοδοτών και εργαζομένων.

Μεταξύ των μέτρων που τέθηκαν σε διαβούλευση ήταν εκείνο της νομιμοποίησης μεταναστών χωρίς έγγραφα, το οποίο είχε ήδη εφαρμοστεί στις άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης που είχαν μεταβληθεί και αυτές τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα από χώρες αποστολής μεταναστών σε χώρες υποδοχής. Το μέτρο υιοθετήθηκε από το Ελληνικό Κοινοβούλιο το 1997 και εφαρμόστηκε από το 1998.

Στο πρόγραμμα νομιμοποίησης μεταναστών του 1998, περισσότεροι από 371.000 μετανάστες υπέβαλαν αιτήσεις στο πρώτο στάδιο της «λευ-

κής κάρτας» αλλά μόνο το 57% από αυτούς, και συγκεκριμένα 212.000 μετανάστες, προχώρησαν στο δεύτερο στάδιο της «πράσινης κάρτας», κατά το οποίο έπρεπε να αποδείξουν ότι μετά την απόκτηση της «λευκής κάρτας» είχαν απασχοληθεί νομίμως με ασφαλιστικές εισφορές (Καβουνίδη, 2002). Εκτιμήθηκε ότι ήταν περίπου 150.000 οι μετανάστες χωρίς έγγραφα οι οποίοι δεν συμμετείχαν ούτε καν στο πρώτο στάδιο του προγράμματος.

Το μεγάλο ποσοστό διαρροής ανάμεσα στα δύο στάδια της διαδικασίας ήταν ενδεικτικό των δυσκολιών που αντιμετώπιζαν οι μετανάστες στην προσπάθειά τους να νομιμοποιήσουν τις εργασιακές τους σχέσεις με εργοδότες, όπως και των δυσκολιών που θα συναντούσαν στο μέλλον στην προσπάθειά τους να διατηρήσουν τη θέση τους στη νομιμότητα, εφόσον η ανανέωση της σχετικής άδειας εξαρτιόταν από την πραγματοποίηση συγκεκριμένου αριθμού ασφαλισμένων ημερών εργασίας. Άλλος παράγοντας που φαίνεται να επηρέασε αρνητικά τη συμμετοχή στο πρόγραμμα ήταν οι οργανωτικές και διοικητικές ελλείψεις, οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα οι συμμετέχοντες να περιμένουν πολλές ώρες και ημέρες σε τεράστιες ουρές για να ολοκληρώσουν τις γραφειοκρατικές διαδικασίες, χάνοντας μεροκάματα και πολλές φορές διακινδυνεύοντας τη θέση εργασίας τους (Καβουνίδη, 2003). Οι διοικητικές ανεπάρκειες δημιούργησαν συνεπώς σημαντικά αντικίνητρα συμμετοχής καθώς ανέβασαν το κόστος της νομιμοποίησης. Την ίδια στιγμή, ο ελλιπής έλεγχος της αγοράς εργασίας οδήγησε τόσο τους εργοδότες όσο και τους μετανάστες στο να πιστεύουν ότι ήταν περιορισμένες οι πιθανότητες να υποστούν κυρώσεις ως αποτέλεσμα της συμμετοχής τους σε αδήλωτες σχέσεις εργασίας, μειώνοντας και για τις δύο πλευρές τα κίνητρα νομιμοποίησης των εργασιακών τους σχέσεων.

Με το κλείσιμο του αιώνα και συγκεκριμένα το 2001, υιοθετήθηκε νέο νομοθετικό πλαίσιο για τη μετανάστευση (Ν. 2910/2001). Πάλι δόθηκε έμφαση στην καταπολέμηση της παράνομης μετανάστευσης, με μέτρα όπως η ενίσχυση των συνόρων και η πρόβλεψη σκληρών ποινών για όσους μετέφεραν, στέγαζαν, ή απασχολούσαν άτυπα, μετανάστες. Νέο στοιχείο του πλαισίου ήταν η πρόβλεψη για ανώτατα όρια μεταναστευ-

τικών εισροών ανά περιφέρεια, τα οποία θα προέκυπταν με βάση ετήσιες περιφερειακές εκθέσεις για τις ανάγκες της αγοράς εργασίας. Στην ουσία, οι δίοδοι νόμιμης μετανάστευσης παρέμειναν στενές, εφόσον οι απαιτούμενες διαδικασίες τόσο για τους εν δυνάμει μετανάστες στο εξωτερικό όσο και για τους εργοδότες που ήθελαν να τους προσλάβουν, ήταν δυσβάστακτες όπως και πριν. Ωστόσο, με τον νέο νόμο σημειώθηκε κάποια αλλαγή ως προς την πολιτική που αφορούσε την οικογενειακή συνένωση, με τη σχετική χαλάρωση των σχετικών προϋποθέσεων. Επιπλέον, μειώθηκαν από δεκαπέντε σε δέκα τα απαιτούμενα χρόνια διαμονής μέχρι την υποβολή της αίτησης για πολιτογράφηση, όπως άλλωστε και τα απαιτούμενα χρόνια για την απόκτηση άδειας ως επί μακρόν διαμένοντες. Όπως σημειώθηκε σχετικώς (Glytsos, 2005), ο νέος νόμος σηματοδότησε αλλαγή από «αστυνομικό προσανατολισμό» στο θέμα της μετανάστευσης σε προσανατολισμό πολιτικής τύπου «ένταξης *gastarbeiter*», καθώς η μακρόχρονη διαμονή κατέστη εφικτή μόνο αν προηγουμένως οι μετανάστες ανανέωναν συνέχεια τις βραχυπρόθεσμες άδειες που τους είχαν χορηγηθεί. Ακόμα, όπως αναμενόταν, ο νόμος προέβλεψε την εφαρμογή νέου, δεύτερου, προγράμματος νομιμοποίησης των μεταναστών, στο οποίο απέκτησαν άδεια διαμονής 361.000 περίπου μετανάστες (Maroukis, 2008).

4.10. Επιπτώσεις της μετανάστευσης επί των αμοιβών και της ανεργίας

Έχουμε ήδη αναφέρει τις επιδράσεις της μετανάστευσης επί των μεγεθών της αγοράς εργασίας, όπως αυτές αναλύονται στη σχετική βιβλιογραφία (για μια επισκόπηση της βιβλιογραφίας βλ. Cholezas and Tsakloglou, 2008). Στο τμήμα αυτό παρουσιάζουμε μια εξέταση των επιδράσεων της μετανάστευσης επί των αμοιβών της εργασίας, της σχετικής μερίδας της εργασίας και της ανεργίας κατά την περίοδο 1990-2000.

Η εισροή στην Ελλάδα χιλιάδων μεταναστών σε μικρό χρονικό διάστημα έχει επηρεάσει πολλές πλευρές της κοινωνίας γενικώς και της οικονομίας, όπως π.χ. την αγορά εργασίας, την αγορά κατοικίας, το εκπαιδευτικό σύστημα, τις μορφές και την έκταση της εγκληματικότητας, το

σύστημα υγείας, κλπ.⁹ Ο αντίκτυπος σε ορισμένους τομείς έχει διερευνηθεί, όπως στα σχολεία, τα νοσοκομεία και την εγκληματικότητα.¹⁰ Σε άλλους, όμως, τομείς η εξακρίβωση των επιπτώσεων είναι ιδιαίτερα δύσκολη. Η αγορά εργασίας είναι μια τέτοια περίπτωση.

Σύμφωνα με την οικονομική θεωρία, η εισροή μεταναστών στην αγορά εργασίας έχει ως πιθανά αποτελέσματα την πτώση του εργατικού μισθού, την αύξηση της απασχόλησης, τη μείωση της συμμετοχής των γηγενών στο εργατικό δυναμικό και την αύξηση της ανεργίας. Η εμφάνιση αυτών των αποτελεσμάτων εξαρτάται από τις συνθήκες προσφοράς και ζήτησης εργασίας, από το θεσμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτουργεί η αγορά εργασίας, από την ευελιξία των μισθών, από την ύπαρξη διακρίσεων στην απασχόληση διαφόρων ομάδων του εργατικού δυναμικού, κλπ. Επίσης, οι επιδράσεις μπορεί να εξαρτώνται από τα χαρακτηριστικά του εργατικού δυναμικού σε σύγκριση με αυτά των μεταναστών. Είναι δυνατόν, π.χ. η εισροή μεταναστών χαμηλής ειδίκευσης και εκπαίδευσης να επηρεάσει σημαντικά και αρνητικά τους μισθούς ανάλογων γηγενών εργατών, αλλά να μην επηρεάσει τους μισθούς των εργατών άλλου επιπέδου ή άλλων κλάδων οικονομικής δραστηριότητας.

Η διεθνής βιβλιογραφία¹¹ δεν έχει καταλήξει σε οριστικά συμπεράσματα σχετικά με τις συνέπειες της μετανάστευσης επί των μισθών και της απασχόλησης. Αυτό οφείλεται στο ότι οι γηγενείς εργαζόμενοι μπορεί να αντιδράσουν στην παρουσία των μεταναστών με τρόπο που να τροποποιεί ή να εξαφανίζει τα αποτελέσματα της παρουσίας των μεταναστών. Παραδείγματος χάριν, η εισροή μεταναστών σε μια γεωγραφική περιοχή και η προκαλούμενη πτώση μισθών μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα τη μετακίνηση γηγενών εργαζομένων σε άλλες περιοχές και συνεπώς να μην γίνει αισθητή η πτώση των μισθών. Επίσης, είναι δυνατόν οι

9. Για μια επισκόπηση των θεμάτων αυτών και για γενικότερη βιβλιογραφία βλ. Έμκε-Πουλοπούλου (2007). Βλ. επίσης Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη (2001), Κασίμης (2003), Kasimis και Papadopoulos (2005) και Gropas και Triandafyllidou (2007).

10. Βλ. Λιανός και Μπένου (2003), Γλυτσός (1999) και Glytsos (1995).

11. Βλ. π.χ. Borjas (1999), Borjas, Freeman και Katz (1977), Card, D. (1990) και Borjas (1990).

γηγενείς εργαζόμενοι να στραφούν σε άλλα συγγενή επαγγέλματα στα οποία δεν υπάρχει σημαντική προσφορά εργασίας μεταναστών. Υπάρχουν φυσικά και άλλοι παράγοντες των οποίων η επίδραση μπορεί να έχει αντίθετα αποτελέσματα από αυτά της εισροής μεταναστών και συνεπώς να είναι δύσκολη η εξακρίβωση των συνεπειών της μετανάστευσης.

4.10.1. Η επίδραση της μετανάστευσης επί του επιπέδου των αμοιβών

Όπως έχουμε ήδη τονίσει, η εισροή των μεταναστών στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία 1990-2000 ήταν πολύ σημαντική. Ο αριθμός των μεταναστών ήταν κοντά στο 10% του εργατικού δυναμικού. Παρ' ότι η συμμετοχή των μεταναστών στην αγορά εργασίας ήταν παράνομη, η παρουσία τους ήταν πραγματική, ορατή και σημαντική σε πολλούς παραγωγικούς τομείς όπως ο αγροτικός τομέας, οι κατασκευές, οι τουριστικές επιχειρήσεις και η παροχή υπηρεσιών κατ' οίκον.

Δεδομένου ότι οι αγορές εργασίας των διαφόρων κλάδων δεν είναι απολύτως διαχωρισμένες και δεδομένου ότι η παρουσία των μεταναστών ήταν σημαντική σε όλες τις περιοχές της χώρας, είναι πιθανόν η πίεση επί των μισθών να μην περιορίζεται σε εκείνα μόνο τα επαγγέλματα στα οποία η προσφορά εργασίας των μεταναστών ήταν πιο έντονη, αλλά να διαχέεται σε όλες τις αγορές εργασίας.

Ένας έμμεσος τρόπος διερεύνησης της επίπτωσης που είχε η εισροή μεταναστών στην αμοιβή της εργασίας, είναι να συγκριθούν οι ρυθμοί μεταβολής των αμοιβών για ένα εύλογο χρονικό διάστημα προ και μετά το 1990. Το χρονικό αυτό διάστημα πρέπει να είναι αρκετά μεγάλο ώστε να ελαχιστοποιείται η σημασία μη συστηματικών παραγόντων, αλλά όχι τόσο μεγάλο ώστε να χάνεται η επίδραση της μετανάστευσης. Τα εξεταζόμενα στοιχεία είναι της περιόδου 1981-2000, δηλ. δέκα χρόνια πριν τη μαζική εισροή μεταναστών και δέκα χρόνια μετά.

Οι μεταβλητές που χρησιμοποιήθηκαν για τις εκτιμήσεις που παρουσιάζονται πιο κάτω είναι οι εξής:¹²

12. Τα στοιχεία για τη μέτρηση των μεταβλητών αυτών προέρχονται από το European Commission, *European Economy* No 6/2003 Tables 31, 10, 11.

- Wg = Ετήσιο ποσοστό μεταβολής της πραγματικής αμοιβής κατ' απασχολούμενο (Οι ονομαστικές αμοιβές έχουν αποπληθωρισθεί με τον δείκτη τιμών καταναλωτή).
- Y = Ετήσιο ποσοστό μεταβολής του ΑΕΠ σε τιμές του 1995.
- Y per C = Ετήσιο ποσοστό μεταβολής του ΑΕΠ σε τιμές του 1995 κατ' απασχολούμενο.
- D₁ = Ψευδομεταβλητή με τιμή 1 για την περίοδο 1981-1990 και -1 για την περίοδο 1991-2000.
- D₂ = Ψευδομεταβλητή με τιμή 1 για όλα τα χρόνια πλην των ετών 1986 και 1987 κατά τα οποία λαμβάνει την τιμή -1.
- T = χρονική τάση με τιμές 1 έως 20.

Η εξαρτημένη μεταβλητή των παρακάτω εκτιμήσεων είναι το ετήσιο ποσοστό μεταβολής της πραγματικής αμοιβής κατ' απασχολούμενο (wg). Η ψευδομεταβλητή D₁ θα δείξει αν υπάρχει διαφορά στον ρυθμό μεταβολής των πραγματικών αμοιβών μεταξύ της δεκαετίας 1981-1990 κατά την οποία δεν υπήρχε εισροή μεταναστών. Η ψευδομεταβλητή D₂ χρησιμοποιείται διότι οι αμοιβές επηρεάστηκαν σημαντικά κατά τη διετία 1986-1987 λόγω του προγράμματος σταθερότητας της εποχής εκείνης. Το ετήσιο ποσοστό μεταβολής του πραγματικού ΑΕΠ (Y) είναι άμεσα συνδεδεμένο με το επίπεδο ανεργίας, και περιλαμβάνεται ως ανεξάρτητη μεταβλητή στις παρακάτω παλινδρομήσεις διότι εκφράζει τις μεταβολές που λαμβάνουν χώρα στη γενική κατάσταση της οικονομίας. Εναλλακτικά, χρησιμοποιήθηκε ως ανεξάρτητη μεταβλητή το ποσοστό μεταβολής του πραγματικού ΑΕΠ κατ' απασχολούμενο (Y per C). Τέλος, επειδή υπάρχουν πάντοτε παράγοντες που επηρεάζουν μακροχρόνια τις οικονομικές εξελίξεις, όπως π.χ. το μέγεθος του πληθυσμού, η τεχνολογία κ.λπ., συμπεριελήφθη η χρονική τάση (T) ως ανεξάρτητη μεταβλητή.

Οι εκτιμηθείσες παλινδρομήσεις (OLS) παρουσιάζονται στον Πίνακα 4.9. Όπως φαίνεται από τον πίνακα αυτό, η ψευδομεταβλητή D₁ είναι σημαντική και στις τρεις εκτιμήσεις. Το γεγονός ότι το πρόσημο του συντελεστή είναι θετικό δείχνει ότι, κατά την περίοδο 1991-2000, οι αμοι-

βές κατ' απασχολούμενο αυξάνονταν με ρυθμό χαμηλότερο απ' ό,τι κατά την προηγούμενη δεκαετία (ή μειώνονταν με ρυθμό υψηλότερο). Η πτώση αυτή είναι ανεξάρτητη από τις επιδράσεις των μεταβολών του ΑΕΠ (ή των μεταβολών του ΑΕΠ κατά κεφαλήν) και της χρονικής τάσης. Επίσης όπως φαίνεται από τους συντελεστές του ΑΕΠ, οι μεταβολές των αμοιβών κατ' απασχολούμενο μεταβάλλονται προς την ίδια κατεύθυνση με τις μεταβολές του ΑΕΠ και του ΑΕΠ κατά κεφαλήν.

Από τα αποτελέσματα αυτά μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι, κατά τη δεκαετία 1991-2000, οι πραγματικές αμοιβές κατ' απασχολούμενο υπέστησαν πιέσεις προς τα κάτω οι οποίες δεν προέρχονταν από την εξέλιξη της οικονομίας γενικά ή λόγω χρονικής τάσης. Δεδομένου ότι η σημαντικότερη μεταβολή της περιόδου αυτής ήταν η μαζική εισροή μεταναστών, θα μπορούσε κανείς εύλογα να αποδώσει τις πτωτικές πιέσεις στην προσφορά εργασίας των μεταναστών. Με άλλα λόγια, αν κανείς υποστηρίξει την άποψη ότι η μαζική εισροή μεταναστών στη χώρα μας κατά τη δεκαετία 1991-2000 είχε αρνητικές επιδράσεις επί του ύψους των πραγματικών αμοιβών, η άποψη αυτή υποστηρίζεται από τα αποτελέσματα των παλινδρομήσεων που παρουσιάζονται στον Πίνακα 4.9. Πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι διάφοροι συγγραφείς (βλ. π.χ. την επισκό-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.9

Αποτελέσματα παλινδρομήσεων, αμοιβές κατά απασχολούμενο, 1981-2000

Αμοιβές	Σταθερός όρος	Ψευδομεταβλητή D ₁	Ψευδομεταβλητή D ₂	ΑΕΠ γ	Υ per C	Τάση	R ²	D-W	N
1.	-4,06* (2,59)	1,94* (1,97)	3,68* (2,18)	1,11* (2,34)	-	-	0,48	2,29	20
2.	-10,51* (2,24)	4,99* (2,17)	5,05* (2,68)	0,41 (0,62)	-	0,64 (1,45)	0,55	2,46	20
3.	-8,95* (2,53)	4,61* (2,68)	5,02* (3,51)	-	0,67* (2,15)	0,49 (1,61)	0,64	2,27	20

Πηγή στοιχείων: European Commission, *European Economy*.

ψηση Cholezas και Tsakloglou, 2008) έχουν υποστηρίξει ότι η παρουσία των μεταναστών συνέβαλε στην επίτευξη των στόχων που είχαν τεθεί για την είσοδο της Ελλάδας στην ΟΝΕ, εφόσον συνέβαλε στη συγκράτηση των μισθών και του πληθωρισμού.

4.10.2. Η επίδραση της μετανάστευσης επί της εισοδηματικής μερίδας της εργασίας

Κατά τη δεκαετία 1991-2000 παρατηρήθηκε μια σημαντική πτώση της σχετικής μερίδας της εργασίας, η οποία ορίζεται ως

$$S_L = \frac{w \cdot L}{Y}$$

όπου S_L = σχετική μερίδα της εργασίας,

w = αμοιβή της εργασίας,

L = απασχόληση,

Y = εισόδημα.

Από την παραπάνω σχέση απορρέει ότι ο ρυθμός μεταβολής της σχετικής μερίδας της εργασίας είναι:

$$\frac{\dot{S}_L}{S_L} = \frac{\dot{w}}{w} + \frac{\dot{L}}{L} - \frac{\dot{Y}}{Y}$$

Κατά τη δεκαετία 1981-1990 η σχετική μερίδα της εργασίας ήταν κατά μέσο όρο 71,3%, ενώ κατά τη δεκαετία 1991-2000 ήταν 65,9%, δηλ. παρουσίασε πτώση 7,6 εκατοστιαίες μονάδες. Κατά το ίδιο χρονικό διάστημα το εισόδημα παρουσίασε αύξηση μεγαλύτερη από το άθροισμα των αυξήσεων αμοιβών και απασχόλησης, πράγμα που σημαίνει μείωση της σχετικής μερίδας.

Ο παρακάτω πίνακας παρουσιάζει το μέσο ετήσιο ποσοστό μεταβολής των μεταβλητών αυτών κατά τις δύο δεκαετίες. Όπως φαίνεται, το ποσοστό μεταβολής του Y υπερβαίνει το άθροισμα των ποσοστών του w και του L , κατά την περίοδο 1991-2000.

Η σημασία της εισροής μεταναστών κατά την περίοδο 1991-2000 δεν περιορίζεται μόνο στο ότι επέδρασε πτωτικά στο ύψος των αμοιβών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.10

Ποσοστά μεταβολής μισθών, απασχόλησης και εισοδήματος, 1981-2000

	$\frac{\dot{w}}{w}$	$\frac{\dot{L}}{L}$	$\frac{\dot{Y}}{Y}$
1981-1990	0,5	1,0	0,7
1991-2000	0,6	0,8	2,3

Είναι επίσης δυνατόν να υποκατέστησε εργατικό δυναμικό γηγενών τουλάχιστον σε ορισμένες δραστηριότητες όπως ο αγροτικός τομέας, οι τουριστικές επιχειρήσεις, οι κατασκευές κλπ. Δεδομένου ότι για το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα (μέχρι την πρώτη νομιμοποίηση του 1998) οι μετανάστες εργάζονταν παρανόμως και στη συνέχεια ένα μεγάλο μέρος συνέχισε να εργάζεται παράνομα, η απασχόληση αυτών των μεταναστών δεν καταγράφεται, ενώ αντίθετα το προϊόν των επιχειρήσεων στις οποίες εργάζονταν καταγράφεται. Με τον τρόπο αυτό, η εκτίμηση της σχετικής μερίδας της εργασίας είναι πιθανότατα μικρότερη της πραγματικής.

4.10.3. Η επίδραση της μετανάστευσης επί του ποσοστού ανεργίας

Η εισροή μεγάλου αριθμού μεταναστών στη χώρα μας σε σχετικά μικρό χρονικό διάστημα μπορεί, παράλληλα με την πτώση των αμοιβών, να αυξήσει το επίπεδο ανεργίας των γηγενών, εφόσον μπορούν να υποκαταστήσουν μέρος αυτών στην παραγωγική διαδικασία. Αυτό είναι πιο πιθανό στην περίπτωση της παράνομης μετανάστευσης, διότι η απασχόληση μεταναστών μειώνει το κόστος εργασίας όχι μόνο διότι μπορεί οι αμοιβές να είναι χαμηλότερες, αλλά επίσης διότι οι εργοδότες αποφεύγουν την πληρωμή εισφορών στα ασφαλιστικά ταμεία.

Κατά τη δεκαετία 1991-2000 το ποσοστό ανεργίας της Ελλάδας ήταν, κατά μέσον όρο, 9,5%, ενώ κατά την προηγούμενη περίοδο 1981-1990 ήταν 6,4, δηλ. τρεις εκατοστιαίες μονάδες χαμηλότερη. Βέβαια, γενικά η αύξηση του ποσοστού ανεργίας μπορεί να οφείλεται και σε πολλούς άλλους παράγοντες, όπως η οικονομική ύφεση, η εισαγωγή παραγωγικών μεθόδων εντάσεως κεφαλαίου, η αναδιάρθρωση των βιομηχα-

νικών κλάδων (συγκέντρωση της παραγωγής σε μεγάλες πιο παραγωγικές επιχειρήσεις), η πολιτική των εργατικών σωματείων κλπ.

Ο Πίνακας 4.11 παρουσιάζει ορισμένες εκτιμήσεις παλινδρομήσεων στις οποίες το ποσοστό ανεργίας είναι η εξαρτημένη μεταβλητή. Όπως φαίνεται από τον πίνακα αυτό, σε όλες τις περιπτώσεις ο συντελεστής της ψευδομεταβλητής D_1 που χωρίζει τις δύο δεκαετίες (1981-1990 και 1991-2000) είναι σημαντικός με αρνητικό πρόσημο. Αυτό σημαίνει ότι η ανεργία στη δεύτερη δεκαετία είναι υψηλότερη ανεξάρτητα από την επίδραση της οικονομικής συγκυρίας που εκφράζεται με τη μεταβλητή Y (ποσοστό μεταβολής τους ΑΕΠ κατ' έτος). Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο θετικός συντελεστής του Y . Γενικά, θα περίμενε κανείς οι αυξομειώσεις του Y να συμβαδίζουν με αντίθετες κινήσεις του ποσοστού ανεργίας, δηλ. το πρόσημο του Y αναμενόταν να είναι αρνητικό. Το θετικό πρόσημο μπορεί να εξηγηθεί με τρεις τρόπους. Πρώτον, είναι δυνατόν η αύξηση του ΑΕΠ να συμβάδιζε με ταχύτερη υποκατάσταση της εργασίας με κεφάλαιο λόγω εισαγωγής τεχνολογίας εντάσεως κεφαλαίου. Δεύτερον, είναι δυνατόν η αύξηση του ΑΕΠ να συμβάδιζε με αναδιάρθρωση των πα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.11

Αποτελέσματα παλινδρομήσεων, ποσοστό ανεργίας, 1981-2000

Αμοιβές	Σταθερός όρος	Ψευδομεταβλητή D_1	Ψευδομεταβλητή D_2	ΑΕΠ y	wg	R ²	D-W	N
1.	7,4* (18,9)	-1,18* (18,9)	-	0,31* (2,50)		0,58	0,81	20
2.	7,7* (23,6)	-1,27* (3,86)	-0,53 (1,68)	0,36* (3,12)		0,58	0,86	20
3.	8,4* (23,9)	-1,62* (3,99)	1,82 (1,84)	-	0,14* (2,29)	0,53	0,53	20
4.	8,03 (25,0)	-1,42* (4,48)	-0,81* (1,96)	0,27* (2,19)	0,08 (1,24)	0,57	0,57	

Σημείωση: Οι εκτιμήσεις έγιναν με τη διόρθωση Newey-West λόγω της αυτοσυσχέτισης που υποδεικνύει η τιμή του D-W.

ραγωγικών μονάδων με αποτέλεσμα την απελευθέρωση εργατικού δυναμικού και συνεπώς αύξηση της ανεργίας. Τρίτον, είναι δυνατόν η αύξηση του ΑΕΠ να βασίστηκε στην απασχόληση πρόσθετου και μη δηλωμένου (αφανούς) εργατικού δυναμικού, το οποίο ταυτόχρονα εκτόπισε από την παραγωγή το ελληνικό εργατικό δυναμικό. Έτσι, ενώ η ανεργία αυξανόταν, η παραγωγή αυξανόταν ταυτόχρονα.

Η τρίτη εξήγηση φαίνεται πιο πιθανή λόγω του ότι η εισροή των μεταναστών ήταν μαζική και σε μεγάλο βαθμό παράνομη, με αποτέλεσμα να μην καταγραφεί η πραγματική της έκταση από τις στατιστικές υπηρεσίες, ενώ έλαβε χώρα σε σχετικά μικρό χρονικό διάστημα. Ταυτόχρονα όμως, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι προηγούμενη ανάλυση (Λιανός, 2003) των στοιχείων της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού για τα έτη 1998-2001 οδήγησε σε αντίθετο συμπέρασμα, δηλ. ότι η παρουσία μεταναστών στη χώρα δεν επηρέασε το ποσοστό της ανεργίας των ανδρών ούτε των γυναικών, ενώ οδήγησε στην αύξηση του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό.

4.10.4. Σχόλια

Κατά τη δεκαετία 1991-2000, οι μεταβλητές που εκφράζουν την κατάσταση της αγοράς εργασίας, δηλ. οι αμοιβές, η σχετική μερίδα της εργασίας και το ποσοστό ανεργίας, παρουσιάζουν μια συμπεριφορά η οποία είναι διαφορετική από αυτήν της προηγούμενης δεκαετίας. Η μεταβολή αυτή θα μπορούσε βασίμως να αποδοθεί στη σημαντική, μαζική και παράνομη εισροή μεταναστών. Τα στατιστικά δεδομένα και οι εκτιμήσεις που παρουσιάστηκαν πιο πάνω δεν είναι αντίθετα με την ερμηνεία αυτή. Η πίεση επί των αμοιβών των εργαζομένων, η πτώση της σχετικής μερίδας της εργασίας και η άνοδος της ανεργίας μπορούν να θεωρηθούν ως αποτελέσματα της μαζικής μετανάστευσης προς τη χώρα μας, παρ' ότι μπορεί και άλλοι παράγοντες να επέδρασαν για τη δημιουργία αυτών των αποτελεσμάτων.

Οι ελληνικές κυβερνήσεις της δεκαετίας 1991-2000 έχουν συχνά κατηγορηθεί για την αδυναμία ή την αδιαφορία που επέδειξαν για την αντιμετώπιση της μαζικής παράνομης μετανάστευσης στη χώρα μας. Πρά-

γματι, η έλλειψη μεταναστευτικής πολιτικής για μια περίπου δεκαετία μπορεί να ήταν αποτέλεσμα ανικανότητας ή αδιαφορίας. Εντούτοις, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η έλλειψη μεταναστευτικής πολιτικής ήταν μια συνειδητή απόφαση αποχής από τη λήψη των κατάλληλων μέτρων και άρα ήταν μια πολιτική εξασφάλισης φθηνού εργατικού δυναμικού που θα διατηρούσε τους ονομαστικούς μισθούς σταθερούς, θα μείωνε το κόστος παραγωγής και θα αδυνάτιζε τις πληθωριστικές πιέσεις που ήταν εντονότερες κατά την αρχή της δεκαετίας του 1990. Τα στατιστικά δεδομένα δεν είναι αντίθετα προς μια τέτοια άποψη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑ

Από τα στοιχεία και τις αναλύσεις των προηγούμενων κεφαλαίων προκύπτουν τα εξής γενικά συμπεράσματα.

1. Τα μεταναστευτικά ρεύματα από την Ελλάδα κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα ήταν συνεχή καθ' όλη την περίοδο 1900-1977, αλλά ιδιαίτερως σημαντικά κατά τα χρονικά διαστήματα 1900-1920 και 1955-1977. Κατά την περίοδο 1900-1910, το μέγεθος της μετανάστευσης αντιστοιχούσε προς το 6,7% του πληθυσμού του 1907, και για την περίοδο 1910-1920 το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 3,7% του πληθυσμού του 1920. Για την περίοδο 1900-1920, το ποσοστό των μεταναστών ήταν περίπου 5% του μέσου πληθυσμού αυτής της περιόδου. Κατά την περίοδο 1955-1977, το μέγεθος της μετανάστευσης ήταν περίπου 14% του μέσου πληθυσμού των απογραφών του 1961 και του 1971.
2. Οι χώρες προορισμού των μεταναστών ήταν πολλές, αλλά το κύριο ρεύμα ήταν, κατά την περίοδο 1900-1920, προς τις ΗΠΑ όπου κατευθυνόταν το 95% των μεταναστών. Η αναλογία των ανδρών μεταξύ των μεταναστών προς όλους τους προορισμούς ήταν εξαιρετικά μεγάλη, ήτοι 95% κατά την περίοδο 1900-1910 και 87% κατά την επόμενη δεκαετία. Κατά την περίοδο 1955-1977, οι κύριες χώρες προορισμού των μεταναστών ήταν η Δυτική Γερμανία στην οποία κατευθύνονταν το 51% του συνόλου, η Αυστραλία (14%), οι ΗΠΑ (11%) και ο Καναδάς (7%). Η αναλογία των ανδρών στο σύνολο του μεταναστευτικού ρεύματος αυτής της περιόδου ήταν 59%, σημαντικά χαμηλότερη σε σύγκριση με αυτή του 1900-1920.
3. Τα ρεύματα παλιννόστησης που ακολούθησαν ήταν σημαντικά. Από τα στοιχεία των περιόδων για τις οποίες υπάρχουν στοιχεία μετανά-

στευσης και παλιννόστησης, υπολογίζεται ότι κατά την περίοδο 1900-1920 το 60% των μεταναστών επέστρεψε στην Ελλάδα, ενώ κατά την περίοδο 1968-1977 επέστρεψε το 53%. Κατά συνέπεια, η καθαρή μετανάστευση ήταν σημαντικά μικρότερη, δηλ. 40% της μετανάστευσης της πρώτης περιόδου και 47% της δεύτερης. Ειδικά για τη Δυτική Γερμανία, το ποσοστό παλιννόστησης για την περίοδο 1968-1977 ήταν 45% και συνεπώς η καθαρή μετανάστευση ήταν 55% της μετανάστευσης της ίδιας περιόδου. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε ορισμένες περιόδους η καθαρή μετανάστευση ήταν αρνητική, δηλ. ο αριθμός των παλιννοστούντων ήταν μεγαλύτερος του αριθμού των μεταναστών.

4. Οι παράγοντες που φαίνεται να επέδρασαν σημαντικά στον προσδιορισμό του μεγέθους των μεταναστευτικών ροών προς τις ΗΠΑ κατά την περίοδο 1900-1940 (και κατά τις μικρότερες περιόδους 1900-1923 και 1924-1940), σύμφωνα με τα αποτελέσματα της οικονομετρικής ανάλυσης, είναι δύο, δηλ. το ρεύμα μεταναστών της προηγούμενης περιόδου και το ποσοστό ανεργίας των ΗΠΑ. Η διαφορά του κατά κεφαλήν εισοδήματος μεταξύ ΗΠΑ και Ελλάδος δεν είναι στατιστικά σημαντική μεταβολή, πιθανότατα διότι η διαφορά είναι τόσο μεγάλη ώστε οι ετήσιες μεταβολές να μην έχουν ευδιάκριτη επίδραση στις αποφάσεις των ατόμων.
5. Οι παράγοντες που φαίνονται να επέδρασαν σημαντικά στον προσδιορισμό του μεγέθους της μετανάστευσης κατά την περίοδο 1957-1977, σύμφωνα με τα αποτελέσματα των οικονομετρικών αναλύσεων, είναι το ποσοστό ανεργίας και το κατά κεφαλήν εισόδημα στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, η ανάλυση των περιφερειακών στοιχείων του 1961, έδειξε ότι το ποσοστό των μεταναστών ήταν μεγαλύτερο στους νομούς με υψηλότερο ποσοστό ανεργίας και με χαμηλότερο κατά κεφαλήν εισόδημα. Από τις κατά χώρα προορισμού αναλύσεις, προέκυψαν τα εξής:
 - α) Η ανάλυση της μετανάστευσης προς τη Γερμανία έδειξε ότι η ανεργία στην Ελλάδα αποτέλεσε παράγοντα απώθησης και οι ευκαιρίες απασχόλησης στη Γερμανία παράγοντα έλξης για τους Έλληνες μετανάστες. Η μετανάστευση της προηγούμενης περιόδου δεν ήταν σημαντικός παράγοντας.

- β) Στην περίπτωση της μετανάστευσης προς τις ΗΠΑ οι σημαντικοί παράγοντες ήταν, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της οικονομικής ανάλυσης, η ανεργία στην Ελλάδα και το κατά κεφαλήν ΑΕΠ των ΗΠΑ.
- γ) Στην περίπτωση της μετανάστευσης προς τον Καναδά, φαίνεται ότι το μέγεθος της μετανάστευσης ήταν σε θετική συσχέτιση με την ανεργία στην Ελλάδα και σε αρνητική με την ανεργία στον Καναδά.
- δ) Στην περίπτωση της μετανάστευσης προς την Αυστραλία, φαίνεται ότι ο σημαντικός παράγοντας του μεγέθους της μετανάστευσης σε κάθε περίοδο ήταν το μέγεθος της μετανάστευσης της προηγούμενης περιόδου.
- ε) Η εξέταση των μεταναστευτικών ρευμάτων προς τις τέσσερις αυτές χώρες ταυτόχρονα, με τη χρησιμοποίηση ψευδομεταβλητών, έδωσε παρόμοια αποτελέσματα, ότι, δηλ., τα ποσοστά ανεργίας στις χώρες προέλευσης και προορισμού είναι ο κύριος σημαντικός συντελεστής. Επιπλέον, όμως, φάνηκε ότι η σχέση μεταξύ μεγέθους μετανάστευσης και ποσοστού ανεργίας δεν είναι γραμμική. Με άλλα λόγια, όσο αυξάνει το ποσοστό ανεργίας στη χώρα προέλευσης, αυξάνει και το μέγεθος της μετανάστευσης αλλά κατά τρόπο φθίνοντα. Το ίδιο ισχύει και για τη χώρα προορισμού αλλά αντίστροφα. Επίσης, φάνηκε ότι η αύξηση της απόστασης μεταξύ χώρας προέλευσης και χώρας προορισμού έχει αρνητικό αποτέλεσμα στον όγκο της μετανάστευσης. Τέλος, ο όγκος της μετανάστευσης της προηγούμενης περιόδου φάνηκε ότι είναι γενικά σημαντικός.
6. Η προσπάθεια για μία οικονομετρική διερεύνηση της παλιννόστησης της περιόδου 1908-1924 από τις ΗΠΑ είχε μηδενικό αποτέλεσμα, υπό την έννοια ότι δεν κατέστη δυνατόν να προσδιορισθεί κάποιος στατιστικά σημαντικός παράγοντας που να επηρεάζει τον όγκο της παλιννόστησης. Εντούτοις, για την παλιννόστηση της περιόδου 1960-1977 από τη Γερμανία, και της περιόδου 1968-1977 για τις άλλες χώρες, η ανάλυση έδειξε ότι οι σημαντικοί παράγοντες διαφέρουν κατά χώρα. Για την περίπτωση της παλιννόστησης από τη Γερ-

μανία, οι σημαντικοί παράγοντες ήταν η ανεργία στη Γερμανία, η μετανάστευση των δύο προηγούμενων περιόδων προς τη Γερμανία και μια γενική φθίνουσα τάση. Για την παλιννόστηση από τις ΗΠΑ σημαντικοί παράγοντες ήταν η ανεργία στις ΗΠΑ και η μετανάστευση της προηγούμενης περιόδου. Για την παλιννόστηση από τον Καναδά και την Αυστραλία, η ανεργία δεν φαίνεται να ήταν σημαντικός παράγοντας. Αντίθετα, η μετανάστευση των προηγούμενων περιόδων ήταν σημαντικός παράγοντας.

7. Το μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα προς την Ελλάδα εμφανίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1990 με την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Κατά την απογραφή του 2001, ο αριθμός των μεταναστών στην Ελλάδα ήταν 762 χιλ., και αντιστοιχούσε στο 7,5% του ελληνικού πληθυσμού. Το μεγαλύτερο μέρος του μεταναστευτικού κύματος προς την Ελλάδα ήταν παράνομο, ενώ στο πρώτο πρόγραμμα νομιμοποίησης του 1998 περίπου 212 χιλ. απέκτησαν νόμιμη άδεια παραμονής.
8. Σύμφωνα με την απογραφή του 2001, η μεγαλύτερη αναλογία μεταναστών προέρχεται από τις χώρες των Βαλκανίων, με ποσοστό 66% του συνόλου. Μεταξύ αυτών, οι περισσότεροι είναι Αλβανοί (438 χιλ.), οι οποίοι αποτελούν το 88% του συνόλου από τις χώρες αυτές και το 57% του συνόλου των μεταναστών.
9. Οι άνδρες αποτελούν το 54% των μεταναστών, αλλά οι αναλογίες των δύο φύλων παρουσιάζουν εντυπωσιακές διαφορές. Μεταξύ των μεταναστών από την Ινδία οι άνδρες αποτελούν το 93%, από τη Συρία και Αίγυπτο άνω του 75%, ενώ από τις Φιλιππίνες και τη Μολδαβία κάτω του 25%.
10. Η οικογενειακή σύνθεση της μετανάστευσης προς την Ελλάδα παρουσιάζει σημαντικές διαφορές ανάλογα με τη χώρα προέλευσης. Οι εξ Αλβανίας μετανάστες βρίσκονται στην Ελλάδα συνήθως με τις/τους συζύγους και με τα παιδιά τους. Οι μετανάστες από άλλες χώρες βρίσκονται στην Ελλάδα συχνά χωρίς τα άλλα μέλη της οικογένειας. Σύμφωνα με ορισμένες εκτιμήσεις, το 26% των έγγαμων

γυναικών και το 20% των έγγαμων ανδρών βρίσκονται στην Ελλάδα χωρίς τον/τη σύζυγο.

11. Οι μετανάστες έχουν εγκατασταθεί σε όλους τους νομούς της χώρας. Η γεωγραφική τους κατανομή ακολουθεί αυτή των Ελλήνων σε γενικές γραμμές, δεδομένου ότι το 48% έχει εγκατασταθεί στον Νομό Αττικής και το 9% στο Νομό Θεσσαλονίκης. Οι Αλβανοί είναι διεσπαρμένοι σε πολλούς νομούς της χώρας. Αντίθετα, άλλοι, όπως π.χ. οι Πακιστανοί, Φιλιππινέζοι, Ιρακινοί, Ινδοί και Σύριοι, έχουν συγκεντρωθεί σε έναν ή σε πολύ μικρό αριθμό νομών.
12. Οι μετανάστες απασχολούνται σε κάθε κλάδο οικονομικής δραστηριότητας. Εντούτοις, οι μεταξύ κλάδων διαφορές είναι πολύ μεγάλες. Οι άνδρες απασχολούνται κυρίως στις Κατασκευές (35% του συνόλου των απασχολούμενων μεταναστών), στη Γεωργία και Κτηνοτροφία (19%), στη Μεταποίηση (14,5%), και στο Εμπόριο (8,8%). Οι γυναίκες απασχολούνται κυρίως στα Ιδιωτικά Νοικοκυριά (34,6%), σε Ξενοδοχεία και Εστιατόρια (14%) και στη Μεταποίηση (8%).
13. Οι μετανάστες αποτελούσαν το 2001 περίπου το 10% του συνολικού εργατικού δυναμικού. Η μαζική αυτή εισροή εργατικού δυναμικού είναι πιθανόν να είχε σημαντικές συνέπειες στην αγορά εργασίας. Από τη σύγκριση των στατιστικών δεδομένων των δύο δεκαετιών πριν και μετά την είσοδο των μεταναστών, δηλ. της δεκαετίας 1981-1990 και 1991-2000, προκύπτει ότι:
 - α) Κατά τη δεκαετία 1991-2000 οι πραγματικές αμοιβές κατ' απασχολούμενο υπέστησαν πιέσεις προς τα κάτω, οι οποίες δεν προέρχονταν από την εξέλιξη της οικονομίας γενικά ή λόγω χρονικής τάσης. Δεδομένου ότι η σημαντικότερη μεταβολή αυτής της περιόδου ήταν η μαζική εισροή μεταναστών, είναι εύλογο να αποδοθούν οι πτωτικές πιέσεις στην προσφορά εργασίας που προήλθε από τους μετανάστες.
 - β) Κατά τη δεκαετία 1981-1990, η σχετική μερίδα της εργασίας ήταν κατά μέσο όρο 71,3%, ενώ κατά την επόμενη δεκαετία 1991-2000 ήταν 65,7%, δηλ. παρουσίασε πτώση 7,6 εκατοστιαίων μονάδων.

γ) Κατά τη δεκαετία 1991-2000, το ποσοστό ανεργίας ήταν υψηλότερο αυτού της δεκαετίας 1981-1990, ανεξάρτητα από τις επιδράσεις της οικονομικής συγκυρίας και των αυξήσεων των μισθών.

Εν συντομία, από τα στοιχεία και τις αναλύσεις των προηγούμενων κεφαλαίων μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι τα μεταναστευτικά ρεύματα του εικοστού αιώνα από την Ελλάδα προς άλλες χώρες ήταν εξαιρετικά μεγάλα σε σχέση με τον πληθυσμό της χώρας και είχαν ως προορισμό υπερπόντιες (ΗΠΑ κυρίως, Καναδά και Αυστραλία) και ευρωπαϊκές χώρες (Γερμανία κυρίως). Από τα ογκώδη αυτά μεταναστευτικά ρεύματα δημιουργήθηκαν σημαντικά ρεύματα παλιννόστησης κυρίως από τις ευρωπαϊκές χώρες. Βασικοί προσδιοριστικοί παράγοντες των μεταναστευτικών ρευμάτων ήταν το υψηλό ποσοστό ανεργίας στην Ελλάδα και η μεγάλη πιθανότητα απασχόλησης στις χώρες προορισμού.

Από τη στιγμή που ξεκίνησαν οι μαζικές μεταναστευτικές εισροές στο τέλος της δεκαετίας του 1980, η Ελλάδα είχε διανύσει, μέχρι το τέλος του αιώνα, μία δεκαετία έντονης εμπειρίας ως χώρα υποδοχής μεταναστών. Ωστόσο, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ακόμα στο τέλος του αιώνα ως «αρχάρια» όσον αφορά τη συνειδητοποίηση, και πόσο μάλλον την αντιμετώπιση, των σημαντικών διλημμάτων πολιτικής που τίθενται με τη μετανάστευση. Δεν είχε καταφέρει να δημιουργήσει μια προληπτική, μακρόπνοη πολιτική μετανάστευσης προς όφελος της χώρας αλλά, αντίθετα, συνέχιζε να αντιδρά αντανάκλαστικά στις εξελίξεις, αντί να τις διαμορφώνει. Όσον αφορά τον πληθυσμό μεταναστών που βρισκόταν στη χώρα, δεν είχε καταφέρει να σχεδιάσει και να εφαρμόσει πολιτικές οι οποίες θα διευκόλυναν την επιτυχή ένταξή τους, ούτε που προσέβλεπαν προς την επιτυχή ένταξη της δεύτερης γενιάς μεταναστών η οποία ήταν ήδη υπό διαμόρφωση. Ανάμεσα στα σημαντικά δυσμενή για την εθνική οικονομία αποτελέσματα της ανεπάρκειας των πολιτικών ήταν η συνέχιση της παράνομης μετανάστευσης, η μεγάλη διάδοση της παράνομης απασχόλησης ανάμεσα στους μετανάστες, είτε είχαν τα απαραίτητα έγγραφα είτε όχι, και η περιορισμένη αξιοποίηση του ανθρώπινου κεφαλαίου που διέθεταν. Συνεπώς, τα οφέλη που άντλησε η χώρα από τη μετανάστευση ήταν λίγα σε σχέση με τις μεγάλες ευκαιρίες που προσφέρει η μετανάστευση σε εθνικές οικονομίες.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΘΕΩΡΙΕΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ

1. Εισαγωγή

Οι θεωρίες που παρουσιάζουμε εδώ, με μεγάλη συντομία, αποτελούν τη βάση με την οποία καθίσταται σαφές το πλαίσιο εντός του οποίου γίνεται η ανάλυση των εμπειρικών δεδομένων. Η σημασία π.χ. της μεταβλητής «επίπεδο ανεργίας» στις χώρες προέλευσης και προορισμού καθίσταται απολύτως φανερή όταν γίνει κατανοητός ο τρόπος με τον οποίο η μεταβλητή αυτή σχετίζεται με τις προσδοκώμενες ροές εισοδήματος στις δύο χώρες. Συνεπώς, σκοπός αυτού του παραρτήματος είναι να διαφωτίσει τον αναγνώστη, εφόσον το χρειάζεται, σχετικά με τις επικρατούσες θεωρητικές απόψεις περί μετανάστευσης. Επίσης, η παρουσίαση αυτή μπορεί να είναι χρήσιμη, δεδομένου ότι οι θεωρίες αυτές δεν υπάρχουν συγκεντρωμένες σε κάποιο εύκολα προσβάσιμο ελληνικό κείμενο.

Στη σύγχρονη οικονομική βιβλιογραφία υπάρχουν διάφορες θεωρίες που εξηγούν τη μετανάστευση μεταξύ περιοχών της ίδιας χώρας (εσωτερική μετανάστευση) και μεταξύ χωρών (διεθνή μετανάστευση). Η θεωρία που συνήθως αναφέρεται ως *νεοκλασική* έλαβε την πληρέστερη μορφή της μετά τις εργασίες του Sjaastad (1962), του Todaro (1969) και Harris και Todaro (1970), υπήρχαν όμως θεωρητικές νύξεις σε προηγούμενες εργασίες, όπως π.χ. των Hicks (1932), Makower, Marschak και Robinson (1938, 1940), Duncan (1940), Stouffer (1940), Ravenstein (1885, 1889) κ.ά. Οι σημαντικότερες από τις πιο πρόσφατες θεωρίες της μετανάστευσης είναι η θεωρία που συνήθως αναφέρεται ως «*νέα οικονομική της μετανάστευσης*» και αναπτύχθηκε από τους Stark (1991), Stark και Bloom (1985), Stark και Lucas (1988) κ.ά., η θεωρία της *δυσικής* ή *διαχωρι-*

σμένης (dual) αγοράς εργασίας του Piore (1979), η προσέγγιση του παγκόσμιου συστήματος του Wallerstein (1974), και η θεωρία για τα κοινωνικά δίκτυα η οποία αναπτύχθηκε από τον Massey και τους συνεργάτες του (1993).

Οι θεωρίες αυτές δεν είναι ανταγωνιστικές μεταξύ τους. Η θεμελιώδης αρχή, ότι η απόφαση για μετανάστευση βασίζεται στην προσπάθεια των ανθρώπων να βελτιώσουν την οικονομική τους θέση, είναι κοινή σε όλες τις θεωρίες. Υπάρχουν όμως σημαντικές διαφορές ως προς το ποιος είναι ο φορέας των αποφάσεων και ποιο είναι το περιβάλλον εντός του οποίου λαμβάνει χώρα η μετανάστευση.

2. Η νεοκλασική θεωρία

Σύμφωνα με τη νεοκλασική θεωρία, ο φορέας λήψης αποφάσεων σχετικά με το ενδεχόμενο της μετανάστευσης, σε άλλη περιοχή της ίδιας χώρας ή σε άλλη χώρα, είναι το άτομο. Η απόφαση του ατόμου, με δεδομένα τα ατομικά του χαρακτηριστικά (ηλικία, φύλο, εκπαίδευση, κλπ.), βασίζεται σε τρία στοιχεία:

- α. Την αναμενόμενη ροή εισοδημάτων στον τόπο προορισμού για όλη τη διάρκεια της εργάσιμης ζωής του. Το αναμενόμενο εισόδημα εξαρτάται από το ύψος του μισθού (w) που μπορεί να διεκδικήσει επί τη βάσει των ατομικών του χαρακτηριστικών και της πιθανότητας να είναι απασχολημένο (P). Η παρούσα αξία αυτών των ροών είναι

$$V_1 = \sum_{i=1}^{35} \frac{w_{1i}P_{1i}}{(1+r)^{i-1}}$$

για ένα άτομο που υπολογίζει να εργάζεται για 35 χρόνια από τον χρόνο της μετανάστευσης. Το r είναι το ποσοστό με το οποίο κάθε άτομο προεξοφλεί τα μελλοντικά του εισοδήματα.

- β. Την αντίστοιχη ροή εισοδημάτων στον τόπο προέλευσης. Η παρούσα αξία των εισοδημάτων αυτών για την ίδια χρονιά εργασίας είναι

$$V_2 = \sum_{i=1}^{35} \frac{w_{2i}P_{2i}}{(1+r)^{i-1}}$$

γ. Το κόστος της μετανάστευσης. Το κόστος αυτό περιλαμβάνει το κόστος μετακίνησης από τον τόπο προέλευσης στον τόπο προορισμού, το κόστος πρώτης εγκατάστασης στον τόπο προορισμού και το κόστος εγκατάλειψης του τόπου προέλευσης (π.χ. απώλεια συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων, πώληση περιουσιακών στοιχείων σε δυσμενή συγκυρία και υπό καθεστώς βιασύνης, κλπ.). Το κόστος μετανάστευσης περιλαμβάνει και το ψυχικό κόστος που το άτομο αισθάνεται από την απομάκρυνσή του από το οικογενειακό και φιλικό περιβάλλον, από τη μεταβολή του εργασιακού και κοινωνικού περιβάλλοντος, κλπ. Υποτίθεται ότι το άτομο μπορεί να εκτιμήσει το βάρος του ψυχικού κόστους και να το συγκρίνει με τα οικονομικά μεγέθη των άλλων παραγόντων.

Επί τη βάση των τριών αυτών στοιχείων, το άτομο σχηματίζει έναν δείκτη I , ο οποίος ορίζεται ως εξής:

$$I = V_1 - V_2 - C$$

Αν ο δείκτης I έχει θετική τιμή, το άτομο αποφασίζει να μεταναστεύσει και, αν έχει αρνητική τιμή, η μετανάστευση δεν είναι συμφέρουσα και συνεπώς το ενδεχόμενο της μετανάστευσης απορρίπτεται.

Η σύγκριση μεταξύ των δύο τόπων, προέλευσης και προορισμού, διευκολύνει την ανάλυση, όμως στην πραγματικότητα ο εν δυνάμει μετανάστης μπορεί να συγκρίνει περισσότερους του ενός τόπους προορισμού και να επιλέξει εκείνον με τον μεγαλύτερο δείκτη I . Υπάρχει, με άλλα λόγια, μια εσωτερική ή διεθνής αγορά μετανάστευσης, στην οποία ορθολογικά γίνεται η επιλογή των τόπων προορισμού (Borjas, 1989).

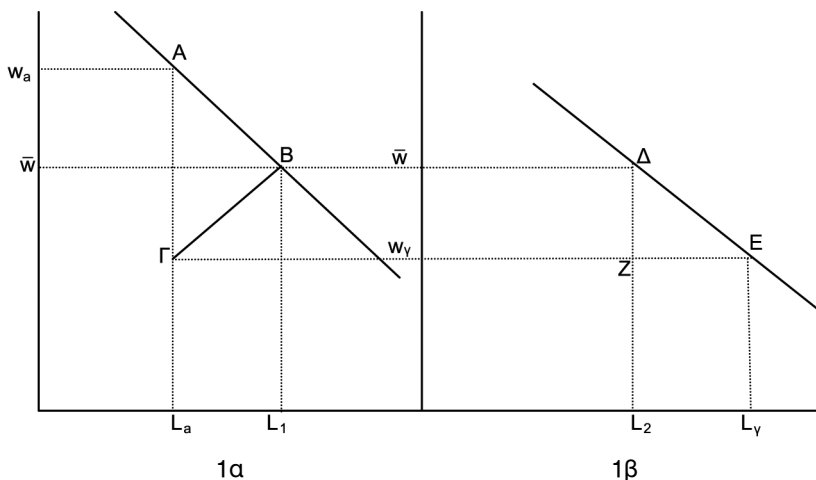
Φυσικά, το άτομο μπορεί να λαμβάνει υπόψη του και άλλους παράγοντες όπως π.χ. το ενδεχόμενο της ανεργίας και της παροχής επιδομάτων ανεργίας, το σύστημα συνταξιοδότησης κάθε χώρας κλπ. Όλα αυτά καθιστούν πιο περίπλοκο τον σχηματισμό του δείκτη, αλλά η ουσία της θεωρίας παραμένει η ίδια, δηλ. ότι ο φορέας των αποφάσεων είναι το άτομο και ότι η απόφαση λαμβάνεται επί τη βάση οικονομικών κριτηρίων, δηλαδή της μεγιστοποίησης των αναμενόμενων εισοδημάτων, υπό καθεστώς αβεβαιότητας όσον αφορά τα μελλοντικά εισοδήματα και την πιθανότητα απασχόλησης.

Σύμφωνα με το νεοκλασικό υπόδειγμα, η μετακίνηση εργατικού μεταξύ περιοχών αυξάνει το συνολικό προϊόν, διότι αυξάνει το προϊόν της περιοχής προορισμού περισσότερο απ' ό,τι μειώνει το προϊόν της περιοχής προέλευσης. Στο τμήμα 1α του Διαγράμματος 1 φαίνεται η καμπύλη ζήτησης του αστικού τομέα μιας χώρας, με μισθό w_a και απασχόληση L_a προ της μετακίνησης του εργατικού δυναμικού. Στο τμήμα 1β παρουσιάζεται ο γεωργικός τομέας με μισθό w_γ και απασχόληση L_γ . Η μετανάστευση από τον γεωργικό τομέα στον αστικό αυξάνει την απασχόληση κατά $L_a L_1$ και μειώνει τον μισθό στο επίπεδο \bar{w} στον αστικό τομέα και ταυτόχρονα στον γεωργικό τομέα μειώνει την απασχόληση κατά το ίδιο μέγεθος $L_\gamma L_2 (= L_a L_1)$ και αυξάνει τον μισθό στο \bar{w} . Η συνολική παραγωγή του γεωργικού τομέα μειώνεται κατά $\Delta E L_\gamma L_2$, ενώ του αστικού αυξάνεται κατά $A B L_a L_1$. Η θετική διαφορά είναι ίση με το εμβαδόν $A B \Gamma$ και αποτελεί καθαρό όφελος που επιτυγχάνεται από την καλύτερη κατανομή της εργασίας μεταξύ των δύο τομέων (αγνοείται το κόστος μετακίνησης για απλούστευση).

Ανάλογα επιχειρήματα μπορούν να διατυπωθούν για την περίπτωση της διεθνούς μετανάστευσης.

Εντούτοις, τα επιχειρήματα είναι πιο περίπλοκα και συχνά καταλήγουν σε αντίθετα συμπεράσματα, διότι η απόκτηση πληθυσμού από τη

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

χώρα προορισμού και η απώλεια για τη χώρα προέλευσης έχει σημαντικές συνέπειες.

Στο πλαίσιο της νεοκλασικής θεωρίας μπορεί να ενταχθεί και η μελέτη του Mincer για την οικογενειακή μετανάστευση. Η συμβολή του Mincer βρίσκεται στο ότι ο φορέας αποφάσεων δεν είναι το άτομο, αλλά η οικογένεια, δηλ. οι δύο εργαζόμενοι σύζυγοι. Στο υπόδειγμα αυτό, η μετανάστευση της οικογένειας συνεπάγεται μια ροή εισοδημάτων και απωλειών, όπως έχουμε ήδη αναφέρει πιο πάνω, για τον άνδρα και μία για τη γυναίκα, επί τη βάσει των οποίων υπολογίζονται δύο δείκτες I_α και I_γ . Η οικογένεια αποφασίζει να μεταναστεύσει από μια περιοχή ή χώρα σε μια άλλη αν

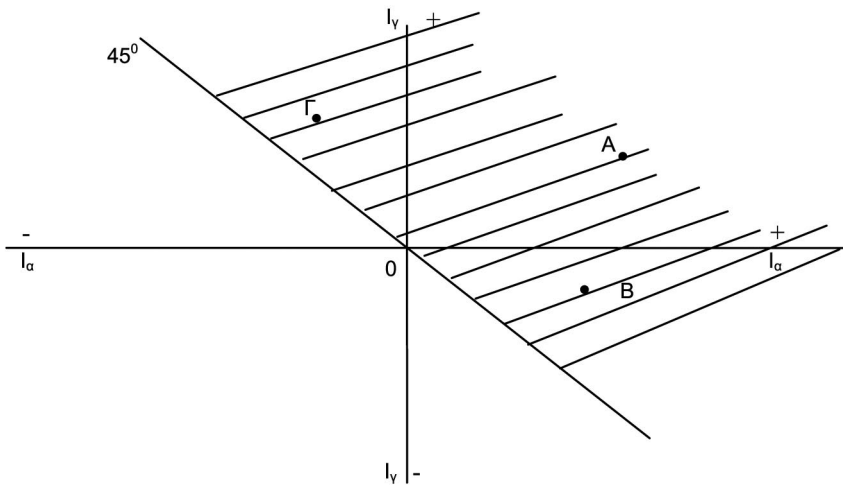
$$I_\alpha + I_\gamma > 0.$$

Για τον σύζυγο ή τη σύζυγο, η μετανάστευση είναι δυνατόν να σημαίνει απώλεια εισοδημάτων αλλά, εφόσον το άθροισμα είναι θετικό, η μετακίνηση είναι συμφέρουσα για την οικογένεια. Συνεπώς, ενώ μπορεί να φαίνεται ότι για ένα άτομο η μετανάστευση δεν είναι ορθολογική κίνηση, στην πραγματικότητα είναι, διότι η απώλεια εισοδημάτων υπερκαλύπτεται από τα πρόσθετα εισοδήματα του άλλου μέλους της οικογένειας.

Το παρακάτω Διάγραμμα 2 παρουσιάζει τις δυνατότητες που υπάρχουν στο υπόδειγμα του Mincer. Η περιοχή προς τα δεξιά και επάνω της γραμμής των 45° περιλαμβάνει τα αποτελέσματα που είναι θετικά για την οικογένεια. Το σημείο Α αντιστοιχεί σε θετικά αποτελέσματα και για τους δύο, το σημείο Γ αντιστοιχεί σε θετικό δείκτη για τη γυναίκα, αρνητικό για τον άνδρα, αλλά θετικά και για τους δύο μαζί. Ανάλογη είναι η κατάσταση στο σημείο Β.

Η συμβολή του Mincer είναι σημαντική διότι αντικαθιστά το άτομο, ως φορέα λήψης αποφάσεων, με την οικογένεια. Ταυτόχρονα, όμως, δημιουργεί και ένα πρόβλημα. Με άλλα λόγια, πώς γίνεται η στάθμιση των εισοδηματικών πρόσθετων ροών από τα δύο άτομα; Αν π.χ. η μετανάστευση συνεπάγεται αύξηση του εισοδήματος του συζύγου κατά x μονάδες και μείωση του εισοδήματος της συζύγου κατά το ίδιο ποσό, η απόφαση θα είναι ίδια με εκείνη που ελάμβαναν αν ο σύζυγος είχε τη μείω-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

ση του εισοδήματος και η σύζυγος την αύξηση; Ουσιαστικά το ερώτημα είναι ισοδύναμο με αυτό του ποια είναι η συνάρτηση χρησιμότητας της οικογένειας και πώς σταθμίζεται η χρησιμότητα του κάθε μέλους.

3. Η «νέα οικονομική της μετανάστευσης»

Η «νέα οικονομική της μετανάστευσης» ανεπύχθη αρχικά για να ερμηνεύσει τη μετακίνηση εργατικού δυναμικού από τις αγροτικές στις αστικές περιοχές των λιγότερο ανεπτυγμένων χωρών. Η θεωρία αυτή εισάγει δύο νέα στοιχεία στην ανάλυση της μετανάστευσης. Πρώτον, η απόφαση για μετανάστευση δεν λαμβάνεται από το άτομο αλλά από την οικογένεια που περιλαμβάνει περισσότερα του ενός άτομα. Η οικογένεια, ως μια οντότητα, έχει σκοπό τη μεγιστοποίηση της χρησιμότητάς της, στην οποία λαμβάνεται υπόψη η χρησιμότητα κάθε μέλους με κάποια στάθμιση. Παραδείγματος χάριν, για μια οικογένεια στην οποία πηγές εισοδήματος είναι ο πατέρας και ο γιος η συνάρτηση χρησιμότητας μπορεί να έχει την εξής μορφή

$$U = (U_p - U_{p,m})^a \cdot (U_{S,m} - U_S)^b$$

όπου U_p = χρησιμότητα του πατέρα αν ο γιος δεν μεταναστεύσει,
 $U_{p,m}$ = χρησιμότητα του πατέρα αν ο γιος μεταναστεύσει,
 $U_{s,m}$ = χρησιμότητα του γιου αν μεταναστεύσει,
 U_s = χρησιμότητα του γιου αν δεν μεταναστεύσει,

και οι εκθέτες a και b δίνουν τη στάθμιση της χρησιμότητας πατέρα και γιου στην οικογενειακή χρησιμότητα και έχουν άθροισμα ίσο με τη μονάδα.

Η χρησιμότητα για κάθε άτομο που περιλαμβάνεται στην οικογένεια εξαρτάται από το εισόδημα που έχει και τησχόλη που απολαμβάνει. Έτσι κάθε μέλος της οικογένειας έχει τη δική του συνάρτηση χρησιμότητας

$$U_i = f(Y_i L_i)$$

όπου Y_i = εισόδημα του ατόμου i ,
 L_i =σχόλη του ατόμου i ,
 $i = 1, 2, \dots$

Η μετανάστευση του γιου συνεπάγεται αλλαγές στο εισόδημα και στησχόλη όλων των μελών, δηλ. η μετανάστευση του ατόμου $i=1$ μεταβάλλει το Y_1 και L_1 , αλλά ταυτόχρονα μεταβάλλει και το Y_2 και L_2 του ατόμου $i=2$. Συνεπώς, η μετανάστευση του ενός προκαλεί αλλαγές στη χρησιμότητα όλων. Σύμφωνα με τη «νέα οικονομική της μετανάστευσης», ο στόχος της μεγιστοποίησης της χρησιμότητας επιδιώκεται με τη γεωγραφική κατανομή του εργατικού δυναμικού της οικογένειας σε διάφορες περιοχές, αγροτικές ή αστικές, στην ίδια χώρα ή στο εξωτερικό. Συνεπώς, η μετανάστευση είναι απόφαση οικογενειακή και όχι ατομική.

Δεύτερον, η μεγιστοποίηση του οικογενειακού εισοδήματος δεν είναι ο μοναδικός σκοπός της οικογένειας. Ταυτόχρονα επιδιώκεται και η μείωση των οικονομικών κινδύνων που υπάρχουν κυρίως στους αγροτικούς τομείς των υπανάπτυκτων χωρών. Στις χώρες αυτές οι θεσμοί που καλύπτουν τους κινδύνους που αντιμετωπίζει η οικογένεια είναι ανύπαρκτοι ή αναποτελεσματικοί. Π.χ. το χρηματοπιστωτικό σύστημα είναι περιορισμένο ή δαπανηρό, τα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης εν πολλοίς ανύπαρκτα ή περιορισμένα, η ασφάλιση των καλλιεργειών επίσης ανύπαρκτη ή περιορισμένη. Η έλλειψη θεσμών που μπορούν να προφυ-

λάξουν την οικογένεια από τυχαία και απρόβλεπτα αρνητικά συμβάντα (όπως π.χ. κακή εσοδεία, φυσικές καταστροφές κλπ.), αναγκάζει την οικογένεια να αναζητήσει άλλους τρόπους αντιμετώπισης των κινδύνων. Ένας τέτοιος τρόπος είναι η μετανάστευση μελών της οικογένειας σε άλλες περιοχές ή χώρες όπου οι κίνδυνοι αυτοί δεν υπάρχουν ή είναι περιορισμένοι. Η εισαγωγή του κινδύνου ως παράγοντα που έχει ως αποτέλεσμα τη μετανάστευση, έχει σημαντικές συνέπειες για την ανάλυση. Π.χ. είναι δυνατόν να παρατηρηθεί μετακίνηση εργατικού δυναμικού ακόμη και αν δεν υπάρχουν σημαντικές διαφορές μισθών ή ποσοστών ανεργίας, εφόσον η μετακίνηση αυτή αποτελεί τρόπο κάλυψης από απρόβλεπτους κινδύνους και στρατηγική διασποράς των κινδύνων.

Η θεωρία αυτή έχει σημαντικές προεκτάσεις για την ερμηνεία της αποστολής εμβασμάτων από τους μετανάστες προς τις οικογένειές τους στη χώρα ή στον τόπο προέλευσης. Η νεοκλασική θεωρία εξηγεί την αποστολή εμβασμάτων ως αποτέλεσμα αλτρουϊσμού και αγάπης του μετανάστη προς τα άλλα μέλη της οικογένειας ή ως αποτέλεσμα κοινωνικής πίεσης. Η «νέα οικονομική της μετανάστευσης» υποστηρίζει ότι τα εμβάσματα είναι μέρος μιας διαχρονικής και αμοιβαία επωφελούς άτυπης συμφωνίας μεταξύ του μετανάστη και της οικογένειας. Οι όροι της συμφωνίας αυτής είναι ότι η οικογένεια προετοιμάζει και ενισχύει τον μετανάστη όταν έχει ανάγκη, όπως π.χ. για να καλύψει το κόστος μετακίνησης και εγκατάστασης στον τόπο προορισμού καθώς και την περίοδο ανεργίας, και ο μετανάστης ενισχύει με τα εμβάσματα την οικογένεια όταν αυτή έχει ανάγκη, όπως π.χ. σε περιόδους κακής εσοδείας, ασθενειών, φυσικών καταστροφών κλπ. Παρότι η συμφωνία είναι άτυπη, υπάρχουν λόγοι για τους οποίους τηρείται, όπως π.χ. αμοιβαία αγάπη, προσδοκίες για το μέλλον (κληρονομιά, φροντίδα της περιουσίας) κλπ.

4. Ο δεισμός της αγοράς εργασίας

Η θεωρία του δεισμού της αγοράς εργασίας (ή των διαχωρισμένων αγορών εργασίας), χωρίς να απορρίπτει την ορθολογική συμπεριφορά των φορέων που παίρνουν αποφάσεις, του ατόμου ή της οικογένειας, ερμηνεύει τη μετανάστευση από τις υπανάπτυκτες χώρες προς τις ανε-

πτυγμένες ως αποτέλεσμα της διάρθρωσης των ανεπτυγμένων βιομηχανικών οικονομιών. Η θεωρία αυτή υποστηρίζει ότι η τεχνολογική εξέλιξη και η βιομηχανική ανάπτυξη στις χώρες αυτές έχουν δημιουργήσει δύο διαφορετικές και διαχωρισμένες αγορές εργασίας. Η μία αγορά περιλαμβάνει θέσεις εργασίας οι οποίες απαιτούν εξειδίκευση, προσφέρουν υψηλές αμοιβές, επαγγελματικό και κοινωνικό κύρος και βρίσκονται στις ανώτερες βαθμίδες της επαγγελματικής ιεραρχίας. Η άλλη αγορά έχει τα αντίθετα χαρακτηριστικά, δηλ. απασχολεί εργατικό δυναμικό χαμηλής εκπαίδευσης και εξειδίκευσης, προσφέρει χαμηλές αμοιβές, χαμηλό επαγγελματικό και κοινωνικό κύρος και οι θέσεις εργασίας αυτής της αγοράς βρίσκονται στα κατώτερα κλιμάκια της επαγγελματικής ιεραρχίας.

Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, η προσφορά εργασίας στις αγορές εργασίας με χαμηλή ειδίκευση, χαμηλές αμοιβές και χαμηλό κοινωνικό κύρος είναι περιορισμένη. Υπάρχει μια μόνιμη έλλειψη εργατικού δυναμικού που οφείλεται στη διάρθρωση της οικονομίας. Η αύξηση μισθών στις αγορές αυτές δεν θα έχει αποτέλεσμα, διότι θα επιφέρει αύξηση μισθών σε ολόκληρη την κλίμακα των επαγγελμάτων και συνεπώς οι κατώτερες βαθμίδες θα παραμείνουν κατώτερες, έστω και αν το απόλυτο μέγεθος έχει αυξηθεί.

Η μόνιμη έλλειψη εργατικού δυναμικού μπορεί να καλυφθεί από μετανάστες τρίτων χωρών. Οι μετανάστες προσφέρουν εργασία στους κλάδους όπου παρατηρείται η έλλειψη εργατικού δυναμικού διότι, παρότι η αμοιβή είναι σχετικά χαμηλή, είναι σημαντικά μεγαλύτερη από τις αμοιβές στη χώρα προέλευσης.

Επιπλέον, το γεγονός ότι η απασχόληση στους κλάδους όπου υπάρχει η έλλειψη δεν προσδίδει κοινωνικό ή επαγγελματικό κύρος δεν επηρεάζει τις αποφάσεις του μετανάστη, διότι δεν θεωρεί τον εαυτό του, τουλάχιστον αρχικά, μέλος της κοινωνίας της χώρας προορισμού. Κατά συνέπεια, η χρόνια έλλειψη εργατικού δυναμικού σε ορισμένους κλάδους των ανεπτυγμένων οικονομιών που γίνονται τόπος προορισμού είναι η βασική αιτία που προκαλεί τη μετανάστευση. Με άλλα λόγια, η μετανάστευση είναι, κατά τη θεωρία αυτή, αποτέλεσμα έλξης της χώρας και όχι ώθησης της χώρας προέλευσης.

5. Η προσέγγιση του παγκόσμιου συστήματος

Η θεωρία του παγκόσμιου συστήματος, η οποία αναπτύχθηκε από τον Wallerstein (1974), είναι μια άποψη για την καταγωγή και την ανάπτυξη του καπιταλισμού ως παγκόσμιου οικονομικού συστήματος. Σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, ο σύγχρονος καπιταλισμός είναι οργανωμένος σε παγκόσμιο και όχι σε εθνικό επίπεδο. Το παγκόσμιο σύστημα αποτελείται από περιοχές “κεντρικές” (core regions) και από περιοχές «περιφερειακές». Η διείσδυση του κεφαλαίου του κέντρου στην περιφέρεια καταστρέφει τις παραδοσιακές μορφές παραγωγής. Αποτέλεσμα είναι να δημιουργείται ένας πληθυσμός ο οποίος αναγκάζεται να ψάχνει για νέους τρόπους εξασφάλισης των προς το ζην. Η μετανάστευση αποτελεί μια τέτοια διέξοδο.

Με τη συνεχή επέκταση του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος, οι παραγωγικές δραστηριότητες αποκεντρώνονται και διασκορπίζονται όλο και περισσότερο. Οι παραγωγικές διαδικασίες οι οποίες είναι έντασης κεφαλαίου τοποθετούνται στο κέντρο, ενώ εκείνες που απαιτούν χειρωνακτική εργασία τοποθετούνται στην περιφέρεια. Ωστόσο, οι διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης δημιουργούν ταυτόχρονα ζήτηση στο κέντρο και για εργαζόμενους χαμηλής ειδίκευσης οι οποίοι διατίθενται να δεχθούν εργασίες με χαμηλές αποδοχές. Ειδικότερα, σε πόλεις του κέντρου όπου υπάρχει ζήτηση για εργαζόμενους με εξειδίκευση υψηλής στάθμης (Sassen, 1988), δημιουργείται ζήτηση για εργασίες χαμηλής ειδίκευσης οι οποίες συνδέονται με τον πλούσιο τρόπο ζωής των πρώτων, για παράδειγμα στον τομέα των υπηρεσιών όπως στα εστιατόρια και στον τομέα των προσωπικών υπηρεσιών όπως οικιακών βοηθών. Η ζήτηση αυτή δεν καλύπτεται εύκολα από γηγενείς, εφόσον είναι εργασίες βαριές με χαμηλές αποδοχές, και επομένως οι εργοδότες απευθύνονται σε μετανάστες.

Από τη στιγμή που έχει ξεκινήσει η μετανάστευση για την κάλυψη τέτοιων θέσεων, οι κοινότητες μεταναστών δημιουργούν από μόνες τους ζήτηση εργασίας μεταναστών. Πιο συγκεκριμένα, υπάρχει ζήτηση από τους μετανάστες για προϊόντα και υπηρεσίες που είναι χαρακτηριστικά της χώρας προέλευσής τους, και συνεπώς ιδρύονται επιχειρήσεις από

μετανάστες για την εξυπηρέτηση της ζήτησης των κοινοτήτων μεταναστών (Waldinger et al., 1990).

Εν ολίγοις, η μετανάστευση από τις περιοχές της περιφέρειας στις πόλεις του κέντρου είναι επίπτωση της ίδιας της δομής του παγκόσμιου συστήματος, που δημιουργεί τη ζήτηση εργασίας μεταναστών. Η μετακίνηση ατόμων προς την κάλυψη αυτής της ζήτησης διευκολύνεται από τις υλικές και ιδεολογικές διασυνδέσεις ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια τις οποίες έχει δημιουργήσει η παγκοσμιοποίηση (Castles and Miller, 1993). Συγκεκριμένα, διασυνδέονται από άποψη επικοινωνιών και μέσων μεταφοράς καθώς και από άποψη πολιτιστική λόγω της ροής και διεξόδου των πολιτιστικών προϊόντων και καταναλωτικών προτύπων από το κέντρο στην περιφέρεια. Οι διεθνείς μεταναστευτικές ροές ακολουθούν τις διόδους της διεθνούς ροής κεφαλαίου και αγαθών αλλά προς την αντίθετη κατεύθυνση.

6. Η θεωρία για τα κοινωνικά δίκτυα

Η θεωρία για τα κοινωνικά δίκτυα δεν επιδιώκει να εντοπίσει τις δυνάμεις που προκαλούν τη μετανάστευση, όπως οι παραπάνω προσεγγίσεις, αλλά να εντοπίσει τις αιτίες για τη συνέχισή της. Έχει αναγνωριστεί πλέον ότι από τη στιγμή που έχει ξεκινήσει η μετανάστευση, υπάρχει τάση να συνεχίζεται ακόμα και εάν δεν ισχύουν πια οι συνθήκες που την προκάλεσαν. Οι αιτίες που προκαλούν την αρχική μετανάστευση δεν είναι ίδιες με τις αιτίες που προκαλούν τη συνέχισή της. Η μετανάστευση η ίδια δημιουργεί καινούργια δεδομένα που γεννούν νέες αιτίες.

Τα κοινωνικά δίκτυα είναι άτυπα δίκτυα που αποτελούνται από μέλη της οικογένειας, συγγενείς, φίλους και γνωστούς. Στην περίπτωση της μετανάστευσης τα δίκτυα αυτά παρέχουν κατ' αρχάς ανεκτίμητη πληροφόρηση για τον τόπο προορισμού όπως και για τις ευκαιρίες απασχόλησης και συνθήκες εργασίας που υφίστανται εκεί. Προσφέρουν βοήθεια στα μέλη του δικτύου όπως την οικονομική ενίσχυση, την παροχή στέγης, τη βοήθεια με την ανεύρεση εργασίας, τη φροντίδα παιδιών ή ηλικιωμένων και τη συναισθηματική στήριξη, με αποτέλεσμα να καθίσταται πιο εφικτή η μετανάστευση.

Εφόσον τα κοινωνικά δίκτυα επιτρέπουν την πρόσβαση σε πολύτιμους πόρους, είτε αυτοί είναι αγαθά είτε υπηρεσίες, μειώνουν το χρηματικό και το συναισθηματικό κόστος της μετανάστευσης και αυξάνουν τις πιθανότητες της επιτυχίας της. Συνεπώς, το κοινωνικό κεφάλαιο που προκύπτει από τη συμμετοχή σε κοινωνικά δίκτυα αλλάζει τα δεδομένα για τα κόστη και οφέλη της μετανάστευσης σύμφωνα με τα οποία οι υποψήφιοι μετανάστες λαμβάνουν τις αποφάσεις τους (Massey et al., 1993· Massey et al., 1994). Όπως διαπιστώθηκε σε σχέση με τη μετανάστευση από το Μεξικό στις ΗΠΑ (Massey and Espinosa, 1997), οι πιθανότητες να μεταναστεύσει κανείς συσχετιζόνταν με την κατοχή κοινωνικού κεφαλαίου. Τα υψηλότερα ποσοστά μετανάστευσης παρουσίασαν όχι τα άτομα τα πιο φτωχά ή εκείνα που θα είχαν τη μεγαλύτερη βελτίωση στις αποδοχές τους, αλλά αντίθετα τα άτομα τα οποία είχαν το κατάλληλο κοινωνικό κεφάλαιο, το οποίο εξασφάλιζε πρόσβαση σε πληροφόρηση και υπηρεσίες υποδοχής.

Σύμφωνα με τη θεωρητική προσέγγιση των κοινωνικών δικτύων, κάθε μεταναστευτική κίνηση κάποιου ατόμου δημιουργεί πρόσθετο κοινωνικό κεφάλαιο το οποίο μπορεί να προκαλέσει και να στηρίξει νέα μεταναστευτική κίνηση άλλου ατόμου. Με άλλα λόγια, κάθε νέος μετανάστης συνεπάγεται ότι κάποια νέα άτομα στον τόπο προέλευσης, είτε είναι συγγενείς, φίλοι ή γνωστοί, αποκτούν κοινωνικές σχέσεις στον τόπο προορισμού (Massey et al., 1993) οι οποίες θα μπορούσαν να διευκολύνουν τη δική τους μετακίνηση. Η διεθνής μετανάστευση επεκτείνεται με την πάροδο του χρόνου μέχρι που όλοι οι άνθρωποι πλέον κάποιας περιοχής προέλευσης, που θα ήθελαν ενδεχομένως να μεταναστεύσουν, έχουν διασυνδέσεις σε τόπους προορισμού και άρα θα μπορούσαν να πραγματοποιήσουν την επιθυμία τους. Από το σημείο αυτό αρχίζει και μειώνεται η μετανάστευση (Massey et al., 1993).

7. Σχόλια

Η νεοκλασική θεωρία, η «νέα οικονομική της μετανάστευσης», η θεωρία της δυικής αγοράς εργασίας, η θεωρία του παγκόσμιου συστήματος και η θεωρία για τα κοινωνικά δίκτυα δεν είναι ανταγωνιστικές,

διότι όλες δέχονται ότι η απόφαση για μετανάστευση βασίζεται σε ορθολογικά οικονομικά κριτήρια, ότι δηλ. η μετανάστευση θα αυξήσει το επίπεδο ευημερίας των ενδιαφερομένων. Όλες έχουν κάτι πολύτιμο να προσφέρουν στην κατανόηση ενός φαινομένου τόσο πολύπλοκου όπως εκείνου της μετανάστευσης. Οι μεταξύ τους διαφορές είναι μάλλον διαφορές του πεδίου εφαρμογής, δηλ. των περιπτώσεων που επιδιώκουν να ερμηνεύσουν.

Αξίζει να αναφερθεί ότι οι θεωρίες αυτές μπορεί να έχουν σημασία για την επιλογή των ερμηνευτικών μεταβλητών στις εμπειρικές έρευνες. Βέβαια σε όλες τις περιπτώσεις, οι διαφορές αμοιβών και ποσοστών ανεργίας μεταξύ των τόπων προέλευσης και προορισμού είναι σημαντικές μεταβλητές. Είναι όμως πιθανόν να υπάρξουν μετακινήσεις εργατικού δυναμικού μεταξύ περιοχών χωρίς να υπάρχουν σημαντικές διαφορές, εφόσον η μετακίνηση μειώνει τους κινδύνους που αντιμετωπίζει ο μετανάστης ή η οικογένειά του. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι η θεωρητική προσέγγιση που υιοθετείται για την ερμηνεία συγκεκριμένων μεταναστευτικών ροών έχει επιπτώσεις και για τη διαμόρφωση κατάλληλης μεταναστευτικής πολιτικής.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση

- Barjaba, K. (2004), "Albania: Looking beyond Borders," *Migration Information Source*, August 1. www.migrationinformation.org.
- Borjas, G. J. (1989), "Economic Theory and International Migration," *International Migration Review*, pp. 457-485, 1989.
- Borjas, G. J. (1990), *Friends or Strangers*, Basic Books.
- Borjas, G. J. (1999), *Heaven's Door*, Princeton Univ. Press.
- Borjas, G. J., R.B. Freeman and I. F. Katz (1977), "How Much Do Immigration and Trade Affect Labor Market Outcomes?" *Brookings Papers on Economic Activity*.
- Botsas, E. N. (1970), "Some Economic Aspects of Short-Run Greek Labor Emigration to Germany," *Nelwirtschaftliches Archiv*, 1970 II, pp. 163-171.
- Card, D. (1990), "The Impact of the Mariel Boatlift on the Miami Labor Market," *Industrial and Labor Relations Review*, vol. 43.
- Castles, S. and M. Miller (1993), *The Age of Migration*, London: Macmillan.
- Cavounidis, J. (2002), "Migration in Southern Europe and the Case of Greece," *International Migration* 40 (1): 45-70.
- Cavounidis, J. (2003), "Gendered Patterns of Migration to Greece," *The Greek Review of Social Research* 110A: 221-238.
- Cavounidis, J. (2006a), "Migration and Policy Trends," στο *Social Policy Developments in Greece*, ed. by M. Petmesidou and E. Mossialos, Aldershot, UK: Ashgate, pp. 358-379.
- Cavounidis, J. (2006b), "Labor Market Impact of Migration: Employment Structures and the Case of Greece," *International Migration Review*, 40(3): 635-660.

- Cholezas, I. and P. Tsakloglou (2008), "The Economic Impact of Immigration in Greece: Taking Stock of the Existing Evidence," IZA Discussion paper 3754.
- Constant, A. and D. Massey (2002), "Return Migration by German Guest-workers: Neoclassical versus New Economic Theories," *International Migration*, Vol. 40(4): 5-38.
- Duncan, O.D. (1940), *The Theory and Consequences of Mobility of Farm Populations*, Oklahoma Exp. Station Circular. No. 88, Stillwater, Oklahoma.
- Fakiolas, R. and R. King (1996), "Emigration, Return, Immigration: A Review and Evaluation of Greece's Postwar Experience of International Migration," *International Journal of Population Geography* 2: 171-190.
- Glytsos, N. (1995), "Problems and Policies Regarding the Socioeconomic Integration of Returnees and Foreign Workers in Greece," *International Migration*, v. 33, pp. 155-176.
- Glytsos, N. (2005), "Stepping from Illegality to Legality and Advancing towards Integration: The Case of Immigrants in Greece," *International Migration Review* 39(4): 819-840.
- Glytsos N. and L. Katseli (2005), "Greek Migration: The Two Faces of Janus," στο Klaus F. Zimmermann (Editor), *European Migration: What Do We Know?*, Oxford University Press, England, 2005: 337-388.
- Gropas, R. and A. Triandafyllidou (2007), "Greek Education Policy and the Challenge of Migration: An Intercultural View of Assimilation," <http://emilie.eliamep.gr>.
- Harris, J. R. and M. Todaro (1970), "Migration, Unemployment and Development: A two Sector Analysis," *American Economic Review*, v. 60, pp. 126-142.
- Hicks, J. R. (1932), *The Theory of Wages*, Macmillan.
- Hondagneu-Sotelo, P. (1994), *Gendered Transitions: Mexican Experiences of Immigration*, Berkeley, University of California Press.
- International Organisation for Migration (IOM) (1995), "Profiles and Motives of Potential Migrants from Albania".
- Kanellopoulos, K., M. Gregou and A. Petralias (2009), *Size, Profile and Labour Market Analysis of Immigration in Greece*, Athens: Centre for Planning and Economic Research.

- Kasimis, C., and A. Papadopoulos (2005), "The Multifunctional role of Migrants in the Greek Countryside: Implications for the Rural Economy and Society," *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31(1): 99-127.
- Katseli, L. (1980), *Trade Flows and Factor Mobility*, Final Report for the Commission on Immigration and Refugee Policy.
- Katseli, L. και N. Glytsos (1989), "Theoretical and Empirical Determinants of International Labour Mobility: A Greek-German Perspective," στο Gordon, I. και A.P. Thirlwall, *European Mobility: Trends and Consequences*, MacMillan, London.
- King, R. (2000), "Southern Europe in the Changing Global Map of Migration," στο R. King, G. Lazaridis, and C. Tsardanidis (eds.), *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*, London, Macmillan, pp. 3-26.
- Lalonde, R.J. και R.H. Topal (1997), "Economic Impact of International Migration and the Economic Performance of Migrants" στον τόμο των Rosenzweig, M. και O. Stark, *Handbook of Population and Family Economics*, τομ. 1B, North-Holland.
- Lianos, T.P. (1972), "The Migration Process and Time Lags," *Journal of Regional Science*, v. 19, pp. 425-433.
- Lianos, T.P. (1975), "Capital – Labor Substitution in a Developing Economy, the Case of Greece," *European Economic Review*, v.6, pp. 129-141.
- Lianos, T.P. (1976), "Factor Augmentation in Greek Manufacturing, 1958-1969," *European Economic Review*, v.8, pp. 15-31.
- Lianos, T.P. (1980), "Movement of Greek Labor to Germany and Return," *Greek Economic Review*, v.2, pp. 71-77.
- Lianos, T.P. (1993), "Greece: Waning of Labor Migration" στο Kubat, D. (ed.), *The Politics of Migration Policies*, Center for Migration Studies, N.Y.
- Lianos, T., A. Sarris and L. Katseli (1996), "Illegal Immigration and Local Labour Markets: The Case of Northern Greece," *International Migration* 34 (3): 449-484.
- Lianos, T. (2007), "Brain Drain and Brain Loss: Immigrants to Greece," *Journal of Ethnic and Migration Studies* 33: 129-140.

- Makower, H., J. Marschak and H. N. Robinson (1938), "Studies in Mobility of Labour: Analysis for Great Britain, Part I," *Oxford Economic Papers*, v.2, pp. 70-97.
- Makower, H., J. Marschak and H. N. Robinson (1940), "Studies in Mobility of Labour: Analysis for Great Britain, Part II," *Oxford Economic Papers*, v.4, pp. 39-62.
- Mansoor, A. και B. Quillin (2006), *Migration and Remittances*, World Bank, Washington.
- Markova, E. and A. Sarris (1997), "The Performance of Bulgarian Illegal Immigrants in the Greek Labour Market," *South European Society and Politics*, v. 2, pp. 57-77.
- Maroukis, T. (2008), "Undocumented Migration: Counting the Uncountable. Data and Trends across Europe – Greek Country Report," Clandestino research project, 6th Framework Programme of the European Union.
- Massey, D. et al. (1993), "Theories of International Migration: A Review and Appraisal," *Population and Development Review* 19: 3.
- Massey, D. et al. (1994), "An Evaluation of International Migration Theory: The North American Case," *Population and Development Review*, 20:4.
- Massey, D. and K. Espinosa (1997), "What's Driving Mexico-U.S. Migration? Theoretical, Empirical and Policy Analysis," *American Journal of Sociology*, 102.
- Mincer, J. (1978), "Family Migration Decision," *Journal of Political Economy*, v. 86, pp. 749-774
- Piore, M. (1979), *Birds of Passage: Migrant Labor in Industrial Societies*, Cambridge Univ. Press, Cambridge.
- Polyzos, N. (1947), *Essai sur l' emigration Greque: Etude Demographic, Economique et Sociale*, Paris.
- Polyzos, N. (1970), "Consequences of Return Migration to Greece," Athens (Mimeo).
- Ravenstein, E. G. (1995), "The Laws of Migration," *Journal of the Royal Statistical Society*, v. 48, pp. 167-227, και (1889) "The Laws of Migration," *Journal of the Royal Statistical Society*, v. 52, pp. 241-301.

- Sapir, A. (1975), "A Note on Short-Run Greek Emigration to Germany," *Ne-
tirtschaftliches Archiv*, σελ. 356-61.
- Sassen, S. (1988), *The Mobility of Labour and Capital*, Cambridge: Cambridge
University Press.
- Sjaastad, L. (1962), "The Costs and Returns of Human Migration," *Journal of
Political Economy*, v. 70, pp. 80-93.
- Stark, O. (1991), *The Migration of Labor*, Blackwell, Cambridge.
- Stark, O. and D. Bloom (1985), "The New Economies of Labour Migration,"
American Economic Review, May, pp. 173-8.
- Stark, O. and R.E. Lucas (1988), "Migration, Remittances and the Family,"
Economic Development and Cultural Change, v. 36, pp. 465-81.
- Stouffer, S. A. (1940), "Intervening Opportunities: A Theory Relating Mobility
and Distance," *American Sociological Review*, v. 5, pp. 845-867.
- Thomas, R. L. (1997), *Modern Econometrics, An Introduction*, Addison-Wesley.
- Todaro, M. (1969), "A Model of Labor Migration and Urban Development in
Less-Developed Countries," *American Economic Review*, v. 59, pp. 138-
148.
- Tsimbos, C. (2008), "Immigrant and Native Fertility in Greece: New Estimates
and Population Prospects (2005-2025)," *Population Review* 47(2): 67-84.
- Unger, Klaus, (1985), "Regional Characteristics and Return Migration, The
Case of Greece," Working Paper No.26, University of Bielefeld.
- Waldinger, R., H. Aldrich, R. Ward and Associates (1990), *Ethnic Entrepreneurs -
Immigrant Business in Industrial Societies*, London: Sage.
- Wallerstein, I. (1974), *The Modern World System*, New York: Academic Press.
- Venturini, Al. (1994), "Competition versus Complementarity", paper presented
in the Santamer Seminar, Spain.
- Verropoulou, G. (2009), "Discerning Adaptation and Disruption in the Child-
bearing Behaviour of Immigrants in Greece: An Analysis Using Micro-
Census Data," *Migration Letters*, 6(2): 194-204. www.integrationindex.eu
- Vlachos, E.C. (1968), *The Assimilation of Greeks in the United States*, National
Center of Social Research, Athens.

Ελληνική

- Βολουδάκης, Ευάγγ. και Ευστ. Πανουργιάς (1980), “Μία Εκτίμηση της Περιφερειακής (κατά Νομούς) Κατανομής του Εθνικού Εισοδήματος 1961, 1971”, *Η Ελληνική Οικονομία*, Τράπεζα της Ελλάδος.
- Γεωργακόπουλος, Θ. (1995), “Μακροοικονομικές Ανισοροπίες της Οικονομίας” στο Α. Κιντής (επιμ.) 2004 *Η Ελληνική Οικονομία στο Κατώφλι του 21^{ου} Αιώνα*, Ιονική Τράπεζα, Αθήνα.
- Γλυτσός, Ν. (1991), *Θεωρητική και Εμπειρική Ανάλυση της Μεταναστευτικής Κίνησης και Ροής Εμβασμάτων μεταξύ Ελλάδος και Γερμανίας*, ΚΕΠΕ, Μελέτες 7, Αθήνα.
- Γλυτσός, Ν. (1992), “Οικονομική Ανάλυση Παραγόντων και Επιπτώσεων της Πρόσκαιρης Μετανάστευσης και των Μεταναστευτικών Εμβασμάτων” στο Πετρόπουλος (1992).
- Γλυτσός, Ν. (1999), “Επιπτώσεις της Παράνομης Μετανάστευσης στην Απασχόληση και τα εισοδήματα των Ελλήνων”. Ημερίδα: «ΕΙΕ, ΕΚΚΕ και ΙΝΕ/ΓΣΕΕ», Αθήνα.
- Δερτιλής, Γ. (2005), *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, Αθήνα.
- Έμκε-Πουλοπούλου, Η. (1986), *Προβλήματα Μετανάστευσης Παλιννόστησης*, ΙΜΕΟ και ΕΔΗΜ, Αθήνα.
- Έμκε-Πουλοπούλου, Η. (2007), *Η Μεταναστευτική Πρόκληση*, Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών και εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.
- Καβουνίδα, Τ. (2002), *Χαρακτηριστικά Μεταναστών: Το Ελληνικό Πρόγραμμα νομιμοποίησης του 1998*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα.
- Καβουνίδα, Τ. (2003), *Έρευνα για την οικονομική και κοινωνική ένταξη των μεταναστών*, Αθήνα, Παρατηρητήριο Απασχόλησης Ερευνητική-Πληροφορική. Αποθηκευμένο στις μελέτες στο www.paep.org.gr.
- Καβουνίδα, Τ. (2004), “Οι μετανάστες στην Ελλάδα και τα στοιχεία απογραφής πληθυσμού του 2001”, στο *Επετηρίδα αγοράς εργασίας 2004*, Αθήνα: Παρατηρητήριο Απασχόλησης Ερευνητική-Πληροφορική.
- Καλιτσουνάκης, Δ. (1957), *Εφηρμοσμένη Πολιτική Οικονομία*, 4^η εκδ., Εκδόσεις Παπαζήση.

- Κασίμης, Χ. (2003), “Οι Επιπτώσεις της Μετανάστευσης στην Ελληνική Ύπαιθρο”. Εισήγηση στην Ημερίδα “Μετανάστευση στην Ελλάδα”, ΚΕΠΕ, 3 Μαρτίου, Αθήνα.
- Κολλάρου Τ. και Λ. Μουσούρου (1980), “Παλινοόηση”, Κέντρο Ανθρωπιστικών Σπουδών και Ερευνών, Αθήνα.
- Κοτζαμάνης, Β. (2008), “Οι αλλοδαποί στην Ελλάδα, μια πρώτη ανάλυση της γεωγραφικής τους διασποράς και της συμβολής τους στις πληθυσμιακές μεταβολές της τελευταίας δεκαετίας (1991-2001)”, στο Τ. Καβουνίδη, Α. Κόντης, Θ. Λιανός, και Ρ. Φακιολάς (επιμ.), *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες – Πολιτικές – Προοπτικές, Τόμος Α*, σελ. 114-131, Αθήνα, Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής.
- Κοτζαμάνης, Β. (2009), “Οι δημογραφικές επιπτώσεις από την πρόσφατη μαζική εισροή αλλοδαπών στην Ελλάδα, μια πρώτη προσέγγιση”. Συνέδριο της Ακαδημίας Αθηνών «Πληθυσμιακές τάσεις και προοπτικές: Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση», Αθήνα, 13-14 Μαρτίου.
- Κρητικίδης, Γ. (2003), “Η Μετανάστευση στην Ελλάδα”, *Τετράδια ΙΝΕ-ΓΣΕΕ*, Απρίλιος. (www.inegsee.gr).
- Κωνσταντοπούλου, Μ. (1986), *Μεταναστευτικά Εμβλήματα: Οικονομική Ανάλυση και Προβλέψεις για την Πενταετία 1983-1987*, ΚΕΠΕ, Αθήνα.
- Κωστελένος, Γ. κ.ά. (2007), *Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν 1830-1939*, ΚΕΠΕ Αθήνα.
- Κωστής, Κ. (1987), *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα – Όψεις της Ελληνικής Οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*, Αθήνα.
- Κωστής, Κ. (2003), *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1914-1940*, Αθήνα.
- Λαμπριανίδης, Λ. και Α. Λυμπεράκη (2001), *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη: Διαδρομές ευημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
- Λιανός, Θ. (2003), *Σύγχρονη Μετανάστευση προς την Ελλάδα: Μια Οικονομική Διερεύνηση*. Αθήνα: Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών.
- Λιανός, Θ. (2008), *Μετανάστες στην Ελλάδα: Αμοιβές, Εμβλήματα, Επιχειρηματικότητα*, Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής, Αθήνα.

- Λιανός, Θ. και Μπένος, Θ. (2003), *Η Εγκληματικότητα των Αλλοδαπών: Τα Στατιστικά Δεδομένα*, ΚΕΠΕ, Αθήνα.
- Νικολίτσα, Δ. (2008), “Οικονομικές επιδόσεις των μεταναστών και των γηγενών στην Ελλάδα και σε χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης”, στο Τ. Καβουνίδη, Α. Κόντης, Θ. Λιανός, και Ρ. Φακιολάς (επιμ.), *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες – Πολιτικές – Προοπτικές*, Τόμος Α, σσ. 114-131, Αθήνα, Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής.
- Παπαντωνίου-Φραγκούλη, Μ. (1982), “Οικονομικές και Δημογραφικές Όψεις της Μετανάστευσης και Παλιννόστησης” στον τόμο *Η Ελληνική Παλιννόστηση*, Κέντρον Συμπαράστασεως Παλιννοστούντων Μεταναστών, Αθήνα.
- Πετρόπουλος, Ν. (1992), *Πρόγραμμα Ερευνών Αποδημίας- Παλιννόστησης του Ελληνικού Πληθυσμού*, τομ. Β, Γεν. Γραμ. Αποδήμου Ελληνισμού, Αθήνα.
- Σιάμπος, Γ. (1973), *Δημογραφική Εξέλιξη της Νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα.
- Φραγκιάδης, Αλ. (2007), *Ελληνική Οικονομία, 19^{ος}-20^{ος} Αιώνας*, Νεφέλη, Αθήνα.

ΣΤΗΝ ΙΔΙΑ ΣΕΙΡΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ

1. Κ.Ρ. Prodromidis, J.N. Anastassakou. *The Determinants of Greece's Commodity Trade 1961-1978*. Athens, 1983.
2. Θ. Κατσανέβα. *Εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα: Το θεσμικό πλαίσιο και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις*. Αθήνα, 1983.
3. Γ.Χ. Κάτσου, Ν.Ι. Σπανάκη. *Βιομηχανική προστασία και ένταξη: Διερεύνηση και μέτρηση του βαθμού προστασίας της ελληνικής βιομηχανίας πριν και μετά την ένταξη στην ΕΟΚ*. Αθήνα, 1983.
4. Δ.Α. Κάζη, Χ.Ι. Περράκη. *Licensing και βιομηχανική ανάπτυξη: Η περίπτωση της Ελλάδας*. Αθήνα, 1984.
5. Α. Γκανά σε συνεργασία Θ. Ζερβού. *Φάρμακα: επίπεδο και πολιτική τιμών*. Αθήνα, 1984.
6. Λ. Αθανασίου. *Η διανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα: Μετρήσεις του βαθμού ανισοκατανομής στα πρόσφατα χρόνια*. Αθήνα, 1984.
7. J. Lekakis. *Economics & Air Quality Management in the Greater Athens Area*. Athens, 1984.
8. Ν. Tsoris. *The Financing of Greek Manufacture*. Athens, 1984.
9. Δ. Γιαννακόπουλου. *Το ελληνικό σύστημα εμπορίας ζώντων ζώων και κρέατος*. Αθήνα, 1984.
10. Brij Pal Singh. *The Impact of Tourism on the Balance of Payments: A Case Study of Greece*. Athens, 1984.
11. Ι.Γ. Βαρθολομαίου. *Διακλαδικές επιδράσεις των δημοσίων δαπανών*. Αθήνα, 1984.
12. Δ. Κατοχιανού σε συνεργασία Ευμ. Θεοδωρή-Μαρκογιαννάκη και Αικ. Συκαρά. *Κλαδική-χωρική ανάλυση της ελληνικής μεταποίησης*. Αθήνα, 1984.
13. Κ. Καραμπάτσου-Παχάκη. *Τα λαχανικά στα πλαίσια της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ*. Αθήνα, 1984.

14. Β. Οικονομοπούλου. *Εμπειρική ανάλυση των παραγόντων κόστους στη διαμόρφωση των τιμών στην ελληνική βιομηχανία*. Αθήνα, 1984.
15. S. Skoumal, D.A. Kazis. *Innovation in Greek Manufacturing: Role of Advanced Technologies and New Management Outlook*. Athens, 1985.
16. Π. Κουτσουβέλη. *Παράγοντες αποταμιευτικής συμπεριφοράς των ιδιωτών στην Ελλάδα*. Αθήνα, 1985.
17. Α. Πανεθυμιτάκη. *Η μέτρηση της υποκατάστασης εισαγωγών: Παραδοσιακοί δείκτες και δύο νέες προτάσεις*. Ελληνική εμπειρία 1958-1976. Αθήνα, 1985.
18. D. Maroulis. *Economic Development and the Structure of the Balance of Payments*. Athens, 1986.
19. Γ. Αγαπητού. *Η φορολογία εισοδήματος στην Ελλάδα. Τιμαριθμική αναπροσαρμογή και εναρμόνιση με την ΕΟΚ*. Αθήνα, 1986.
20. Π. Κομίλη. *Χωρική ανάλυση του τουρισμού*. Αθήνα, 1986.
21. Γ. Μπίτσικα. *Κοινωνική αξιολόγηση σχεδίων δημόσιων επενδύσεων στην Ελλάδα*. Αθήνα, 1986.
22. Κ.Ν. Κανελλόπουλου. *Εισοδήματα και φτώχεια στην Ελλάδα: Προσδιοριστικοί παράγοντες*. Αθήνα, 1986.
23. Α. Wood-Ritsakakis. *Unified Social Planning in the Greek Context*. Athens, 1986.
24. S.C. Athanassiou. *Eco-Demographic Changes and Labour Supply Growth in Greece*. Athens, 1986.
25. Γ.Α. Ζαχαράτου. *Τουριστική κατανάλωση: Η μέθοδος υπολογισμού και η χρησιμότητά της για την έρευνα των επιδράσεων του τουρισμού στην εθνική οικονομία*. Αθήνα, 1986.
26. Ζ. Γεωργαντά. *Η προσέγγιση Box-Jenkins στην ανάλυση και πρόβλεψη χρονολογικών σειρών*. Αθήνα, 1987.
27. Ν.Π. Γλυτσού. *Περιφερειακές ανισότητες στην Ελλάδα: Δημογραφικά και οικονομικά χαρακτηριστικά*. Αθήνα, 1988.
28. Γ.Χ. Κάτσου. *Προβληματικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα: Αίτια, πρόβλεψη, πρόληψη και εξυγίανση*. Αθήνα, 1988.
29. Δ. Κατοχιανού και Ε. Θεοδωρή-Μαρκογιαννάκη. *Το ελληνικό σύστημα αστικών κέντρων*. Αθήνα, 1988.

ΜΕΛΕΤΕΣ¹

1. (30)Ath. Th. Balfoussias. *Personal Income Taxation: Tax Responsiveness. Distributional and Incentive Effects - The Case of Greece*. Athens, 1990.
2. (31)C. A. Karmas, A. G. Kostakis, Th. G. Dragonas. *Occupational and Educational Demand of Lyceum Students: Development Over Time*. Athens, 1990.
3. (32)Th. A. Skountzos. *Income Multipliers in the Context of the Social Accounting Matrix: The Case of Greece*. Athens, 1990.
4. (33)A. G. Kostakis. *The Occupational Choices of Greek Youth: An Empirical Analysis of the Contribution of Information and Socioeconomic Variables*. Athens 1990.
5. (34)P.V. Karadeloglou, P.N. Koutsouvelis. *Macroeconometric Model KEPE-LINK (MYKL)*. Athens, 1991.
6. (35)G.J. Mergos. *Output Supply and Input Demand in Greek Agriculture: A Multi-Output Function Approach*. Athens, 1991.
7. (36)Ν.Π. Γλυτσού. *Θεωρητική και εμπειρική ανάλυση της μεταναστευτικής κίνησης και της ροής εμβασμάτων μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας*. Αθήνα, 1991.
8. (37)Ε.Ρ. Anagnostopoulou. *Studies in the Equilibrium Approach to Inflation and Unemployment*. Athens, 1991.
9. (38)Λ.Α. Αθανασίου. *Οικονομικές ανισότητες στην Ελλάδα: Εξελίξεις και πιθανές επιπτώσεις*. Αθήνα, 1991.
39. Δ.Κ. Μαρούλη. *Προβλήματα και προοπτικές των ελληνικών εξαγωγών: Προϋποθέσεις ανάπτυξής τους στην ενοποιημένη ευρωπαϊκή αγορά*. Αθήνα, 1992.
40. Π.Α. Καββαδία. *Δείκτες περιφερειακής ανάπτυξης της Ελλάδας*. Αθήνα, 1992.
41. Μ.Στ. Πανοπούλου. *Οικονομικά και τεχνικά προβλήματα στην ελληνική ναυπηγική βιομηχανία, 1850-1914*. Αθήνα, 1993.

1. Η σειρά «ΜΕΛΕΤΕΣ» αποτελεί συνέχεια της προηγούμενης σειράς «ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ».

42. Δ.Θ. Αθανασακοπούλου. *Τιμολογιακή και επενδυτική πολιτική των μεταφορών. Η περίπτωση των ελληνικών χερσαίων εμπορευματικών μεταφορών*. Αθήνα, 1994.
43. Π.Π. Παρασκευαΐδη. *Πηγές προέλευσης και μηχανισμοί πραγματοποίησης οικονομικού πλεονάσματος: Η περίπτωση του αγροτικού τομέα στην Ελλάδα*. Αθήνα, 1995.
44. G.C. Kostelenos. *Money and Output in Modern Greece: 1858-1938*. Athens, 1995.
45. Δ.Α. Σακκά. *Το διαρθρωτικό πρόβλημα και ο οικονομικός προγραμματισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα*. Αθήνα, 1996.
46. Π.Χ. Λίβα. *Τεχνολογικές μεταβολές ενεργειακών πινάκων εισροών-εκροών 1980-1985 και συντελεστές εισροών-εκροών 1990 της ελληνικής οικονομίας*. Αθήνα, 1996.
47. Ε. Ξυδέα, Μ. Κουνάρη, Α. Κώτση, Μ. Παπαδημητρίου, Ι. Ρεζίτη, Σ. Σπαθή, Στ. Χειμωνίτη-Τερροβίτη. *Τα οικονομικά των τυχερών παιχνιδιών στην Ελλάδα*. Αθήνα, 2000.
48. Π. Κομίλη και Ν. Βαγιονή. *Εισαγωγή σε μεθόδους και τεχνικές αξιολόγησης στον Περιφερειακό και Χωροταξικό Σχεδιασμό*. Αθήνα, 2000.
49. F. P. Zervou. *Social insurance system of Greece: A comparison with British, American and Spanish social security systems. An econometric model*. Athens, 2001.
50. Κ. Ν. Κανελλόπουλου, Κ. Γ. Μαυρομαρά, Θ. Μ. Μητράκου, *Εκπαίδευση και αγορά εργασίας*, Αθήνα, 2003.
51. Θ. Π. Λιανού σε συνεργασία Π. Παπακωνσταντίνου. *Σύγχρονη μετανάστευση στην Ελλάδα. Οικονομική διερεύνηση*. Αθήνα, 2003.
52. G. Karlanoglou, D. M. Newbery. *The Distributional Impact of the Proposed Tax Reform on Greek Households*. Athens, 2003.
53. Σ. Δημέλη. *Συγκριτικά πλεονεκτήματα της Ελληνικής Οικονομίας: Συνολική και κλαδική ανάλυση 1990-2001*. Αθήνα, 2004.
54. Α. Σαρρή, Στ. Ζωγραφάκη, Π. Καρφάκη. *Μακροοικονομικές και αναδιανεμητικές επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία από μια αναμόρφωση του φορολογικού συστήματος*. Αθήνα, 2004.
55. Κ. Ν. Κανελλόπουλου, Ζ. Ν. Αναστασάκου, Α. Κ. Κώτση, Θ. Ν. Μανιάτη, Κ. Μ. Παχάκη. *Διανομή, αναδιανομή και φτώχεια*. Αθήνα 2004.
56. Φ. Ζερβού, *Η χρηματοδότηση του συνταξιοδοτικού συστήματος, 1981-2000*. Αθήνα 2004.

57. Σ. Χανδρινού, σε συνεργασία Κ. Αλτίνογλου και Α. Πεπέ, *Εξέλιξη των ΜΜΕ στη χώρα μας: Εκτίμηση και σύγκριση της αποδοτικότητας και ευελιξίας των ΜΜΕ και των μεγάλων μεταποιητικών παραγωγικών μονάδων*. Αθήνα 2005.
58. Μ. Ραπορούλου, *Technological change and corporate strategy in the Greek banking industry*, Athens 2005.
59. Αν. Λαμπροπούλου, *Η ελληνική γεωργία στο διεθνές ανταγωνιστικό περιβάλλον*. Αθήνα 2005.
60. Θ. Τερροβίτη, *Παραγωγή και χρήση των τεχνολογιών της πληροφορίας και των επικοινωνιών στην Ελλάδα: Σημασία και επιπτώσεις*. Αθήνα 2005.
61. Κ. Ν. Κανελλόπουλου σε συνεργασία Π. Παπακωνσταντίνου, *Οικονομικές διαστάσεις της κατάρτισης ενηλίκων*. Αθήνα, 2005.
62. Σ. Σπαθή, *Σύγκριση των αεροπορικών και ακτοπλοϊκών μεταφορών στις γραμμές εσωτερικού. Οικονομική εκτίμηση της ζήτησης*. Αθήνα 2005.
63. Ρ. Ι. Κ. Prodromidis, *A regional analysis of declared incomes in Greece*. Athens, 2006.
64. Μ. Γ. Αργυρού, *The Effects of the Accession of Greece to the EMU: Initial Estimates and Future Prospects*. Athens, 2006.
65. Γ. Παναγόπουλος, *Βασιλεία II: Περιγραφή και Συνέπειες για το Τραπεζικό Σύστημα*. Αθήνα, 2008.
66. Ρ. Ι. Κ. Prodromidis, *The Spatial Distribution of male and female employment and unemployment in Greece*. Athens, 2008.
67. Κ. Ευστρατόγλου, *Αξιολόγηση της επαγγελματικής κατάρτισης ανέργων στην Ελλάδα*. Αθήνα, 2009.
68. Κ. Αθανασούλη, *Η επαγγελματική μετάβαση των πτυχιούχων των Φιλοσοφικών Σχολών*. Αθήνα 2010.
69. Ι. Ρεζίτη, *Η διαδικασία μετακύλισης τιμής στον ελληνικό αγροδιατροφικό τομέα: Η περίπτωση των οπωροκηπευτικών*. Αθήνα 2010.
70. Τ. Tsekeris, *Travel Consumption and Market Competition in Greece*. Athens 2010.
71. Α. Koutroulis, *Finance and Economic Growth: The case of Greece 1960-2005*. Athens 2011.

Επιμέλεια έκδοσης: Ελένη Σουλτανάκη

Εκτύπωση - Βιβλιοδεσία:

ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Α.Β.Ε.Ε.

γραφικές τέχνες, χρωροσυνθέσεις, διαδίκτυο

Ασκληπιού 80, 114 71 Αθήνα,

Τηλ.: 210-36.24.728, Fax: 210-36.01.679

www.papanikolaou.gr

info@papanikolaou.gr

ISBN: 978-960-341-102-4
ISSN: 1108-5789